

KRONIKA
ZA ČASOPIS
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO · 1 ·

ŠT · 3 ·

KRONIKA

CASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

I. letnik Ljubljana 1953 3. številka

izhaja trikrat letno v skupnem obsegu ok. 14 pol

Vsebina tretje številke:

- Dr. M. Mikuž: ZBOR ODPOSLANCEV SLOVENSKEGA NARODA
V KOČEVJU — Stran 153
- A. Savli: VPRASANJA IZ PRIMORSKE — Stran 159
- J. Jarc: BELA KRAJINA V UPORU — Stran 163
- F. Baš: PTUJSKI GRAD IN NJEGOVA OKOLICA V NOVEM
VEKU — Stran 171
- F. Ostanek: POMEN SOLSKIH KRONIK ZA ZGODOVINO SOL-
STVA — Stran 177
- I. Mohorič: ŽELEZARNA GRADAC V BELI KRAJINI — Stran 185
- Mr. F. Minarik: SLIKA NEKDANJE GLAZUTE OB SPODNJI LOB-
NICI PRI RUSAH — Stran 191
- N. I. Vrabl: USODA MIKLOSICEVEGA SPOMENIKA V LJUTO-
MERU — Stran 194
- I. Vasič: DRAGOTIN KETTE IN NOVO MESTO — Stran 194
- N. Sumi: OB NOVEM PREDLOGU GENERALNEGA NACRTA ZA
LJUBLJANO — Stran 201
- Arh. I. Spinčič: URBANISTIČNA NAČELA ZA DIREKTIVNI NA-
CRT LJUBLJANE — Stran 205
- B.: JOSIP MRAVLJAK — Stran 204
- ARHIVI PRIPOVEDUJEJO — Stran 205
- MUZEJSKE NOVICE:
- L. Zorzut: Goriški muzej — Stran 206
- B.: Tehniški muzej na Jesenicah — Stran 207
- IZ NASIH REVIJ — Stran 208
- IZ NASIH KRAJEV — Stran 211
- ZGODOVINSKO BRANJE
- Ptujski zbornik 1893-1953 — Stran 211
- Umetnostni spomeniki v Ljubljani — Stran 216
- Slovinci najstarejši smučarji v srednji Evropi — Stran 216

Slika na ovitku:

Maribor v prvi polovici XVIII. stoletja. (Po oljnati sliki v graškem
deželnem arhivu iz leta 1710?)

Priloga:

LJUBLJANA. Osnovna urbanistična načela za direktivni načrt, ki
jih daje v presojo urad za regulacijo.

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik: Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga

Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za lokalno zgodovino

Predstavniki: Jože Šorn

Oprema: Arh. Ivo Spinčič

Tiska: Tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani

Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III (Mestni arhiv).

Tekoči račun pri Mestni hranilnici ljubljanski, št. 601-505-1-75

Letna naročnina 400 din, cena posamezne številke 150 din

ZBOR ODPOSLANCEV SLOVENSKEGA NARODA V KOČEVJU

(1. OKTOBRA DO 3. OKTOBRA 1943)

Dr. Metod Mikuž

Pomembnost in veličino Zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju, ali krajše Kočevskega zbora, bi lahko označili tudi samo s kratkim stavkom in dejali: na tem zboru si slovenski narod po svojih delegatih prvič v svoji zgodovini na parlamentarni način izvoli pravo politično vodstvo in demokratično predstavništvo, z izvolitvijo delegatov za AVNOJ pa nesporno poudari voljo, povezati svojo narodno usodo z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Tako bi bila na kratko povedana vsa glavna vsebina Kočevskega zbora in bi tak kratek stavek tudi zadostoval, če ne bi bilo že na zborovanju samem poudarjeno z besedami tovariša Kardelja, da bo ta Zbor »v osvobodilnem boju slovenskega naroda kot eden najpomembnejših spomenikov«, in to iz dveh razlogov: ker živo potrjuje pravilnost NOB in ker je položil najvažnejše temelje za svobodno in demokratično prihodnost slovenskega naroda.

Tovariš Kardelj je s temi besedami poudaril vso globino vsebinske strani Kočevskega zbora že na zboru samem, naša dolžnost pa je danes po desetih letih nekoliko podrobneje pregledati nekaj tistih najvažnejših momentov, po katerih postaja Kočevski zbor brez dvoma eden najpomembnejših dogodkov v vsej zgodovini NOB. Znano je, da se je Kočevski zbor vršil in opravil svoje zgodovinsko poslanstvo pod znanim geslom iz Cankarjevih »Hlapcev«, da si bo narod sodbo pisal sam. Kar je torej mogel Cankar samo predvidevati, se je na Zboru uresničilo oziroma začelo uresničevati že vse od takrat, ko so progresivne sile jugoslovanskih narodov pod vodstvom Partije vzele v svoje roke narodno usodo in s tem seveda tudi polno odgovornost. Od tedaj torej, ko se jugoslovanski narodi jasno zavedo, da svoje narodne usode — ob okupaciji in razkosanju Jugoslavije je prednje jasno postavljena samo ostra alternativa: biti ali ne biti — ne morejo več polagati v roke bivše jugoslovanske buržoazije, ker ta, če že me zbeži na varno

oziroma ne začne sodelovati z okupatorjem, nosi polno odgovornost za aprilsko katastrofo 1941. Takrat torej vzniknejo prvi začetki NOB in s tem tudi uresničevanje Cankarjevih besed. In eden važnih mejnikov na poti uresničenja Cankarjevih besed v zgodovini slovenskega naroda je prav Kočevski zbor. Ob tem mejniku je slovenski narod po svojih delegatih spregovoril važne in odločilne besede za naprej in naredil obračun za nazaj.

KOČEVSKI ZBOR IZVOLI SLOVENSKI
NARODNOOSVOBODILNI ODBOR (SNOO)
IN VRHOVNI PLENUM OSVOBODILNE FRONTE

Zgodovina slovenskega parlamentarizma je dokaj revna ali pravilneje rečeno, zgodovine pravega demokratičnega parlamentarizma vse do razdobja NOB pri nas sploh ni, zato pomeni prav Kočevski zbor mogočen uvod v vso nadaljnjo slovensko parlamentarno zgodovino.

SNOO kot nekakšno najvišje slovensko predstavništvo srečamo v zgodovini NOB slovenskega naroda že zelo zgodaj, septembra 1941. Takrat torej, ko se v naši narodni revoluciji prvokrat pokažejo tisti revolucionarni kvalitativni uspehi, ko Osvobodilna fronta slovenskega naroda, doslej le vseslovenska zbiralna politična sila vseh zavestno se borečih sinov in hčera slovenskega naroda, začne kazati prve znake nove, ljudske oblasti. V času torej, ko pokojni tovariš Kidrič, duša OF slovenskega naroda, že začne poudarjati, da postaja OF vedno bolj »država v državi«, to je, da slovenski narod že posluša ukaze in nasvete ter navodila OF, sabotira pa vse, karkoli je v zvezi z okupatorjem. Ker so bili ti začetki ljudske oblasti tako jasno vidni na terenu — in od spodaj navzgor nastaja, se gradi in spopolnjuje ljudska oblast — je dotedanjemu vodstvu OF, Vrhovnemu plenumu OF postalo jasno, da morajo ti prvi elementi ljudske oblasti na terenu dobiti svoj vidni izraz tudi v vrhu, v vodstvu Osvobodilne fronte. Tako je prišlo septembra 1941 do konstituiranja Vrhovnega plenuma OF v SNOO.

To in tako konstituiranje SNOO je potrebno še posebej poudariti, kajti v Osvo-

bodilni fronti srečujemo že od vsega začetka in še daleč preko leta 1945 tisto zanimivo dvojnost, da kateri koli organ Osvo-bodilne fronte od jeseni 1941 dalje istočasno pomenja oblastni in politični organ Osvo-bodilne fronte, torej organ nenehnega bor-benega združevanja in čuvanja enotnosti slovenskega naroda in organ s tolikšno oblastno močjo in veljavnostjo, kolikršna se je pač v dejanskih razmerah razvila na terenu samem. Ta zanimiva dvojnost v Osvobodilni fronti je torej zgodovinsko ute-meljeno dejstvo, izhajajoče iz razvoja Osvo-bodilne fronte same. Od svojih prvih začet-kov kot politični organ vseslovenskega bor-benega zbiranja prehaja Osvobodilna fronta zaradi svoje vedno večje razširjenosti med slovenskim ljudstvom do prvih revolucio-narnih elementov ljudske oblasti in, vklju-čujoč ter razvijajoč te slednje, kljub temu še vedno ostaja tista vseslovenska revolu-cionarna politična organizacija, ki edina zmore povesti slovenski narod do nacionalne osvoboditve v najglobljem pomenu besede.

Jasno je, da je konstituiranje Vrhovnega plenuma OF v SNOO jeseni 1941 šele za-četek v razvoju vrhovnega ljudskega pred-stavništva slovenskega naroda, poudariti je pa vsekakor treba, da že sam ta začetek kaže na izredno sposobnost vodstva NOB. Točno je, moglo bi se trditi — kar se tudi je od strani slovenske kontrarevolucije — da vse to ne pomeni nekaj trajnega in da bo Osvobodilna fronta tako kot vseslo-venska tvorba in kot predstavniški organ s prvimi elementi ljudske oblasti prej ali slej razpadla iz kakršnih koli že notranjih ali zunanjih vzrokov. Vsak tak pomislek, morda celo niti ne iz ust samo pravih kontrarevolucionarjev, ni upošteval pač ti-stega, kar je za vso NOB jugoslovanskih narodov tako izredno značilno in kar je na Kočevskem zboru poudaril že tov. Kar-delj: Pravilna politična linija, pravilna pot borbe in pravilno uporabljanje oblik borbe našega osvobodilnega gibanja. Ali povedano drugače: vsaka, še tako majhna zmagovita pridobitev OF je imela svojo realno pod-lago, pa naj se je ta že kazala v očitnih uspehih partizanske vojske, ali kot vedno večja narodna enotnost v Osvobodilni fronti.

Če SNOO jeseni 1941 pomeni samo prve skromne, a vsekakor že solidne začetke no-vega slovenskega ljudskega predstavništva s svojimi prvimi štirimi značilnimi odloki, pa pomeni SNOO, izvoljen v Kočevju, velik revolucionarni kvalitativni skok. Da je moglo do tega sploh priti, si zaradi lažjega razumevanja na kratko oglejmo vse

tiste realne podlage, vse tiste okoliščine, zaradi katerih je moglo — upoštevajoč se-veda okvir druge svetovne vojne, v katerem dobiva NOB jugoslovanskih narodov vedno večji pomen — priti do Kočevskega zbora. Tako Kočevski zbor ne pomeni nobenega »nepremišljenega« ali »operetnega« dejanja, kot bi ga rada s primesjo ogorčene in one-mogle jeze prikazala tedanja slovenska kon-trarevolucija, temveč dobro premišljeno in na solidnih temeljih postavljeno veliko re-volucionarno dejanje.

Prvi tak soliden temelj, na katerem sloni moč pa tudi ves nadaljnji razvoj zakonitih določb Kočevskega zbora, je NOV in POS. Če leta 1941 sestavljajo slovensko parti-zansko vojsko prve partizanske čete in sku-pinice, o katerih pravi tovariš Kidrič sam na Zboru, da so se morale iz zased boriti proti okupatorju in se z muko razvijati v partizanske odrede in grupe, imamo na Slovenskem že pred kapitulacijo Italije soli-dno zgrajeno regularno armado, ki se po kapitulaciji znatno pomnoži, saj imamo v času Kočevskega zbora dva korpusa NOV in POS, ki sta razorožila vso italijansko vojsko na slovenskem ozemlju, vojaško ob-računala s slovenskimi kontrarevolucionar-nimi oboroženimi oddelki ter imela za seboj že celo vrsto uspešnih bojov z Nemci. Spričo take NOV in POS je mogel slovenski narod, ki je volil svoje delegate za Kočevski zbor, imeti trdno in sigurno jamstvo, da se bo NOB, pa naj zahteva še toliko novih žrtev in naporov, zmagovito končala.

Drugi tak soliden temelj je enotnost slo-venskih ljudskih množic, utelešena v Osvo-bodilni fronti. Rekli smo že, da predstavlja Osvobodilna fronta po eni strani množično in enotno politično narodnoosvobodilno gi-banje, po drugi strani pa, da se ista OF postopoma, to je, vzporedno z vojaškimi in političnimi uspehi ter vedno večjo zasidranostjo med najširšimi ljud-skimi množicami na revolucionaren način razvija v pravo ljudsko oblast. Tako enoten, kot je bil v Osvobodilni fronti, ni bil zbran slovenski narod v vsej svoji zgodovini še nikoli; upoštevajoč pa zgodovinsko konti-nuiteto slovenskega političnega življenja, je prav na to enotnost slovenskega naroda v OF Partija najbudneje pazila. Tako ustvarjena enotnost slovenskega naroda v OF je sicer postala in ostala nesporno dejstvo, mogel pa bi se načeti problem enotnosti v OF zlasti (objektivno ali sub-jektivno) v taboru ene od ustanovnih skupin Osvobodilne fronte, krščanskih socialistov, povezanih v formalni in navidezni koaliciji

z ostalimi ustanovnimi skupinami Osvobodilne fronte. Ta problem se je kljub šesti točki Temeljnih točk OF, ki določa, da prevzame po osvoboditvi Osvobodilna fronta vso oblast kot celota, v vsej svoji nevarnosti začel tudi kazati na prvem osvobojenem ozemlju. Čeprav le navidezna koalicijska oblika v enotnost združenega vodstva OF, ni prav zaradi absolutne enotnosti OF na terenu samem niti mogla kazati neke izrazite nevarnosti in objektivne možnosti za razdiranje te enotnosti za časa borbe, mogla pa bi ta nevarnost nastati, če je nastajala že za časa prvega osvobojenega ozemlja, v še večji meri po dokončni osvoboditvi, ko bi se n. pr. pri volitvah za konstituanto po vsej verjetnosti prav na krščanskosocialistično ustanovno skupino skušala privesiti vsa tista reakcija, ki se za časa NOB še ni dovolj razkrinkala. Prav te nevarnosti se je vodstvo NOB dobro zavedalo in zato v znani Dolomitski ali Februarski izjavi ustanovnih skupin OF doseglo, da je bila vsaka možnost razdora te vrste odstranjena, ko so se vse, zlasti pa tri ustanovne skupine izjavile za brezpogojno enotnost v Osvobodilni fronti, se odpovedale kdaj koli ustanavljati posebne in samostojne politične

formacije izven Osvobodilne fronte in pri-
stale na enoten aktivistični kader OF, ki je doslej, čeprav o okviru OF in pod splošnim vodstvom Izvršnega odbora le vršil svoje aktivistično politično delo pod neposrednim vodstvom svojih političnih oziroma ustanovno-skupinskih grupacij.

Tako se zaradi enotnosti OF, dosežene z Dolomitsko izjavo, za časa drugega osvobojenega ozemlja, ki nastane po kapitulaciji Italije, nevarnost razdora nikjer več ne pojavi in zato more tovariš Kidrič v svojem poročilu o dve in pol letnem delu IOOF prav na Kočevskem zboru izjaviti: »Za-
trditi vam smemo, da OF ni več koalicijska in skup različnih strančic, grup in grupic. OF je popolnoma enotno vseljusko gibanje slovenskega naroda. Tako enotno vseljusko gibanje je zahteval vojni čas, zahteval ga je pa tudi najgloblji družbeni interes slovenskih ljudskih množic.«

Tudi spričo tega drugega, nadvse potrebnega in solidnega temelja je mogel slovenski narod po svojih delegatih na Kočevskem zboru spregovoriti svojo zgodovinsko in enkrat za vselej veljavno besedo. Opirajoč se prav na to in na velike zmage ter moč svoje ljudske armade, je mogel za

Pogled v dvorano med zasedanjem Zbora (risba B. Jakac)

doma in za pred svetom spregovoriti tiste velike besede, ki so istočasno pomenile stvarnost, da je slovenski narod na svoji zemlji že sam svoj gospod.

K tema dvema osnovnima temeljema prištejmo še dva, ki ju tudi omenja v svojem referatu tovariš Kidrič, namreč, da je dveletna NOB ustvarila nov tip političnega delavca in političnega voditelja, o katerem pravi: »Iz borbe in za borbo morajo rasti in dejansko rastejo naši politični delavci, naši politični aktivisti, naše politično vodstvo.« In končno, izredno hitra vzpostavitev nove narodne oblasti na osvobojenem ozemlju po kapitulaciji Italije.

To zadnje zasluži še prav posebno pozornost. Brž ko je postalo jasno, da bo NOB požela do zadnjega vse velike sadove, ki jih je prinesla italijanska kapitulacija v Sloveniji, je IOOF že 12. septembra 1943 poudaril, da v smislu 6. točke Temeljnih točk OF prevzema vso oblast na osvobojenem ozemlju OF slovenskega naroda in njena vojska kot sestavni del NOV Jugoslavije, a že dan poprej razpiše volitve v Zbor odposlancev slovenskega naroda, zavedajoč se pri tem v polni meri, da je nastopilo tisto važno razdobje, v katerem mora slovenski narod dokončno urediti v glavnih obrisih svojo lastno domačo usodo ter spregovoriti besedo tudi o svoji novi skupni jugoslovanski domovini.

Odlok, s katerim IOOF razpisuje volitve za Zbor odposlancev slovenskega naroda, daje aktivno in pasivno volilno pravico vsem umsko zdravim moškim in ženskim osebam od 17. leta starosti dalje, določa za volilna področja področje terenskih odborov OF in bataljonov NOV in POS s pristavkom, da področja terenskih odborov do 500 prebivalcev (ali še manj) volijo enega delegata, za vsakih nadaljnjih 500 še enega delegata več, bataljoni pa po dva delegata. Volitve vodijo vsi odbori OF in funkcionarji terenskih odborov OF in se izvrše od 20. do 25. septembra 1943 na javnih zborovanjih.

Prvo, kar spričo tega odloka pade v oči, je izredno kratek čas tako za priprave kot za izvedbo volitev. A če pomislimo, da pri teh volitvah ne gre za volitve samo na osvobojenem ozemlju (kot za časa prvega osvobojenega ozemlja), temveč za volitve odposlancev slovenskega naroda na področju vse Slovenije, da so volilne enote silno majhne in da je treba voliti izredno veliko delegatov, moramo po vsej pravici poudariti, da je take volitve mogla uspešno izvesti samo OF slovenskega naroda, ki je

s svojo organizacijsko — oblastno mrežo preprezala vso slovensko zemljo.

Kot je znano, se je Zbora udeležilo 572 delegatov, kar je za tedanje izredne prilike vsekakor veliko število. Ostane nam še vprašanje načina volitev odposlancev za Zbor, ki so se vršile na javnih zborovanjih. More namreč nastati vprašanje, koliko tak način volitev ustreza načelu pravih demokratičnih volitev, katerih osnovna zahteva poleg drugih je tudi tajnost glasovanja. Odgovor na to ni težak, če se zavedamo, da smo sredi najhujše vojne in je bilo zato potrebno temeljito in hitro izrabiti trenutno vojno zatišje na osvobojenem ozemlju in se zato pač poslužiti takega načina, ki je po svojih demokratičnih osnovah zadostoval in bil primeren za tako razdobje. Te volitve najlaže razumemo, če jih primerjamo z današnjimi zbori volivcev, ko postavljajo kandidate za volitve v ljudske odbore. Demokratičnost teh je vsekakor v tem, da more priti pravica postavljanja kandidata do aktivnega izraza pri slehernem volivcu in prav tako tudi pravica svobodnega glasovanja oziroma ne glasovanja. Moremo torej reči, da so bili delegati za Kočevski zbor izvoljeni v mejah tiste prave demokracije, ki je bila spričo vojnih časov pač mogoča tako s formalne kot z materialne strani. Teže je bilo seveda z volitvami delegatov na neosvobojenem ozemlju, kjer se je morala demokratična volilna oblika zreducirati iz samo po sebi razumljivih razlogov pač na tisti minimum, da je bilo treba poseči pri določanju poslancev po delegaciji od strani okrožnih oziroma pokrajinskih odborov OF.

Kakšno nalogo je imel po vsem tem Kočevski zbor?

1. Ugotoviti in potrditi, da je slovensko narodnoosvobodilno gibanje, ki ga predstavlja izključno OF slovenskega naroda, vseljidsko narodnoosvobodilno gibanje.

2. Ugotoviti in potrditi, da se je OF slovenskega naroda kot vseljidsko narodnoosvobodilno gibanje hkrati razvijala v slovensko ljudsko oblast.

3. Določiti oziroma izvoliti organe OF kot vseljidskega narodnoosvobodilnega gibanja in kot slovenske ljudske oblasti, ki so:

a) osnovni organi: terenski in vsi ostali odbori OF kot osnovni organi vseljidskega narodnoosvobodilnega gibanja, in narodnoosvobodilni odbori (terenski in vsi ostali, ko se bodo izvedle volitve) kot oblastni organi;

b) vrhovni organi: Zbor izvoli iz svoje srede 120-članski kolektiv, ki kot Vrhovni plenum OF predstavlja politično vodstvo

narodnoosvobodilnega gibanja, kot SNOO pa tudi vrhovno oblast slovenskega naroda;

c) eksekutiva vrhovnih organov: za eksekutivo izvoli Zbor kolektiv desetih članov Vrhovnega plenuma oziroma SNOO, ki kot Izvršni odbor OF predstavlja eksekutivo Vrhovnega plenuma, kot Predsedstvo SNOO pa eksekutivo SNOO.

4. Določiti, da v času med zasedanjem Vrhovnega plenuma oziroma SNOO vrši IOOF oziroma Predsedstvo SNOO vse pravice, ki gredo Vrhovnemu plenumu oziroma SNOO.

5. Izvoliti 40-člansko delegacijo v AVNOJ.

Tako je torej Kočevski zbor opravil zgodovinsko nadvse pomembno delo. Izvolil in postavil je solidno osnovo nadaljnjemu razvoju revolucionarne slovenske stvarnosti. Vrhovni plenum je in ostane edino postavno vrhovno politično vodstvo, ki vodi slovenski narod v NOB sam ali preko frontnih odborov in to do svojih osnovnih celic, terenskih odborov OF. Isti 120-članski kolektiv kot SNOO pa predstavlja vrhovno ljudsko oblast slovenskega naroda. Dalje Kočevski zbor z vso svojo avtoriteto podari z izvolitvijo svoje delegacije v AVNOJ tudi načelo jugoslovanske kontinuitete.

Kočevski zbor torej ne pomeni ustvarjanja nekakšnega separatističnega samoslovenstva, neke imaginarne slovenske državnosti, temveč osnovne temelje nove slovenske državnosti v okviru Jugoslavije. V Sklepu Kočevskega zbora (II., člen 6 in 7) je to tudi izrecno poudarjeno, saj je med drugim rečeno, da SNOO izvaja vrhovno ljudsko oblast slovenskega naroda »v okviru Jugoslavije kot državne celote z enotnim predstavništvom vseh narodov Jugoslavije ter enotnim vodstvom njih osvobodilnega gibanja in državne skupnosti« — in dalje, da SNOO »izvršuje v okviru Jugoslavije in splošnih sklepov AVNOJ kot njenega predstavništva zakonodajno in izvršno oblast slovenskega naroda s pravico, postavljati vse potrebne organe ljudske oblasti slovenskega naroda«.

To je glavna, zgodovinska vsebina Kočevskega zbora. Če se na kratko ozremo še na Objavo od 7. oktobra 1943, s katero IOOF seznanja širšo javnost o Zboru, o njegovem poteku in vsebini, opazimo, da je bilo na Kočevskem zboru sklenjenih še več važnih odločitev, kot: obsodba plave in bele garde in zahteva po njeni neusmiljeni iztrebitvi, pripravljenost Zbora, da z vsemi silami podpre NOV, izražena je bila globoka ljubezen do vrhovnega komandanta NOV tovariša Tita itd.

Popolnoma upravičeno so torej v Proglasu Zbora odposlancev slovenskega naroda med drugim zapisane tudi naslednje besede: »Kot prvi svobodno izvoljeni odposlanci, zbrani sredi najhujšega boja za narodni obstanek, izpovedujemo v imenu vsega borečega se ljudstva, da je slovenski narod danes končno veljavno stopil v krog suverenih narodov.«

KOČEVSKI ZBOR – VAŽNA ZGODOVINSKA PRIČA

Podoba Kočevskega zbora bi ostala nepopolna, če na kratko ne pregledamo vsaj vseh glavnih dokumentov, ki so zbrani izšli v lepi knjigi »Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju« (Ljubljana 1953). Osnovno pozornost vzbujata brez dvoma govora voditeljev NOB slovenskega naroda, tovariša Kidriča in Kardelja. Govor tov. Kidriča je dragocen zlasti po tem, ker podaja kratek in zgoščen historiat NOB na Slovenskem od začetka do Kočevskega zbora. Tov. Kidrič deli našo NOB na določena razdobja in vsako od teh podrobno analizira. Ker je ta govor poročilo IOOF o njegovem dve in pol letnem delu, so v njem ne samo načeti, temveč mestoma tudi do vseh podrobnosti razčlenjeni vsi važnejši problemi NOB. Kot povzetek Kidričevega referata je važna tale njegova ugotovitev: »Aprila 1941 je razpadla vojska. Danes imamo vojsko. Aprila 1941 je razpadel ves naš javni aparat. Danes ga imamo. Toda ne samo, da imamo vojsko in

Tov. Boris Kidrič na govorniškem odru (risba B. Jakac)

da imamo oblast. Prvič v svoji zgodovini imamo zares narodno in ljudsko vojsko in imamo zares narodno in ljudsko oblast, oboje ustvarjeno pod najtežjimi pogoji, oboje zgrajeno v najhujši borbi z zunanjim in notranjim sovražnikom našega naroda.«

Če predstavlja govor tovariša Kidriča sintetično podajanje dogodkov in razvoja NOB na Slovenskem, pa pomeni govor tovariša Kardelja v prvi vrsti vsestransko analizo NOB in kot tak predstavlja dragocen pripomoček za proučevanje tedanje dobe, tedanjega gledanja na NOB, njen slovenski, jugoslovanski pa tudi svetovni okvir. Tovariš Kardelj pokaže v svojem referatu na Kočevskem zboru na troje karakterističnosti NOB: na novo ljudsko vodstvo NOB, na njen subjektivni faktor, na pravilno politično linijo, pravilno pot borbe ter pravilno uporabljanje oblik borbe. Dalje podaja tovariš Kardelj podrobno analizo domačega in svetovnega položaja in podrobno analizo domačih in tujih sovražnikov NOB ter končno govori o peterih najvažnejših trenutnih nalogah, ki so: organizacija obrambe našega svobodnega ozemlja in razširjenje vojnih operacij na vso Slovenijo, potrebnost razbiti v ljudstvu zadnje dvome in ostanke strahu pred OF in NOV, kovati in z vsemi silami krepiti našo ljudsko oblast, potrebnost sistematične organizacije našega narodnega gospodarstva in končno, pomagati tudi tistim delom Slovenije, kjer osvobodilno gibanje iz lastnih sil še ni moglo doseči dovolj širokega razmaha. Svoj referat konča tovariš Kardelj s temile besedami: »Mi nismo uradniki, mi nismo občinski možje in s kroglicami izbrani poslanci za parlamente brez pravic. Naši odbori OF, naši narodno-osvobodilni odbori, ki jih boste kmalu izvolili, so bojovna telesa. Oni organizirajo ljudsko oblast, toda oni so tudi štabi naše osvobodilne borbe.«

Še enega dokumenta ne smemo pozabiti: poročila o stanju in problematiki slovenskega gospodarstva. Iz referata, ki ga je imel na zboru tov. dr. Marijan Brecelj, si moremo o tedanjem slovenskem vojnem gospodarstvu ustvariti tole sliko: Do nekako tri mesece pred kapitulacijo Italije podpira slovenski človek OF in NOV z denarjem in prehrano, NOV pa čuva njegovo narodno bogastvo, ki ga hoče okupator izropati. Tri mesece pred kapitulacijo Italije pa začne naša vojska kontrolirati znaten del tako imenovane ljubljanske pokrajine, in pred vodstvo OF se postavi važno vprašanje reševanja ne samo potreb naše vojske, temveč tudi gospodarskih potreb civilnega pre-

bivalstva, ki je postalo popolnoma ali delno odrezano od italijanskih aprovizacijski središč. V tej dobi IOOF osnuje Osrednjo gospodarsko komisijo in izpelje njeno gospodarsko organizacijo do sleherne vasi, do terenskih odborov torej, z nalogo, da oskrbuje s prehrano in drugimi potrebščinami našo vojsko in organizacijske ustanove Osvobodilne fronte in da skrbno organizira prehrano civilnega prebivalstva. Te gospodarske komisije so se z uspehom lotile dela. Izvedle so popise letine in živilskih zalog na kmetijah, izvedle nakupe ter skrbno shranjevale in pazile, da dragocena prehrana ne pride v roke okupatorja. Zalagale so s prehrano vojsko, civilno prebivalstvo pa tudi s takim blagom (usnje, blago, sol, sladkor), ki je prihajalo iz krajev, zasedenih po okupatorju.

S tako gospodarsko delavnostjo in organizacijo OF je zatekla kapitulacija Italije naše vojno gospodarstvo in spričo velikega osvobojenega ozemlja se začne nova doba gospodarske dejavnosti. Na osvobojenem ozemlju prevzame OF vso oblast in z njo tudi gospodarstvo, finance in prehrano, vse osvobojeno ozemlje pa je v gospodarskem pogledu popolnoma odrezano od ostalega slovenskega ozemlja in je torej trenutno navezано samo nase. Na osvobojenem ozemlju je prenehala vsa aprovizacija, prenehale so plače uradništvu in razne podpore, pritoča denarja od zunaj ni več, prenehal je vsak stik z ozemljem, ki še ni bilo osvobojeno, veliko je družin, katerih redniki so bili doslej v službah, sedaj pa so mobilizirani, povsod je pomanjkanje delovnih moči v gospodarstvu, zlasti v poljedelstvu, mnogo je bilo uničenega, požgane in porušene so bile hiše in mnogo vasi.

Kočevski zbor je na podlagi referata tov. Breclja pristal na vse načrte IOOF, ki so bili naslednji: 1. Uradniki in nameščenci ter družine mobilizirancev brez premoženja bodo prejeli podpore (torej ne plače), ki se bodo plačevale v denarju ali v naravi do višine eksistenčnega minimuma. 2. Uvede se mešani način gospodarjenja, plačevanje in prejetanje se vrši v denarju ali v blagu. Davek, v denarju ali v naravi, bo enoten, njegova višina bo odmerjena po gospodarski zmogljivosti davčnega zavezanca, davčno osnovo pa bodo določali terenski odbori v sodelovanju z gospodarskimi in finančnimi ustanovami. V prometu ostane ves denar, ki je v obtoku (nov denar se ne bo izdajal), in razpiše se novo notranje posojilo v višini 50 milijonov lir. Plačilno sredstvo so lire, ki so v obtoku, in boni, izdani na podlagi

posojila, razpisanega od SNOO v jeseni 1941 v Ljubljani. 3. Organizacija gospodarstva. Terenski gospodarski odbori morajo ugotoviti v svojih okoliših vse zaloge, po drugi strani pa nuditi kmetom vso pomoč pri spravljanju pridelkov. Rajonski gospodarski odbori ugotove potrebe potrošnikov in nadzorujejo pravilno razdelitev potrošnih predmetov. Nakupe potrebnih predmetov pa oskrbuje samo okrožni gospodarski odbor, ki se bo pri tem posluževal trgovca-privatnika in določal okvirne cene za nakup. Vrhovni organ gospodarske organizacije je Osrednja gospodarska komisija, katere prvenstvena naloga je skrb, da se bo v gospodarstvu in v prehrani gospodarilo po načrtu.

Ob deseti obletnici Kočevskega zbornice moremo danes poudariti predvsem dvoje: da je v Kočevju izvoljeni 120-članski kolektiv častno in uspešno opravil svojo veliko nalogo in privedel slovenski narod do njegove prve velike zmage, do narodnega osvobodjenja, po drugi strani pa tudi, da so časne in velike tradicije NOB tiste velike zakladnice, iz katerih mora črpati tudi današnje nadaljevanje NOB — borba za dokončno zmago socialistične revolucije — ne samo novih pobud za neprestano akcijo, temveč tudi zglede pravilnega in požrtvovalnega dela.

VPRAŠANJA IZ PRIMORSKE

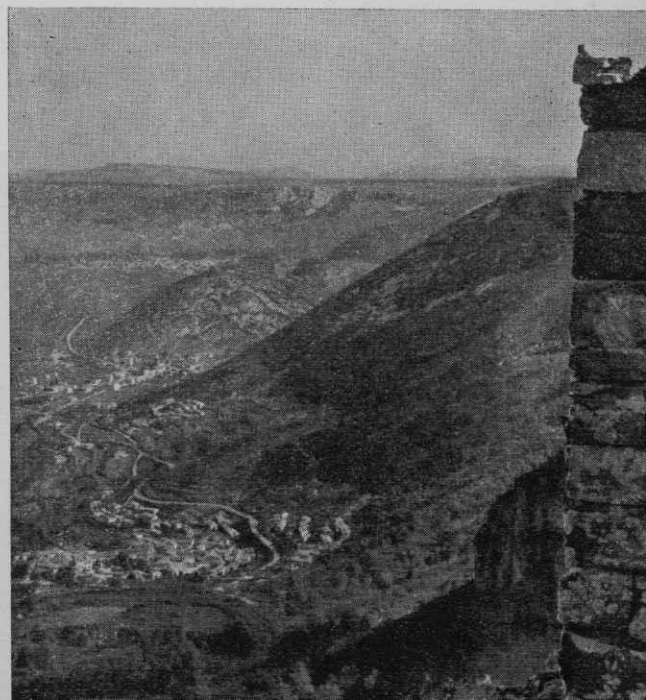
Andrej Savli

Moj namen je, da bi opozoril na nekatere drobce zgodovinskega in etnografskega gradiva, ki bi jih bilo danes še mogoče rešiti s sistematičnim paberkanjem na samem terenu, ker so med ljudstvom še njih zadnji ostanki oziroma sledovi.

Na Tolminskem n. pr. bi bilo mogoče izgrebsti iz ljudskega spomina še dokaj viden obris slike, ki bi pokazala zadnjo fazo v razkroju fevdalnega gospodarstva in prehod imetja tolminske fevdalne gospode v roke podjetnejših predstavnikov nastajajočega meščanskega razreda, v katerem je na Tolminskem prevzel vodilne funkcije posebno furlanski in avstrijsko-italijanski element, pomlajen z obogatelimi domačini. Dokaj jasno sliko bi si z zbranimi podatki mogli napraviti o dobi po Napoleonovih vojnah, o dobi absolutizma. Zaradi neprestanih nemirov in vojn je v prejšnjem stoletju vzdrževala

Avstrija vse do leta 1866 številno vojsko v severnoitalijanskih pokrajinah. Primorska je bila tedaj prehodno ozemlje, preko katerega je šel ves avstrijski tranzit za Italijo. Ustno sporočilo ve povedati o tolminskih voznikih, ki so vozili globoko v Lombardijo in vse do Milana. Prav tako so vozili tedaj ter pozneje čez Trbiž na Koroško, proti vzhodu pa na Kranjsko. Furlansko, italijansko in nemško furmansko ter cestno izrazoslovje še danes živo priča o tem. Živ je še spomin celo na posamezna prevoznaiška, verjetno državna velepodjetja na Tolminskem, na pr. na Platah v Podseli.

Preveč skromno in premalo načrtno so bili doslej zbrani podatki o eksploataciji gozdov na Tolminskem in o gospodarskem ropanju dežele v dobi rastočega kapitalizma. Malo vemo o izvozu trsak v Italijo, o oglarstvu, o plavljenju drv po Soči in po njenih pritokih. Pičli so podatki o zgodovini sirarstva, mlekarnstva in planšarstva na Tolminskem, dasi imajo te gospodarske panoge tu zelo močne tradicije. Lokalna zgodovina je sorazmerno največ pisala o razvoju idrijskega živosrebrnega rudnika, manj o rabeljskem rudniku, ki je važen za severni del Posočja. V zgornji soški dolini je nekoč cvetelo železarstvo. Še danes nahajamo povsod na Primorskem in v zamejstvu ostanke domače obrti, tako nožarsko obrt na Banjški planoti, čipkarstvo okrog Idrije, lončevazstvo, brusarstvo in dežnikarstvo v Reziji, na Krasu kamnoseke in podobne obrti v pasivnih krajih. Na Bovškem je nekoč cvetelo krošnjarstvo, ki je danes zamrlo.

Pogled z gradu Socerba na vasi Dolina, Krogle in Boršt

Na Gorico in na Trst gledamo skozi lino raznih gospodarskih statistik. Ali ne bi pogledali na ti dve mesti tudi z očmi njunega slovenskega zaledja?

Poitalijančeni Slovenec in italijanski iredentist Scipio Slataper je v svoji znani knjigi »Il mio Carso«, izdani leta 1912, skušal gledati na problem slovenskega Krasa iz Trsta navzven. Ko se je vzpenjal od morja navzgor po klancu na svoj ljubljeni Kras in ga je na poti spremljala prečudna čustvena brozga, v kateri se je mešalo romantično navdušenje za naravo in za preprostega človeka, pisateljski zanos, mestni mladostni avanturizem, mazzinijanska svobodoljubnost ter istočasno tudi nenasitni pohlep italijanske iredente in fašističnega imperializma, je v zgodnjih jutranjih urah srečaval Kraševke, ki so težko otovorjene nesle v mesto skromne pridelke svoje kamenite domovine.

Slataper jih v svoji knjigi ves vzhičen takole pozdravlja:

»Rad imam te Kraševke, ki tiščijo v zobeh, proti burji, rob rute in se v gručah spuščajo v mesto, nesoč na glavi velik nikljast vrč, poln toplega mleka.«

Tisto pot v burji in proti burji so hodile in še hodijo Kraševke in Kraševci jutro za jutrom, leto za letom in celo stoletje za stoletjem. Na glavi in v žuljavih rokah nosijo toplo mleko in druge plodove svojega truda za takšne ali drugačne vznesence, kakršen je bil pisec knjige o Krasu.

Trst je dal enega samega Scipia Slataperja, eno samo knjigo »Moj Kras«, Kras sam pa piše že stoletja s srčno krvjo svojih sinov in hčera stran za stranjo velike knjige »Naš Trst«. Treba jo bo le odkriti, zbrati razmetane liste, jih urediti, povezati in prebrati svetu na glas.

Ali res ni v spominu tržaškega okoličana nič takega, kar bi bilo treba povedati, kadar nanese beseda o Trstu? Mislim, da bi

bilo potrebno povedati prav vse in prav do konca, kako je s tistim toplim mlekom, s tistimi potmi v burji. Vsa slovenska zemlja je en sam Kras. V Trst, k morju in od tod dalje v svet je pošiljala in pošilja jutro za jutrom svoje sveže življenjske sokove, svojo delovno moč.

Ni bilo le naključje, marveč razvojna nujnost, da je slovensko delavsko gibanje z nastopom našega stoletja tako krepko vzvalovilo baš v Trstu. S tem gibanjem je povezano ime Ivana Cankarja, zato ga je pri nas omenjala najprej literarna zgodovina. Danes pa postaja hvaležen predmet obravnave za zgodovinarja in politika. Ivan Regent, ki je bil sam organizator delavstva v Trstu, je že nekajkrat pisal o tem. Treba bo pohiteti z delom in rešiti pozabi vse, kar je še rešljivo.

Gradivo za zgodovino delavskega gibanja na Primorskem, zlasti še prvih začetkov tega gibanja v Trstu, čaka in vabi zbiratelje.

Eno izmed glavnih poglavij v zgodovini slovenskega naroda v zadnjih 100 letih je izseljevanje. Le-to nam je prizadelo težke izgube. Naše najboljše moči so se izgubljale v svet. Kolik je bil krvni davek, ki ga je naš mali narod dal v nenasitno žrelo mednarodnega kapitalizma? O vsem tem premalo vemo. »Srce poeta« (Župančiča) je stisnilo to narodno bol v pesniški biser — »Dumo«. Zanamci pa bodo terjali od nas točen račun, kdaj, kako, koliko in kam se je iztekala slovenska kri.

Danes so še vidni vsi glavni tokovi izseljevanja Slovencev, sistematično pa niso raziskani in dognani.

O prvih začetkih le ugibamo. Tako n. pr. ugibamo, da se že v prejšnjih stoletjih marsikateri doslužen vojak, če se mu je posrečilo vriniti se v cesarsko ali kako drugo službo, ni vrnil več v domovino. Pritegnila so ga avstrijska mesta, v katera je pozneje izvabil še tega in onega svojca ali sovaščana. Sodeč po izjavi, ki jo je dal leta 1827 na dunajski policiji Andrej Dolgan iz Šembij pri Knežaku, ko je prinesel pritožbe 25 premskih vasi »do samega cesarja«, je bila zadnji izhod, skozi katerega so bežali ljudje v negotovost, celo Ogrska. (Mal, Zgodovina slovenskega naroda, str. 468.)

Sodimo, da so bogata nemška posestva na Koroškem in Gornjem Štajerskem že zelo zgodaj pritegovala slovensko delovno moč. Ženske so iskale zaposlitve kot služkinje

Staro ognjišče v Črnem Kalu

pri gosposkih družinah v mestih. Nato so se odprla pota preko morja. Moški so šli iskat srečo v Severno Ameriko, dekleta so šla v Gorico in dalje po sledi Lepe Vide do morja, v Trst, od tod preko morja v Egipt. Tolminska je v prejšnjem stoletju pošiljala moško mladino v uk k obrtnikom v Celovec ter v druga koroška in štajerska mesta, od koder se marsikdo ni več vrnil.

V nekaterih predelih in v nekaterih obdobjih (v drugi polovici prejšnjega in v prvih desetletjih našega stoletja) je bilo izseljevanje na Primorskem deloma le sezonsko. Naši ljudje so vrtali predore, gradili železnice, ceste, tovarne, osuševali močvirja, krotili razbesele valove rek, delali v rudnikih, kamnolomih, skratka, opravljali so najtežja dela na vseh gradbiščih po Avstriji in Ogrski. Na zimo, po končanem delu so se vračali domov, da so spomladi ali ob prvi priliki zopet odrinili v svet. Znani so tolminski drvarji, ki so drvarili v gornještajerskih, bosanskih, slavonskih in sedmograških gozdovih. Znani so zidarji iz Renč ter graditelji jezov iz kobariškega Kota.

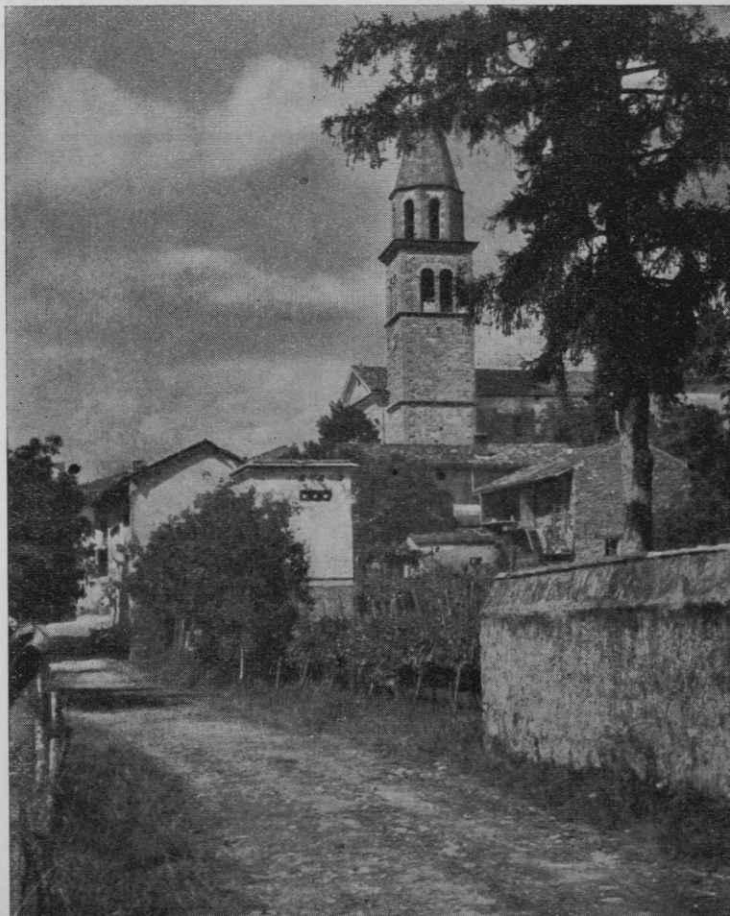
Doba med obema vojnama je bila za Primorce najtežja tudi v pogledu izseljevanja. Italijani so jih načrtno izseljevali. Močan tok izseljencev se je usmeril v Jugoslavijo. To so bili največ mlajši ljudje, ki so šli tja v šole, ali pa umski delavci, ki so iskali slovensko službo v matični državi. Nekvalificirani delavci so šli v Francijo, Belgijo, na Holandsko, v Avstralijo, Argentino, Brazilijo in drugam. Preostale uslužbence slovenske narodnosti so oblasti premestile v stare pokrajine Italije. Dekleta so šla v službe v italijanska mesta vse doli do Nepalja in še dalje.

Postavlja se vprašanje, kako priti do kolikor mogoče realne slike izseljevanja iz zahodnih slovenskih predelov v zadnjih stoletjih. Kar dve strahotni vojni sta pustošili tód in uničili arhive, iz katerih bi bilo mogoče povzeti vsaj nekatere podatke. Morda bi poskusili z zbiranjem podatkov od hiše do hiše. Izbrati bi bilo treba za to primerne kraje s tipično gospodarsko strukturo. S temi podatki bi mogli rekonstruirati precej zanesljivo sliko o izseljevanju iz določenega števila hiš oziroma iz posameznih vasi za tri ali štiri rodove nazaj. Takšno sondiranje terena bi dalo osnovo za približno cenitev obsega, smeri in drugih posebnosti izseljevanja v posameznih obdobjih.

Ne samo pri proučevanju izseljevanja, marveč tudi pri proučevanju in pri zbira-

nju gradiva iz mnogih drugih področij bi bilo na Primorskem, morda tudi drugod, pametno in zdravo, da se ne bi naslanjali zgolj le na statistike in na arhive, ker bi bile sicer slike nepopolne. Statistike podajajo globalne in mrtve podatke, iz katerih ne utripljeta v dovoljni meri življenje in prizadetost. Kronike in arhivske listine beležijo le posebne dogodke, izbrane in prikrojene od posameznikov, ki so jih popisali. Opisali pa so jih navadno zastopniki ali vsaj služabniki vladajočega razreda.

Med zelo važna vprašanja primorske zgodovine spadajo stare (in seveda tudi nove) intrige italijanskega iredentizma in imperializma, ki so že leta 1915 pognale Italijo v osvajalno vojno. Prihodnost bo terjala tudi o tem od nas jasnejšo in točnejšo sliko, kakor jo moremo dati danes. Več bo hotela vedeti o spletkarjenju našega zahodnega soseda. Naše potomce bo n. pr. zanimalo soško bojišče v letih 1915—1917, in to predvsem iz pokrajinskega ter narodnega vidika. Več bi radi vedeli o žrtvah civilnega prebivalstva, o njegovem begunstvu v Avstriji in Italiji, o prvi italijanski okupaciji in upravi Brd ter kobariškega Kota, o razdejanju dežele, vojni škodi itd. Zlasti v kulturnozgodovinskem pogledu je bila prizadejana velika škoda, ki je bila v marsičem nepopravljiva. Izpremenilo se je za vselej prvotno lice ne-

Biljana v Goriških Brdih

katerih do tal porušenih vasi, uničeni so bili mnogi kulturni spomeniki, arhitektonske in druge znamenitosti, knjižnice, arhivi in važni zgodovinski viri. Na drugi strani pa je dobila dežela nova cestna omrežja, ki ne ustrezajo gospodarskim vidikom.

Vprašanje je, če so dovolj jasno prikazani nerodni in brezuspešni poskusi, da bi po prvi svetovni vojni vsaj kolikor toliko pravično uredili ter rešili problem zahodne slovenske meje. Zgodovinarja še vedno vabi (dasi imamo o tem že marsikaj napisanega) italijanska zasedba Primorske in Istre v zvezi z vsemi nepreglednimi posledicami in dogodki, ki so ji sledili, od zvičajnega izigravanja in kratenja kulturnih ter političnih pravic do najbolj brezobzirnih nasilstev, do požigov, pobojev, obsodb, konfinacij, izpreminjanja slovenskih priimkov, italijanske šole in drugih asimilacijskih ukrepov. Posebno pozornost bo treba posvetiti infiltraciji italijanskega prebivalstva v večje podeželske centre in ogromnemu dotoku Italijanov iz starih pokrajin v Gorico, Trst in istrska obalna mesteca. V nekaterih industrijskih centrih so bili izvedeni poskusi kompaktne italijanske kolonizacije.

Veliko govorimo in tudi pišemo o načrtih za delo, ki ga bo treba opraviti v zvezi z zbiranjem gradiva in obravnavo zgodovine NOB. Težko si je v celoti predstaviti, kako velik obseg bo to delo zajelo. Prav gotovo bo skozi več generacij zaposlovalo naše zgodovinarje. Narodnoosvobodilni borbi je na Primorskem sledila še doba

upravljanja ZVU, ki se na Tržaškem podaljšuje do naših dni. Mnogo gradiva nam je dala odločna in težka borba za pravične slovenske meje na zahodu in na severu. Ni še izzvenela beseda naših zastopnikov in politikov na pariški mirovni konferenci. Beseda o naših mejah še danes vztrajno odmeva pri nas doma in v svetu, v Trstu, Gorici in Slovenski Benečiji se naš živelj še danes z vso odločnostjo bori za svoje kulturne in politične, naravne in zgodovinske pravice.

Dotaknem naj se še krvnega davka, ki ga je slovenski narod dajal svojim gospodarjem in zavojevalcem. Tudi mimo njega ne more zgodovinar. Doslej je bil le domena literatov. Že Josip Jurčič nam je dal Pajkove »Spomine starega Slovenca«. Rahel je v naši literaturi spomin na suženjsko in valpsko vlogo slovenskega vojaka v avstrijsko-italijanskih vojnah v prejšnjem stoletju. Nekoliko bolj živ je spomin na njegovo janičarsko pomoč pri zasužnjevanju Bosne. Še ves pekoč in trpek pa je spomin na strahote bojišč iz prve svetovne vojne, na glad, bedo in upore v zaledju. Naj navedem samo Ivana Cankarja, Hinka Smrkarja, Voranca Prežihna, Franceta Bevka, Ivana Matičiča, dr. Andreja Budala in Frana Roša. Med najmlajšimi zajema Tržičan Boris Pahor snov za svoje spise iz italijanske osvajalne vojne v Afriki.

Ko sem zasukal besedo na krvni davek našega naroda, nisem mislil na umetno literaturo z vojno motiviko, marveč na takšne preproste odraze narodovega čustvovanja, kakršne je zbral Slavko Slavec (dr. A. Budal) v zbirki »Svetovna vojna v ljudski domišljiji«, objavljeni v 8. zv. poljudnoznanstvenega zbornika »Luč« (Trst, 1932). Koliko podobnih zbirk smo zanemarili in jih še danes puščamo v nemar, dasi bi mogle dobro dopolniti našo zgodovino in pričati, kako je naš preprosti človek spremljal zgodovinske dogodke, ki so ga vlekli s svojim neizprosnim tokom.

Če bi iskali še dalje gradivo, ki čaka zbiratelja, bi se naštevaje prav gotovo nadaljevalo. Iz navedenega je vendar že v zadostni meri razvidno, da bo na Primorskem in v Istri v tem pogledu dovolj dela.

Razmišljajmo o tem, kje in kako bi z njim pričeli!

SLIKE

objavljene ob tekstu članka, so bile posnete ob terenskem delu »Kronike« v tržaški okolici oz. Etnografskega muzeja v Brdih. Foto S. Vilfan s sodelovanjem J. Sušteršiča

Značilna primorska hiša v vasi Črni Kal

BELA KRAJINA V UPORU

Janko Jarc

V važnejših obmejnih krajih Bele krajine vzdolž Kolpe in proti Žumberku so bile razpostavljene manjše posadke fašistične obmejne milice, deli centurije IV. Obmejne legije črnih srajc »Monte Nevoso«, poveljstvo centurije pa je bilo v Črnomlju. Tu so bila tudi skladišča, iz katerih se je redno izvrševalo oskrbovanje obmejnih posadk. Za te Transporte so partizani v Miklarjih dobro vedeli in napad nanje je obetal največ uspeha. Tako je bil za soboto, 6. septembra 1941, določen napad in izbran kraj v gozdu, skozi katerega pelje pot iz Črnomlja proti Gribljam.

O napadu samem so nam pri roki sledeča poročila partizanskega izvora:

Slovenski poročevalec 1941: »V noči od 6. na 7. septembra so belokranjski partizani napadli med Črnomljem in Gribljami italijansko trensko kolono. Pri tem so bili ubiti vojaki Cari Disuno, Forni Giuseppe, težko ranjena pa sta bila vojaka Bullbone in Pavan. Na pomoč so prihiteli financarji in je bil ubit še podoficir Grassini Ugo. Partizani so se brez težav umaknili. V brezmočnem besu dolže Italijani napada nedolžne ljudi.« (SP št. 17 z dne 13. septembra 1941.)

Kočevar Janez: »Po teh likvidacijah (misli na napade na italijanske konfidente) smo napadli fašistično kolono, ki je vozila hrano iz Črnomlja v Griblje; bili so 3 mrtvi in več ranjenih, medtem ko pri nas ni bilo niti ranjenega. Te akcije smo se udeležili: tov. Fabjan Lojze, Jerman Leopold in jaz.« (Akt komande Belokranjskega področja, št. 1377 z dne 5. apr. 1944.)

Košir Franc: »Prva uspešna akcija je bila na cesti Črnomelj—Griblje, kjer je bila napadena fašistična patrula ter sta pri tem padla dva fašista, trije pa so bili ranjeni. Napad je bil izvršen podnevi, izvedli pa so ga Fabjan Lojze, Kočevar Janez, Korelec Franc in še en tovariš, po rodu Srb. Napad je bil izvršen samo s puškami. Uspeh tega napada je bil precej velik, ker so Italijani pozneje hodili v pojačenih patrolah dobro oboroženi. Prav tako so še isti dan pozaprl v Črnomlju in okolici približno 160 ljudi, češ da so sodelovali pri akciji, ali pa da podpirajo partizane.« (Spomini, rokopis, stran 2.)

Romanič Peter: »Po kratkem pozdravu so nama (Romaniču in Ivanu Vajdetiču iz Podgore, ki sta obiskala taborišče v Miklarjih) takoj začeli pripovedovati o akciji na fašiste pri Gribljah. Mlad fant kodrastih las, ki se je udeležil akcije s komandirjem Lojzetom, je stal bos na skali in pripovedoval, kako sta »nišnila« na fašiste na vozu in kako so po vsakem strelu »kapali« z voza na tla. Namen akcije je bil, da bi zaplenili voz in hrano, zato so poslali na drugo stran ceste še enega tovariša, da bi po napadu zgrabil mule, zaseda pa bi krila njegov

odhod. Ker pa sta bila na cesti dva italijanska vozova s približno 7 ali 8 vojaki in ker je takoj za njima privozil še motor s prikolico in s 3 vojaki, ni bilo mogoče zapleniti hrane.

Zanimiva je bila dogodivščina na drugi strani čakajočega tovariša, ki je bil pravzaprav kraljev četnik, Srb. Poslala ga jim je v edinicno organizacija iz Metlike, kjer je ušel iz vojaškega transporta. Ker niso vedeli, koliko je izvežban v streljanju, so mu dodelili nalogo ugrabitve mul. Ko pa se je položaj zaradi velikega števila Italijanov zasukal drugače, kot so predvidevali, se Srb ni mogel umakniti skupno z napadalno skupino in je ostal na drugi strani ceste. Takoj po napadu so obveščeni fašisti besni drveli od vseh strani na mesto napada. Srb, ki ni poznal terena in se ni vedel kam umakniti, je splezal na košat hrast. Fašisti so okrog njega vse prehajkali, vendar ga niso odkrili. Na hrastu je prebil dan do večera in se je šele potem počasi in previdno pomikal od nevarnega mesta. Ker se tudi drugi dan ni vrnil v taborišče, so partizani mislili, da so ga fašisti ujeli. Šele čez pet ali šest dni se je vrnil, potem ko je potoval vsako noč, podnevi pa iz skrivališča iskal smer. Potoval je proti Vinici, Siniemu vrhu do Starega trga, od koder je spoznal hrib Debeli vrh, kjer je prej v to smer hodil na lov.« (Dolenjski list št. 29 z dne 17. VII. 1951, str. 3, članek: »Tako se je začelo.«)

—: »Partizanska četa iz Miklarjev je 7. IX. 1941 izvršila uspešen napad na italijansko fašistično patruljo ob cesti Črnomelj—Griblje. Patruljo so napadli štirje partizani kar podnevi s puškami in ubili 2 Italijana, 2 pa so ranili. Odslej se Italijani niso počutili več varne. Še istega dne, ko je bila napadena patrulja, so Italijani pozaprl v okolici Črnomlja in Adlešičev nad 150 ljudi, češ da so sodelovali pri napadu ali pa podpirali partizane.« (Slovenski poročevalec št. 170, 22. julija 1951, str. 3, članek »Začetek junaških dni Bele krajine.« Članek je po primerjavi z zgoraj navedenimi Spomini Koširja Franca — napisal Košir sam, ali pa je bil po njegovih spominih prirejen.)

Med vsemi temi poročili so nekatere manjše razlike, ki zadevajo čas napada ali imena napadalcev, ki so razumljivo nastale zato, ker so bila vsa — razen tistega v SP iz leta 1941 — zapisana 3 do 10 let po izvršenem napadu. Časovno najbližje je poročilo v Slovenskem poročevalcu, ki pa zmotno navaja čas, pri tipkanju pa so bila pokvarjena tudi nekatera imena italijanskih vojakov, kar je posebej jasno pri imenu Cari, kjer je iz imena Dismo nastalo Disuno, kar je brez smisla. Komentar ponatisa Slovenskega poročevalca te napake ni popravil.

Slika 1. Prostor in sled kuhinje prvih belokranjskih partizanov leta 1941 v drugem taborišču pri Kozlovi vodi

Vse te napake in razlike pa nam popravljajo zadevna poročila italijanskih poveljstev, ki nam obenem potrjujejo bistveno verodostojnost poročila v Slovenskem poročevalcu kakor tudi ostalih, zgoraj navedenih. Ta poročila točno navajajo čas in kraj napada, število in imena napadenih ter pravilno domnevo o številu napadalcev, obenem pa navajajo še vrsto dejstev, ki so napadu sledila in nam tako skupno s partizanskimi poročili podajajo točno in jasno podobo napada pri Gribljah.

Takoj ko je bil poveljnik črnomeljske centurije obmejne milice, Renato Vanna, obveščen o napadu, je o tem telefonsko obvestil nadrejeno poveljstvo IV. Obmejne legije, ta pa poveljstvo XI. armadnega zbora v Planini, ki je še istega dne poslalo poveljstvu 2. armade tale brzojav:

V. P. 46. 6. septembra 1941/XIX
Poveljstvu XI. amadnega zbora
Poveljstvu 2. armade

1/253 Stop Obmejna legija javlja, da je danes proti poldnevu bil vzdolž ceste Črnomelj Griblje izvršen napad iz zasede proti vojakom obmejne milice in finančne straže, ki so vozili hrano v svojo postajo Stop Dva vojaka sta bila ubita, dva druga in finančni stražnik ranjeni Stop Poveljstvo 25. pehotnega (polka) je takoj s kamionom poslalo 40 vojakov za takojšen odpor in preiskavo Stop Nadaljnje poročilo sledi Stop

General Robotti

Naslednjega dne, 7. septembra, pa je centurione Renato Vanna pisal obširno poročilo svojemu poveljstvu, prepis poročila pa je poslal tudi civilnemu komisarju ing. Emiliju Cassanegu v Črnomlju, ki se glasi:

IV. Legione Confinaria CC. NN.
»Monte Nevoso«
Comando Centuria

Št. 699/I/8 Črnomelj, 7. sept. 1941/XIX

Predmet:

Napad na obmejne miličnike — Poročilo

Civilnemu komisarju
v Črnomlju.

Glede na telefonsko sporočilo z dne 6. t. m. pošiljam prepis poročila, kot ga posnemamo iz zasliševanja preživelih in iz ugotovitev, izvršenih takoj in osebno na kraju samem. Po njih je mogoče na cesti Črnomelj—Griblje izvršeni napad obnoviti približno tako:

Patrulja št. 11 iz oddelka v Gribljah, ki so jo sestavljali obmejni miličnik Bulfone Giuseppe, pomožni miličnik Cari Dismo in pomožni miličnik Forni Giuseppe, je za imenovani obmejni manipel prejela v Črnomlju hrano in se okoli 11.40 vračala.

Tej patrolji, ki je bila po predpisih oborožena s puškami, ročnimi bombami in bodali, sta se pridružila finančni stražnik Pavani Giuseppe, vračajoč se iz Idrije, kamor je šel z rednim do-

voljenjem po svoje osebne stvari, in pomožni miličnik Ruffini Francesco, ki se je vračal na svoje mesto potem, ko je s podpisanim govoril o svojih osebnih zadevah. Ta dva sta bila po predpisih oborožena s pištolami in bodali. Ta skupina petih obmejnih miličnikov je s tovorom živil in zabojem 28 ročnih bomb ter 1026 nabojev, ki jih je dala Centurija za vezbanje, prišla na štirikolesnem vozu, kot je tu običajen, in ki ga je peljal konj tukajšnje vojaške posadke, v bližino petega kilometra poti, ki na tem mestu v neštetih ovinkih in klancih vodi nekaj kilometrov skozi gozdno goščavo, in prehitela majhen prtlačni avtomobil Finančne straže, ki je zaradi okvare sklopke stal, medtem ko se je vozač trudil s popravilom. Malo stran sta čakala neki vicebrigadiere in appuntato (podnadrenik in kaplar).

Pet miličnikov se je zaradi silne vročine — ura je bila približno 12.30 — vsedlo na voz tako, da so Bulfone, Pavani in Forni sedeli spredaj, Cari in Ruffini pa zadaj s hrbtom proti smeri poti. Po nekaj stotinah metrov (od omenjenega avtomobila — J. J.) so bili iz gostega drevja na desni strani, iz razdalje največ 10 metrov, nenadno napadeni s strelji iz vojaških pušk, ki so takoj ubili voznika Fornija ter Carija, težko ranili Bulfoneja, lahko pa Pavanija.

Med pokanjem strelav je Cari, zadet od krogle v čelo, padel z voza; Pavani, ranjen v levo nogo, in Ruffini, ki za čudo ni bil ranjen, pa sta se skoraj istočasno vrgla z njega. Konj se je splašil in se pognal v divji beg in vlekkel s seboj voz s truplom mrtvega Fornija, ki je še držal vajeti v rokah, in z ranjenim Bulfonejem, ki mu je po kakih 60 metrih uspelo, da se je zvalil z voza, medtem ko so iz zasede še vedno padali strelji. Na te sta spočetka odgovarjala Pavani in Ruffini z revolverji, kasneje pa Ruffini s puško pokojnega Carija.

Istočasno je pripeljal prtlačni avtomobil finančne straže in se zaradi streljanja ustavil kakih 100 metrov od kraja spopada.

Z orožjem v rokah so trije finančni stražniki pritekli na mesto in odprli ogenj na napadalce; vozač avtomobila je vzel ročno bombo mrtvega miličnika in jo je vrgel v gozd, appuntato Grazzini pa je padel, ranjen v prsni koš. V svoji pomoči se je posebno gnal omenjeni vozač, ki je naložil ranjenega zadnje imenovanega in z veliko brzino odpeljal proti Črnomlju, kjer je napravil alarm. Malo zatem se je iz Gribelj na zasebnih kolesih pripeljala skupina obmejnih stražnikov in dala prvo pomoč obema ranjenecema. Podpisani je bil o dogodku obveščen ob 13. uri po kurirju poveljnika čete finančnih stražnikov in bil istočasno pozvan k poveljniku črnomeljske posadke, polkovniku Carpittelli. Ta je dal podpisnemu takoj na razpolago nižjega častnika 23. pp. s 40 možmi in 6 puškomitraljezi na štirih avtomobilih. Odpravi se je prostovoljno priključil poveljnik tenence kraljeve finančne straže. Obenem me je komisar javne varnosti dr. Battaglia prosil, da bi smel na drugem avtomobilu priključiti dva agenta s policijskimi psi. Ko sem prišel na mesto, sem odredil prevoz obeh ranjenih miličnikov v vojaško bolnišnico, dal zastražiti oba mrtva in zaslišal Ruffinija, ki mi je trdil, da je v enem izmed morilcev prepoznal moža pošne uradnice iz Adlešičev. Na podlagi te dragocene informacije sem prosil komisarja, ki je prišel skupaj s karabinjerskim poročnikom, da izvrši zadevno aretacijo. Potem sem uredil dve večji patrolji,

ki so ju sestavljali: agent s psom, dva obmejna miličnika, dva karabinjerja in 10 vojakov. Prva, da pod poveljstvom podpisanega pregleda gozd severno od ceste, druga, da pod poveljstvom karabinjerskega poročnika pregleda gozd južno od ceste.

Pogon je ostal brez uspeha.

Treba je poudariti, da so se morilci postavili za drevesi na desni strani ceste v smeri proti Gribljam in ne dalj kot 10 metrov od nje. Položaji — (štirje) — so bili spretno zakriti s steljo in zvitimi vejami. V bližini smo našli 6 praznih stročnic za naboje. Strelcov, ki so zadeli svoj cilj, je bilo 8. Ostale so napadalci izstrelili, ko so se umikali v gozd. Domnevno je bilo oddanih najmanj 20 strelcov proti miličnikom in finančnim stražnikom, napadalcev pa ni bilo manj kot 4.

Popoldne 6. in dne 7. je bilo zaprto veliko število sumljivih oseb.

Javljam odlično vedenje miličnika Pavanija Giuseppe, ki se ni dal prepeljati s prtljažnim avtomobilom, čeprav je bil ranjen pri prvih streljih, ampak je ostal na položaju in je z ognjem odgovarjal napadalcem.

L. S.

Poveljnik
centurione Renato Vanna

V poročilu omenjeni karabinjerski poročnik je bil poveljnik črnomeljske karabinjerske tenence, Augusto Fabri, o katerem je črnomeljski civilni komisar v svojem priporočilu za odlikovanje ob Fabrijevem odhodu iz Črnomlja v novembru 1942 glede na napad pri Gribljah napisal tole:

»Po napadu iz zasede pri Gribljah 6. septembra 1941, pri čemer sta bila ubita dva obmejna miličnika, je tenente Fabri brez obotavljanja takoj odhitel na pomoč ranjenim in je z nekaj možmi preiskoval območje spopada.

Ob tej priliki je bilo na podlagi zapovedi o množičnih aretacijah zaprtih mnogo stotin oseb in tudi en domnoven član bande, ki ga je prijavil miličnik, češ da ga je videl sodelujočega pri napadu.«

Po pričevanju udeleženca napada Kočvarja Janeza in prič, ki so neposredno po napadu poslušale poročila o napadu, ter objavi v Slovenskem poročevalcu in po poročilu Renata Vanna je napad pri Gribljah na kratko takole mogoče obnoviti:

V soboto, 6. septembra, so bili v opoldanskih urah na cesti Črnomelj—Griblje nekako v bližini petega kilometra v zasedi štirje partizani: Fabjan Lojze, komandir čete v Miklarjih, Jerman Polde, Kočvar Janez in srbski vojak neznanega imena. Prvi trije so bili v zasedi na desni strani ceste, Srb pa na levi. Okoli 12,30 se je na vozu z živežem in municijo za gribeljsko posadko pripeljala tričlanska patrolja, ki so jo sestavljali fašisti obmejne milice Bulfone Giuseppe, Cari Dismio in Forni Giuseppe. Z njimi sta bila še

v Griblje vračajoča se pomožni miličnik Ruffini Francesco in finančni stražnik Pavani Giuseppe. Nekaj sto metrov od zasede je stal na cesti v smeri proti Črnomlju majhen tovorni kamion finančne straže, s katerim sta se poleg vozača vozila še finančni podnarednik neznanega imena in kaplar (appuntato) finančne straže, Grazzini Ugo.

Takoj po prvih streljih iz zasede sta bila Forni in Cari ubita. Bulfone težje, Pavani pa lažje ranjen. Ruffini je ostal nepoškodovan. Cari in zadnji trije so drug za drugim popadali z voza — »kapali so z voza«, kot je pripovedoval partizan Romaniču v taborišču — voz pa je splašeni konj vlekel dalje po cesti z mrtvim Fornijem vred. Pavani in Ruffini sta na strele odgovarjala z revolverji in puško. Medtem je pribrzal avtomobil finančne straže in se ustavil kakih sto metrov od kraja napada. Iz avtomobila so skočili vozač in oba finančna stražnika ter posegli v boj. Grazzini Ugo je bil takoj zadet v prsi in vozač ga je z vso naglico odpehnil v Črnomelj, kjer je alarmiral tamošnja poveljstva. Ker je konj z vozom ušel po cesti in je napadeni patrolji prišla nenadejana pomoč, so se partizani pričeli med streljanjem umikati. Slabo uro po napadu so na kraj spopada prišli iz Črnomlja na štirih avtomobilih vojniki 23. pp. »Como« s priključenimi karabinjerji in policijskimi agenti, iz Gribelj pa so se že pred tem na zasebnih kolesih pripeljali miličniki gribeljske posadke. Preiskovanje gozda na obeh straneh ceste je sicer odkrilo položaje partizanske zasede, našli so tudi prazne naboje, drugih sledov za partizani pa ne. Srbski vojak, ki ni mogel priti v stik s tremi partizani, se je rešil tako, da je zlezal v krošnjo košatega hrasta in je prišel v taborišče šele peti ali šesti dan.

Napad je v svojem glavnem namenu, zadetih živo silo okupatorske vojske, uspel. Iz-

Slika 2. Na tem prostoru med skalami je stal šotor prvih belokranjskih partizanov v avgustu in septembru 1941

med osem neposredno v boj zapletenih sovražnih vojakov sta bila na mestu dva ubita, dva sta bila težko, eden pa lahko ranjen. Težko ranjeni Grazzini Ugo je ranam podlegel. Partizani niso imeli izgub. Voz z municijo jim je seveda ušel.¹

Streli napada pri Gribljah so na široko odmevali po vsej Beli krajini, med italijanskimi vojaki pa napravili preplah, ki so ga poveljstva skušala pomiriti z izredno ostrimi ukrepi proti civilnemu prebivalstvu. Generalu Robottiju je služil ta napad za vrsto strogih navodil in ukazov, s katerimi je svojim vojakom dajal polnomočja za izvrševanje kakršnih koli samovoljstev in nasilstev.

Da so najprej pobesneli fašisti, bodisi v uniformah fašističnih vojaških formacij ali policijske in varnostne službe, bodisi civilne uprave, je razumljivo, ker so padli ali bili ranjeni v pretežni večini ravno člani fašističnih formacij. Obenem s karabinjerji, ki jim je zapovedoval zagrizeni in fašistično usmerjeni poročnik Augusto Fabri, so takoj začeli z množičnim zapiranjem prebivalstva v Gribljah, Adlešičih in okoliških vaseh, predvsem pa so zaprli vsakega moškega, ki so ga to popoldne našli na cesti ali na polju. Prav tako so drugega dne, v nedeljo 7. septembra, aretirali veliko množico oseb v Črnomlju in se pri tem posluževali že znane načina: po jutranji maši in v teku popoldneva so zaprli vse moške, ki so kot običajno, vsako nedeljo prišli iz okoliških vasi v Črnomelj in se ustavljali na trgu ali se gnetli po gostilnah. Da je bilo med njimi mnogo Črnomeljčanov, je razumljivo. Točnega števila aretiranih sedaj nismo mogli ugotoviti, šlo je pa gotovo v stotine, kot to navaja civilni komisar Cassanega v omenjenem poročilu o Fabriju, dokazujejo pa to med drugim tudi ponovne prošnje črnomeljskega komisarja Javne varnosti in poveljnika karabinjerjev, da jim naj pošljejo kamione »za prevoz številnih aretirancev«. Kljub vsemu temu pa Italijanom v tem času ni uspelo zaslediti jedra uporniške organizacije in so si v tem prišli nekoliko bolj na jasno šele po preiskavah in izpovedbah, ki so sledila katastrofi na Gorenjih Lazah v začetku novembra 1941.

Kot je iz ohranjenega sovražnega arhivskega gradiva razvidno, je bil drugi, ki je po napadu pri Gribljah naravnost zdivjal, poveljnik XI. arm. zbora, general Mario Robotti, ki je bil takrat s svojim poveljstvom na samotnem gradu knezov Windischgratzov v Planini na Notranjskem. Še istega dne, 6. septembra, ko so se na njegovem poveljstvu stekale brzojavke divizijskih ka-

rabinjerjev iz Novega mesta in poveljstev finančne straže in obmejne milice, ter je bila vest o napadu iz Planine dalje brzojavljena poveljstvu 2. armade v Karlovac, je Robotti poslal divizijama Granatieri di Sardegna in Isonzo žolčen fonogram, ki se glasi:

Iz poveljstva XI. armadnega zbora

Poveljstvom obeh divizij za obvestilo vseh posadk I/2334 Stop Sporočam, da so danes proti poldnevu komunistični morilci vzdolž ceste Črnomelj—Griblje napravili zasedo proti obmejnim miličnikom in finančnim stražnikom, ki so vozili živež v svojo postajo, in ubili dva miličnika, tri pa ranili. Divjaško rovarstvo zahteva popolne in najzdatnejše varnostne mere in nadvse odločen in skrajšen protiukrep proti vsakemu poskusu napada. Treba je podvzeti vse varnostne mere, vsak premik čet, vstevši patrolje, mora biti predmet priprave, ki bo sposobna zagotoviti popolno varnost naših vojakov.

Potrđiti prejem.

General Robotti

Na Robottijevo brzojavko poveljstvu 2. armade v Karlovcu o napadu pri Gribljah je 7. septembra 1941 odgovoril general Vittorio Ambrosio takole:

Št. 8432. Karlovac 7. 9. 1941 ob 12.50.

V teh dneh so bile v Sloveniji naše patrolje za zaščito prog ali manjše skupine vojakov v službi napadene iz zased in utrpele izgubo. Nobena izguba pa ni bila prizadeta nasprotnikom, ki so ostali nepoznani. Dejstva kažejo, da so bili naši presenečeni in naše patrolje majhne. Da bi se izognili podobnim dejanjem in takoj ukrotili napadalce, želim, da takoj uporabite vse mere, ki jih narekuje krajevni razvoj položaja in ga ugotove tudi poveljstva manjših enot. Zato okrepite patroljo kot predpisano z okrožnico 3400/N8, odst. D z dne 23. aprila 1941.

General Ambrosio

To brzojavko je poveljstvo XI. C. A. 9. IX. 1941 razposlalo vsem podrejenim poveljstvom z aktom št. 02/7847 s pripombo:

N8, odst. D okrožnice 3400 z dne 23. aprila 1941 se glasi:

»Čete naj takoj odidejo v določene predele s ciljem, da napravijo na prebivalstvo vtis, da so naše enote povsod prisotne in v pripravljenosti.« (Zbornik, str. 368.)

Robottijev bes, ki ga kaže zgoraj navedena brzojavka divizijama in kasnejši akti, je izviral iz dveh dejstev:

a) Začasno izgubljena bitka v sporu s civilno oblastjo Visokega komisarja Emilija Graziolija o načinu »pomirjenja« novo ustanovljene »ljubljske pokrajine.« pri čemer je Robotti očital policijski oblasti, da ni sposobna uničiti uporniškega gibanja, kar je Robottija in njegovo poveljstvo pripeljalo, kot sam pravi, v »karanteno« na grad v Planini.

b) Vse pogostejši napadi na njegove vojake, pri čemer je bil ravno štiri dni pred Gribljami ubit pri Radohovi vasi tenente Livio Zanini s svojim spremljevalcem vred.²

V teh in drugih svojih navodilih in ukazih je Robotti hotel popolnoma spregledati gverilsko taktiko partizanskega bojevanja, ki se načelno nikjer ne more in noče spuščati v frontalne borbe s sovražnikom. Zato je psoval partizane s strahopetci in zahrbtneži, morilci in zločinci, ki da se ne upajo postaviti v odkriti boj in le iz zased prelivajo »nedolžno« italijansko kri, ki naj bi »plemenitila« ta barbarski, pod rimski jarem uklonjeni rod. Na tihem pa je seveda Robottija glodalo tudi moreče spoznanje, da njegovim vojakom še marsikaj manjka do starorimskega vzora osvajalcev sveta, zato je v štirih dneh po napadu poslal svoji vojski vsaj dve povelji, v katerih glede na napada pri Radohovi vasi 2. septembra in pri Gribljah 6. septembra takole grmi:

»Poudarjam nujnost, da je treba z največjo odločnostjo, z največjo ostroostjo pokazati odpor proti tem komunističnim morilcem.

Vojakom je znova treba predočiti, da smo neprestano v vojni in da v Sloveniji dejstvo, da nismo na neposrednem bojišču, ne izključuje zagrizene in nasilne oblike boja, ki jo uporabljajo zavistni komunisti v blaznem upanju, da pomagajo bojujočemu se in ponovno poraženemu boljšeizmu. Vsako udejstvovanje na katerem koli kraju in v katerem koli dnevnem ali nočnem času mora biti zato pripravljeno s prav vsemi ukrepi, z vsemi varnostnimi oziri, ki jih je treba uporabljati v sovražni deželi. Samo tako bo življenje naših oficirjev in naših vojakov lahko do največje možnosti obvarovano in bo vsako delovanje pri vsakem nastopu čet za vzdrževanje javnega reda lahko dalo učinkovite sadove.

Odpor naj bo torej — ponavljam — vedno skrajšen in odločen proti vsakemu poskusu napada.

Bolje je, da plača kdo od teh komunistov, čeprav ni očitno in povsem kriv, kakor da bi naši vojaki morali še dalje trpeti njihova sabotažna dejanja.

Vedno bodo imeli vso mojo podporo vsi, ki ne bodo samo v zatiranju temveč tudi v preprečevanju dela zlonamernih delovali s potrebno odločnostjo.« (Akt Poveljstva XI. Armadnega zbora, št. 02/7820 z dne 8. septembra 1941. — Prim. Zbornik, str. 371.)

Dva dni kasneje pa je s posebnim ozirom na okolnosti, v katerih so bili vojaki v Gribljah presenečeni z napadom, zapisal:

»Potek obžalovanja vrednega dogodka dokazuje pogubno nezavestnost, s katero hodijo naši vojaki po ozemlju, ki je očitno sovražno, in po katerem se javno potikajo morilci in teroristi, ki so sklenili, da prizadenejo največjo škodo sposobnosti udejstvovanja naših oboroženih sil.

Odrejam, naj bo dogodek raztolmačen vsem podrejenim vojakom in naj bo vsem dobro vtisnjeno v pamet, da se je podobnih napadov bati vedno ob katerem koli času in na katerem koli kraju ljubljanske pokrajine.

Vojak, ki mora iz katerega koli vzroka iti iz enega kraja v drugi, ne sme misliti na prijeten izlet, ampak na borbo proti prekanjenim hudo delcem, ki so na preži in ki se lahko nenadno pojavijo s smrtnonosno zasedo. Treba je poudariti, da taka dejstva poleg tega, da lahko povzročijo smrt preprostih neprevidnežev, napravljajo s svojimi uspehi sovražnika, ki vse bolj izboljšuje svoje metode na škodo naših vojakov, vedno bolj prešernega in tako vedno bolj zmanjšujejo ugled naših oboroženih sil na tem področju.

Imeti je treba vedno pogum presenetiti, in ne dati se presenetiti, brez nadaljnega ubiti sovražnika, ki iznenada napada, in ne dati se ubiti, maščevati naše mrtve, ne pa večati njih število.

Preveč naše krvi je že oblilo to naše zasedbeno področje, žal, ne v odkritem in poštenem boju, temveč v zasedah zločincev, ki se ne bi upali napadati iz obraza v obraz. Treba je zato v vsakem trenutku uporabljati vojne metode; podnevi in ponoči, na počitku in na premiku, na vsakem položaju in v vsakem trenutku naj bo puška vedno pripravljena, bajonet vedno nasažen, ročna bomba vedno pri roki, da doseže morilca, ki se vedno lahko iznenada pojavi.« (Akt Poveljstva XI. Arm. zbora št. 1/2590 z dne 10. septembra 1941.)

Poleg teh in podobnih zapisanih ukazov pa je Robotti preko svojih podrejenih divizijskih, polkovnih in bataljonskih poveljnikov dal vojakom še strogo zaupna ustna naročila in ukaze za njih ravnanje in vedenje v okupirani Sloveniji, ki so zapovedovala takojšnjo uporabo orožja, če se le kakemu vojaku zazdi, da mu hoče kak Slovenec kaj hudega storiti. Še več, obljubljal je za nagrado enomesečni dopust za vsakega, ki bi s tako utemeljitvijo ubil civilno osebo. Vojakom je bilo zapovedano, da smejo izven vojašnic hoditi le najmanj v troje s puškami v rokah in s prstom na petelinu. Da je bila

Slika 5. Izvir vode nad Miklarji, imenovan »Skrlinec«, kjer so dobivali vodo prvi belokranjski partizani, dokler so se zadrževali v prvem taborišču

s tem dana vojakom možnost najbolj samovoljnega nasilstva, nam dokazuje nekaj dni za temi Robottijevimi okrožnicami in brzojavkami pisano pismo italijanskega vojaka Petrozija Daria, ki je iz Ljubljane pisal svojemu prijatelju Silviju Romagnoliju v Trst dobesedno tole:

»Kar se tiče prostega izhoda, hodimo sedaj v troje, oboroženi z nabito puško in imamo povelje, da streljamo na vsakogar, ki bi vojakom storil kaj slabega. Zdaj se bomo pa lahko zabavali. V ostalem dobimo mesec dni dopusta, če ubijemo kakega civilista.« (»Internacije«, str. 143, dokument št. 51 a do 51 c)

Pisec tega pisma, zaplenjenega po vojaški cenzuri, je bil kaznovan samo s petimi dnevi zapora, ker je v pismu sporočal — vest vojaškega značaja, ki se ne sme razširjati!

Iz povedanega je jasno, da je napad pri Gribljah uspel tudi v drugem, širšem in globljem cilju: vznemirjena in alarmirana je bila vsa italijanska in okupacijska vojska in prav ob Radohovi vasi in Gribljah je poveljstvo XI. Armadnega zbora bolje spoznalo kot civilna oblast, da nima opravka le s posameznimi, spontano nastajajočimi in med seboj slabo ali sploh ne povezanimi akcijami nekih na pol upornikov, na pol banditov, temveč s smotrno organiziranim in vojaško trdno vodenim, široko zasnovanim uporom, katerega borci lahko napadejo ob »katerem koli času in na katerem koli kraju ljubljanske pokrajine«. Zato je zabičeval svojim vojakom, da so še vedno v vojni in na bojišču, ne pa kje v miroljubnem zaledju, kar je nekaj tednov kasneje iznova podčrtaval tudi tedanji poveljnik 2. armade general Vittorio Ambrosio. Njegov naslednik general Mario Roatta pa je v uvodu svoje proslule »Okrožnice 3 C« v začetku marca 1942 ugotovil: »Vojna, ki jo bojujemo na Balkanu, je prav taka vojna, kot tista, ki jo bojujemo v Afriki ali na vzhodnem bojišču proti Rusiji.«

Istega dne, kot je bil izvršen napad pri Gribljah, je italijanska straža pri mostu na Otovcu našla zaboj z 28 šaržerji nabojev za puške tipa Mauser in Manlicher, ki je bil očitno namenjen skupini v Miklarjih, naslednjega dne pa pri cestnem podvozu zahodno od črnomeljske postaje zaboj eksploziva, ki naj bi najbrže služil za razstrelitev proge.

Tiste dni je zapustil taborišče v Miklarjih Janko Stariha in prešel v novomeško skupino na Brezovi rebri. Prav takrat se je tudi črnomeljska skupina preselila v novo taborišče pri Kozlovem zdencu (ali Kozlovi vodi) pod Debelim vrhom v bližini Tanče gore.

V to taborišče je prišla približno teden dni po napadu pri Gribljah prva skupina iz metliškega odseka. Sestavljali so jo tovariši Ivan Černič iz Metlike, Ivan Kopinič iz Radovičev ter Franc Obrul in Franc Matjašič iz Rosalnic.

Ivana Černiča so Italijani v Metliki takoj po napadu pri Gribljah zaprli, čemur bi se lahko izognil, če bi poslušal nujna svarila Anice Ivec in Ivana Malešiča, takratnega župana. Ko so ga zopet izpustili, je porabil prvo priliko in z imenovanimi tovariši odšel k črnomeljskim borcem, s katerimi je bil kot trgovski pomočnik v Borkovi trgovini v Črnomlju v najtesnejši zvezi.

Ti prvi metliški partizani so se zbrali pri Ivčevih v Metliki, od koder sta jih Anica in brat Anton spremljala na zvezo k mostu čez Sušico na semiški cesti, na kraju, ki ga imenujejo Na lokah. Ker najavljene zveze do 2. ure zjutraj ni bilo, so odšli sami in nesli s seboj v taborišče rdečo svileno zastavo z uvezenim srpom in kladivom, ki sta jo izdelali tovarišici Anica Ivec in Slava Fir.

Po napadu pri Gribljah je bila že iz novega taborišča izvršena likvidacija Alojza Šuteja iz Brezovice pri Nemški Loki. Šutej, 36-letni krčmar slovenskega rodu, je bil znan hitlerjevski priganjač in denunciant, ki je ovajal naše ljudi. Napad nanj je bil izvršen vsaj 19. septembra, ker je s tem dnem datirana osmrtnica v 39. številki Gottscheer Zeitung, z dne 25. septembra 1941. Tone Jelenc in Lojze Fabjan sta še z dvema tovarišema odšla na Brezovico, sama stopila v gostilno, tovariša pa sta ostala v zasedi. Šuteju sta se zdela gosta nekam sumljiva in je na tihem obvestil karabinerje. Ko sta Jelenc in Fabjan počasi popila naročeno, je Jelenc stopil k plačilni mizi, da poravna račun, pri tem pa potegnil revolver in Šuteja ustrelil. Pri ubitem sta pustila listek z napisom: »Tako se bo zgodilo z vsakim izdajalcem slovenskega naroda.« Nato sta se hitro odstranila, v tem pa so na motornem kolesu že priropotali poklicani Italijani, vendar je napadalcem uspelo umakniti se brez škode.

20. septembra so neznanci ob 20,30 oddali dva strela proti straži baterije 25. p. p. v Črnomlju. Italijani so odgovorili z divjim streljanjem, ki pa je ostalo brez uspeha. Streljal je gotovo član črnomeljske skupine, ki je bila še doma.

Semiška skupina, ki so jo konec avgusta in v septembru sestavljali zgoraj omenjeni trije ilegalci, iz »legale« pa so sodelovali z njimi na sestankih, v propagandi in akcijah Nande Kapš, Maks Nampel, Jože Plut in

Ivan Bukovec, po domače imenovan Smile, je v septembru — če upoštevamo Cuznarjevo izjavo — drugič poskusila z miniranjem postajne vodovodne črpalke pod kolodvorom v Rožnem dolu. 17. septembra ponoči so vdrli v nezastraženo poslopje in položili k strojem zaboj razstreliva, ki so ga dobili iz skladišča črnomeljske skupine, ter prižgali zažigalno vrvico. Ta pa je bila pokvarjena in je ugasnila, preden je pritrlela do razstreliva. Po nekih trditvah so poskusili kar s 15 vrvicami, pa so vse odpovedale. Edino korist od tega podjetja je skupina imela s tem, da je odnesla dva gonilna jermena, ki sta jim služila za podplate. Naslednjega dne so Italijani razstrelivo našli in odslej stalno stražili tudi vodno črpalčko pod kolodvorom.

V Pribišju nad Rožnim dolom je živel ta čas znani italijanski konfident, čevljar Radovan, po rodu Novomeščan. Kot konfidenta ga omenjajo tudi italijanski uradni akti. Franc Košir in Karel Brunskoleta sta odšla proti Pribišju, da ga kaznujeta. Srečala sta ga, ali Koširju je odpovedal revolver in Radovan je pobegnil. Verjetno je to bilo okoli 10. oktobra, ker so karabinjerji divizije »Isonzo« 14. oktobra javili v Ljubljano, da sta po prijavi žene, ki staneje pri železniškem predoru pri Lazah, prišla dva oborožena človeka in prenočila v njenem seniku ter ji zagrozila s smrtjo, če bi ju prijavila. Ženska je bila Kočevarica in je tudi ob katastrofi na Gorenjih Lazah napotila po napačni poti in v smrt dva borca Prve belokranjske čete, ki sta ušla italijanskemu obroču na Gorenjih Lazah. Tudi Radovan je oba napadalca, ki ju je poznal, prijavil, ker so zatem karabinjerji še z večjo vnemo iskali Koširja in Brunskoleta.

V zač. oktobra je povzročila pri Italijanih novo razburjenje tudi gradaška skupina. V noči med 3. in 4. oktobrom sta po 21. uri šla iz Kloštra proti Gradacu Slavko Cerjanec in Kaplan. Pri železniškem prelazu sta naletela na italijansko stražo treh mož, ki ju je pozvala s klicem »Stoj!«, na kar se je caporal maggiore Narciso Donatello približal, da bi ju legitimiral. Slavko Cerjanec pa je namesto legitimacije potegnil revolver in ga z dvema streloma ubil, nato pa s tovarišem v temi izginil. Tako sta rešila sebe in orožje, ki sta ga to noč nabrala za svojo skupino. Zakasnelo streljanje preseščene straže in takojšnje preiskave v vasi in okolici so ostale brezuspešne. Robotti je takoj 5. X. odredil, da odidejo v Gradac vojaki II. bat. 23. pp. iz Semiča s kara-

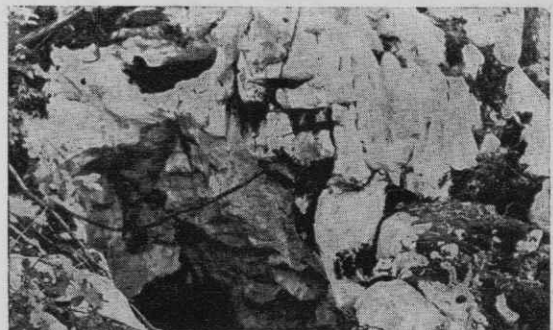
binjerji in organi javne varnosti s policijskim psom ter izvrše obširne preiskave in je o teh svojih ukrepih obvestil 2. armado. Uspeha seveda tudi ves bataljon s karabinjerji in policijskim psom ni dosegel. Kako je bil Robotti ob tem napadu razkačen, kaže dovolj brzojavka, ki jo je iz svoje »karan-tene« na Planini poslal podrejenim divizijskim poveljstvom in ki se glasi:

»Da se po zasedi na patroljo Zanini, po napadu na finančno stražo v bližini Črnomlja in po danih ukazih, da je treba z vsemi vojaškimi ukrepi postopati proti neznancem, posebej ponoči dogajajo še taki primeri kot sinoči, je naravnost neverjetno. Prosim za najstrožjo ugotovitev odgovornosti zaradi pomanjkljivih jasnih navodil in za nujno obvestilo o tem.«

9. oktobra je poveljstvo XI. C. A. zopet naročalo diviziji »Isonzo« najstrožje preiskovanje civilnih oseb posebno na kolodvorih, in skrajno pozornost, da bi lahko v potrebi »z orožjem udušili vsak poskus napada ali bega v trenutku, ko bi bila pozornost stražarjev obrnjena na preiskavo, kot se je to zgodilo patrolji 23. pp. v Črnomlju (pravilno: Gradacu). 11. oktobra pa je Robotti — sedaj na ukaz 2. armade — zapovedal poostreno budnost ob železniških progah in zahteval, naj bodo straže oborožene z ročnimi bombami.

Ni se še to razburjenje poleglo, že jim je novo pripravila semiška skupina.

Ta se je medtem pripravljala, da posveti tudi Kočevarjem, ki so se takrat že pripravljali na »vrnitev domov v Rajh«, to se pravi na slovensko Krško polje in na Bizeljsko, od koder so Nemci že pripravljali nasilno preselitev vseh Slovencev v pravi rajh, v Šlezijo (preselitev uradno objavljena 20. oktobra 1941). Semiška skupina je v noči med 12. in 13. oktobrom napadla Blatnik nad Semičem, kjer se je takrat mudila cenilna komisija »Nemške preselitvene druž-

Slika 4. »Shramba« nad kuhinjo pri Kozlovi vodi. V tej luknji med skalami so imeli partizani hrano. Viden še jesenov kol, na katerem so imeli obešeno meso

be.« Pri napadu so izstrelili kakih 20 strelcov (italijansko poročilo), zažgali 4 gospodarska poslopja in vrgli dve, po drugem poročilu pa tri ročne granate v hišo, kjer je stanoval nemški cenilec Anzelm Kase iz Berlina, Behrenstrasse 14. Kase je bil pri tem lahko ranjen v kolk, 4 seniki pa so zgoreli in je bil ogenj pogašen šele ob 5.30. Škode je bilo kakih 70.000 lir. Da je ta napad Italijane posebno prizadel, ker je bila napadena nemška narodnostna manjšina, je razumljivo. Vojaška in civilna oblast sta hiteli z ukrepi, da bi Kočevarje zavarovali pred podobnimi napadi, še bolj pa potem, ko je 18. oktobra v zadevi interveniralo tudi nemško veleposlaništvo v Rimu. To je poslalo italijanskemu ministrstvu za zunanje zadeve akt, ki ga je ministrstvo v prepisu takoj razposlalo Vrhovnemu poveljstvu italijanske vojske, ministrstvu vojske, ministrstvu za notranje zadeve — Glavni upravi javne varnosti — in Visokemu komisariatu v Ljubljano. Akt se glasi:

»Nemška ambasada javlja: V noči med 12. in 13. oktobrom so komunistični teroristi z ročnimi bombami napadli nemškega državljana Kaseja Anzelma, cenilca Nemške preselitvene družbe iz Berlina, Behrenstrasse 14, v njegovi spalnici na Blatniku. K sreči je bil le lahko ranjen. Istočasno so na Blatniku podtaknili ogenj in so 4 seniki zgoreli. Visoki komisar je na predstavko nemškega konzula v Ljubljani takoj odredil okrepitev garnizije v Kočevju in dovolil, da sme vsak Kočevar nositi orožje. Treba bi bilo na Kočevskem prekiniti cenitev, dokler se varnost popolnoma ne vzpostavi.

Prosimo, da bi poleg ukrepov, ki jih je podvzel Visoki komisar, izvolili izdati vse potrebne varnostne ukrepe zaradi skorajšnje preselitve nemških državljanov iz Kočevske.«

Zunanje ministrstvo dalje pripominja, da je dalo nemški ambasadi vsa potrebna zagotovila in naroča, da naslovni najvišji uradi in poveljstva za to tudi poskrbe.

Ko je Robotti dobil ta akt v roke, je nanj napisal: »Dati vse, kar zahteva Visoki komisar.«

21. oktobra je prišla v Kočevje 128 članov močna nemška izselitvena komisija. Za njeno varnost v Kočevju samem je skrbelo — 100 sardinskih grenadirjev.

Vse to spričuje dovolj, kako v živo so zadeli strelci in bombe na Blatniku, čeprav niso povzročili nobene smrtne žrtve. Po drugi strani pa so strelci na Blatniku še bolj razdražili Kočevarje, ki so odslej še z večjo zagrizenostjo zasledovali partizane in se znašali nad njimi, kar bo pokazala zlasti tragedija na Gornjih Lazah.

Kaznovalna roka črnomeljske skupine se je tri dni za napadom na Blatnik drugič

dvignila proti domačim izdajalcem. To pot je zadela italijanskega konfidenta in ova-duha Marka Miheliča. Ta je šel 16. oktobra zjutraj iz Sodevcev proti Črnomlju, se pridružil nekemu vozniku in se opiral na voz, mesoč s seboj za črnomeljske karabinjerje in fašističnega komisarja seznam pristašev osvobodilnega gibanja iz tamkajšnje okolice, kot so to dognali napadalci, ki so ta seznam našli pri njem. Mihelič je bil vsej bližnji in daljni okolici znan kot velik pobožnjak, kar ga pa ni motilo, da bi svoje neuravnovešene čutnosti ne raztresal po vsej okolici, italijanski posadki v Starem trgu pa je bil na uslugo tudi s svojim zvodništvom in ji iz sosednje Hrvaške »dobavljal« — ustrezno blago. Da je bil Mihelič za Italijane pomembna konfidentska krea-tura, se vidi iz pripombe, ki jo je Robotti lastnoročno zapisal na poročilo CC. RR. XI. C. A. števil. 17/208 z dne 17. oktobra 1941 o Miheličevem umoru: »*Naš konfident. — Treba poročati Armadi.*« Tej pripombi je dodal poveljnik karabinjerjev pri XI. C. A., polkovnik Luigi Brucchiatti: »Že poskrbel oddelek ,I' (= Informazioni = obveščevalni oddelek) divizije Isonzo.« Da ga je kot konfidenta poznal tudi predstavnik fašistične stranke na Vinici, Ermanno Callegaris, dokazuje njegovo poročilo, ki se glasi:

Predmet: tedensko poročilo št. 6

Delov. št. 88

P. N. F. Centro assistenza

Vinica

Vinica, 18. oktobra 1941 XIX

Vincere

Pokrajinski zvezi podpornih centrov
Ljubljana

Inspektoratu cone Črnomelj

Politika

Nič, kar bi bilo važno poročati.

Poročnik Robles iz CXI. mitraljeskega bataljona, oddelka v Starem trgu, je 16. t. m. poslal poveljstvu tukajšnje posadke tole poročilo:

Dne 16. t. m. so našli na cesti, ki pelje v Črnomelj, okrvavljeno moško truplo. Brigadir kr. karabinjerjev iz Predgrada je odšel na kraj zločina.

Okoli 8.30 ure je potujoči prodajalec (kroš-njar) Marko Mihelič pok. Jurija, 65 let star iz Sodevcev 17, šel peš v Črnomelj, opirajoč se na voz, in bil z dvema kroglama zadet v glavo. Vzeli so mu listino in uro.

Malo stran od trupla so našli štiri neizstreljene naboje, enega udarjenega z udarno iglo in dve prazni stročnici.

Mihelič je skromno govoril italijanski, *bil je naš konfident.*

Ne da se ugotoviti, ali je vzrok zločina rop ali je političen.

Ermanno Callegaris l. r.
Poveljnik centra

V Malem Nerajcu je bil neki Anton Turk prav tako na glasu, da je italijanski zaupnik. 20. X. je partizan Tone Jelenc z enim tovarišem odšel tja, streljal nanj, ga lahko ranil, a zadel po nesreči tudi Fr. Kobetiča.

28. oktobra pa je osvobodilni pokret zlasti na področju Vinice in Starega trga zadel težak udarec. Tega dne so italijanski vojaki ubili znanega in splošno priljubljenega naprednega kmeta Franca Špeharja iz Gorice pri Sinjem vrhu, ki se je že vse preteklo desetletje kar najživahneje udeleževal vsega političnega življenja v Beli krajini. Da je bil izdan on, kakor tudi njegov tovariš Michael Mukavec, ki sta bila oba aktivista Osvobodilne fronte, dokazuje način njune aretacije in njune smrti. 27. oktobra sta prišla dva agenta javne varnosti v spremstvu treh vojakov in petih karabinerjev ter ju aretirala, odvedla v župnišče in ju zaprla v tamkajšnji kleti. Drugo jutro jih je omenjena patrolja vodila proti Črnomlju. Ko so prišli na razpotje pri Sinjem vrhu, imenovano Razvaje, so Italijani vzeli orožje v roke in ju ustrelili. Da bi pred nadrejenimi in javnostjo prikrili ta zločin, so uradno poročali naprej, da je prišlo pri vasi Gorici do spopada s komunisti, potem pa zopet trdili, da sta jim aretiranca hotela pobegniti, ter da so tako ravnali samo po navodilih in ukazih višjega poveljstva.

Prav za konec oktobra je skupina pri Kozlovem zdencu pripravljala napad na otovski viadukt z namenom, da ga razstreli. Medtem pa je že prišlo povelje Glavnega poveljstva za združitev vseh belokranjskih partizanskih skupin in za pohod na Krško polje. 29. oktobra zjutraj so belokranjski partizani odšli na svojo usodno pot.

OPOMBE

1. Romaničev zapis o dveh vozovih na cesti in motornem kolesu, ki da je privzelo med napadom, je treba popraviti toliko, da je bil na cesti samo voz, s katerim se je patrolja pripeljala, pripeljal pa je le omenjeni mali tovorni avto, ki pa je bil verjetno na treh kolesih, kot jih je italijanska vojska mnogo uporabljala, in je od tod najbrže nastala zamenjava z motornim kolesom s prikolico, kar po desetih letih, ko je bilo poročilo zapisano, niti ni čudno. — Popraviti je treba tudi Koširjevo zamenjavo Jermána Poldeta s Korelcem. — V poročilu SP z dne 15. septembra 1941, objavljenem v ponatisu l. 1951 oziroma v zadevnem komentarju šte. 148, na str. 301, treba popraviti imena italijanskih vojakov. — Popraviti je treba tudi napačni datum 7. IX. v pravilni 6. IX. v članku »Začetek junaških dni Bele krajine«, SP šte. 170, 22. VII. 1951. — 2. Zanini — tenente Livio Zanini. V noči 2. septembra 1941 ob 23,15 je bila patrolja, ki je nadzorovala progo med Radohovo vasio in Sentvidom pri Stični, ter so jo sestavljali tenente Livio Zanini in pešaka Giovanni Mattioli ter Ranieri Zogno, napadena iz neposredne bližine. Zanini je bil zaboden z bajonetom »kot jih je imela bivša jugoslovanska vojska«, Mattioli pa ustreljen. Oba sta podlegla ranam. Zogno je pobegnil in alarmiral posadko v Radohovi vasi. Zaradi tega napada so Italijani v Radohovi vasi in okolici zaprli mnogo ljudi, ne da bi mogli izslediti krivce.

PTUJSKI GRAD IN NJEGOVA OKOLICA V NOVEM VEKU

Vsak kraj živi določeno skupno življenje z drugimi kraji in z okolico. V tem sožitju raste posamezni kraj s širšo ali višjo organizirano dejavnostjo v središče svojega okoliša. Za središčno vlogo sedanjega kraja so pomembni priroda s surovinami, prometna lega, kulturni zavodi ter tehnika proizvodnje. V preteklosti z naturalnim gospodarstvom v zgodnji fevdalni dobi pa je zlasti obrambna lega razvila za središča okolij najprej gradove, nato pa zraven gradov mesta, ki so postala s kapitalizmom neporečna središča krajin.

Grad v sestavu svojega okolja predstavlja kot organizacijska celica pomembno stopnjo v razvoju fevdalne družbe. V fevdalnem družbenem redu, ki je podrejal podložniku osebno, gospodarsko in politično fevdalca, je bil grad tudi gospodarsko središče svoje okolice, dokler ga niso s tega, pokrajino vsestransko obvladujočega položaja izpodrinila mesta z denarnim gospodarstvom. Mesta so na temelju obrtniških, prometnih in trgovskih privilegijev omejila središčno pokrajinsko vlogo gradov na njihovo upravno in sodnopolitično dejavnost kot središča zemljiške gosposčine. Kako je grad doigral svojo središčno pokrajinsko vlogo v novem veku, kako je v tem času vezal zlasti s tlako in naturalnimi dajatvami okolico nase ter bil njeno središče, poskušamo v naslednjih vrsticah nakazati s primerom gornjega grada v Ptuj¹.

Srednjeveški grad v Ptuj je bil sedež upravitelja² salzburške zemljiške posesti, ki je segala od Hajdine do Središča. Z upravno razdelitvijo

Skica ptujskograjske zemljiške gosposčine

salzburške zemljiške posesti na posamezne zemljiške gospoščine, kot so bile Borl, Dornava, Ormož, Središče, Vurberg itd., pa je postal ptujski grad tudi sedež za upravo precej sklenjenega ozemlja, ki ga je neposredno upravljala salzburška cerkev s ptujskega gradu, tako da se je pokrajinski pojem ptujske zemljiške gospoščine že v visokem srednjem veku ustalil za pokrajino severno, vzhodno in jugovzhodno od Ptuja s kakimi 30 vasmi (oziroma uradi) med Dravo, Črnjlo, Bratislavci, Slomi in Bukovci³. V vsem srednjem veku so ptujski graščaki brezuspešno poskušali, da vključijo ptujsko mesto v sestav svoje zemljiške gospoščine in n. pr. s sodstvom nad meščanskimi obrtniki, s podpiranjem obrti v ptujskih predmestjih, z mitnino, carino ali sejmino zavrejo vedno tesnejše gospodarsko sodelovanje mesta z okolico.

Ko so Habsburžani 1511 nasledili salzburške škofove v posesti ptujskega gradu, so ga oddajali v zakup posameznim fevdalcem, dokler ga niso pridobili zagrebški jezuiti, ki so ga 1656 prodali grofu Valterju Leslieju, cesarskemu maršalu in poveljujočemu generalu v Vojni krajini. Z Leslieji je dobil grad Ptuj za več kot 150 let stalne rodbinske posestnike, ki so meje svoje zemljiške gospoščine ohranili trajne. Pravni temelj za posestno ustaljenost je postavil že Valter Leslie 1663 z ustanovitvijo ptujsko-grajskega (enotnega s češkimi) fidejkomisa, to je dednega in neprodajnega posestva s posestniki, ki so samo njegovi užitniki. Manjše pridobitve (nakup podložnika v Jiršovcih, pridobitev kmetij v Bukovcih in Novi vasi 1658; podedovanje vinograda na Korčakovem vrhu nad Zavrčem 1675; nakup njiv in travnikov od mesta Ptuja v Rogoznici 1676; Gregoričeve kmetije v Svetincih, vasi Trnovci in Ločič ter gornine v Ločiču in zamenjava posesti na Hajdini za posestva v Novi vasi 1684 ali nakup vinske trošarine znotraj mestnega obzidja v Ptujem od meščana Petra Martina Kurtija 1690) so ptujskograjsko zemljiško posest samo zaokrožile. Pridobitev vinske trošarine v Rogatu 1677 pa je bila zvezana s Ptujem samo začasno, ker so jo Leslieji kmalu priključili zemljiški gospoščini v Rogatu.

Podložnike je vezala z gradom zlasti tlaka⁴, ki je še v poznem srednjem veku, ko so jo začele nadomeščati denarne dajatve, postavila v službo gradu vso potrebno delovno silo podložnikov. Poljska, travniška, gozdna in vrtna dela, vzdrževanje in zidanje grajskih stavb ter vožnje so v začetku novega veka ustvarjale iz podložniških vasi delavska naselja, ki so pod vodstvom županov in grajskih stražarjev oskrbovala grajsko zemljo ter vse grajske potrebe v časovno skoro isti izmeri kot svoje lastne, tako da je gospoščina predstavljala enotno, po navodilih iz gradu upravljano in obdelovano posest. Nesposobnost gospoščinskih uprav, da se znajdejo v zmagovito napredujočem denarnem gospodarstvu, turški vpadi in kmetski upori so v svojih posledicah pripeljali v XVI. in XVII. stoletju do popolnega obubožanja prebivalstva v ravnem Pomurju in Podravju⁵ in v zvezi s tem do

nujnosti, da se na novo uredijo obveznosti tlake med vasmi ter gradom. Nove obveznosti so dotedanjo, največ nedoločeno in samo po potrebah gradu narekovano tlako izpremenile v časovno in denarno določeno — razen pri popravilih grajskih stavb — ter dokončno priznale podložniškim posestvom kupnopravni značaj.

Za primer take nove ureditve tlake naj služi pogodba, ki jo je sklenila 1. I. 1698 vas Zagojiči s ptujskim graščakom Jakobom Ernstom Lesliejem; pri tem sta zastopala Zagojiče ptujski mestni sodnik Mihael Mathen in član notranjega ptujskega sveta Franc Stauber, kar določno kaže na skupnost interesov ptujskega mesta s ptujskograjskimi podložniki. Po tej pogodbi, ki je samo ena od istočasnih za novo ureditev tlake, plača vsak podložnik kupno pravo v celoti v gotovini v teku leta proti pobotnici ter plačuje od vsakega posestva 8 goldinarjev letne robotnine, ki se poravna v dveh obrokih: prvi za kres in drugi za novo leto. Da podložniki robotnino poravnajo, skrbijo župan Marko Rižner ter njegova soseda Jakob Hrovat in Gregor Firbas; da pa je plačilo robotnine zemljiški gospoščini v redu, nadzoruje župana ali njegova pomočnika cela vas. Zagojiči so dolžni, da skupaj s sosednimi vasmi (Sabotinci, Prvenci, Strelici, Strejanci, Slomi in Zamanjci) opravijo vsa potrebna dela pri senu in otavi na velikih grajskih travnikih v Kaniži, pri spravi domače žitne desetine, skrbijo za trebljenje, čiščenje, razširjenje in obnavljanje jarkov okrog Skofičevega gozda ter pozimi lomijo, sekajo in odvažajo led na Dravi v grad. Pri velikem lovu tostran Pesnice postavi vsako posestvo gonjača, kadar je potrebno, ali pa pošlje za nadomestilo sposobnega namestnika. Kadar gospoščina napove, poseka vsak podložnik v grajskem gozdu letno en seženj drv, jih prepelje v grad in tam v redu razcepi. Ker daje ptujski grad ptujskim kapucinom brezplačno les za njihove potrebe, opravi vas na dan, ki ga napove gospoščina, dve vožnji kapucinom darovanega lesu, da jo bo bog v njenih kupnih pravicah bolj blagoslovil. Če pa uniči požar ali kaka druga nesreča katero koli gospoščinsko stavbo, morajo Zagojiči v sorazmerju z drugimi vasmi sodelovati z vozno in ročno tlako, dokler ni stavba postavljena.

Po teh pogodbah se je tlaka razdelila v zmanjšano tradicionalno ročno in vozno tlako ter v povečane dajatve v denarju, ki so tlako nadomestile. Ročna in vozna tlaka je stike gradu in vasi ohranjevala, nadomestila za tlako v denarju pa je stike gradu in vasi sprostito, a poživilo stike vasi z mestom Ptujem, kjer je podložnik — razen na vaških sejmih — svoje pridelke za denar prodajal. Z izpreminjanjem delovne tlake v denarno je padala pomembnost gradu kot središča okolja ter se stopnjevala središčna pokrajinska vloga mesta Ptuja.

Z novo ureditvijo tlake med ptujskograjsko gospoščino in podložniškimi vasmi na koncu XVII. stoletja je nastalo za čas približno 100 let med gradom in vasmi naslednje razmerje v tlaki:

Grnci so bili obvezani s 1050 dni tlake v vrednosti 175 forintov.

Janežovci, Jiršovci in Viterovci so skupaj obdelovali vinograd v Gomili, opravljali zanj potrebne vožnje ter vozili od Desternika desetino na ptujski grad. Za veliki lov je vsak podložnik poslal po enega gonjača ter sodeloval z vozno in ročno tlako pri popravilih grajskih stavb. Poleg tega so z izjemo županov posekali, zvozili v grad in razcepili Janežovci 10, Jiršovci 9 in Viterovci 8 sežnjev drv.

Dolič je služil delovno tlako s sli in potvokami.

Destinci so opravili tlako z 12 vožnjami v Gradec in z enim gonjačem od vsakega posestva za veliki lov.

Livanjci so podobno tlačani z 10 vožnjami v Gradec in gonjači za veliki lov.

Zgornji Velovlek je bil obvezan s 1466 delovnimi dnevi v vrednosti 244 forintov in 20 krajcarjev ter posej posestvo, ki bi moralo v gradu čistiti in podmivati zelje, namesto tega še s 6 forinti in 56 krajcarji.

Spodnji Velovlek je čistil, ograjeval, kosil, sušil ter sploh opravljaj travnik Župnik, dajal 14 voženj v Gradec ter posekal, zvozil v grad in tam razcepil 13 sežnjev drv.

Pacinje so skupaj s Spodnjim Velovlekom opravljale travnik Župnik, dajale gonjače za veliki lov ter posekale, zvozile v grad in razcepile 14 sežnjev drv.

Podvinci so bili zadolženi z 885 delovnimi dnevi tlake v vrednosti 147 forintov in 30 krajcarjev.

Mezgovci so opravljali 20 letnih voženj v Gradec, obdelovali vinograd na Mestnem vrhu in skrbeli za vse zanj potrebne vožnje; sodelovali so pri popravilu grajskih poslopij ter posekali, zvozili v grad in razcepili 23 sežnjev drv.

Prvenci, Strelci, Sabotinci, Zagojiči, Slomi, Zamanjci ter Strojanci pa so, kot je bilo že nakazano, skrbeli za travnika Stražino in Kaniža ter za vožnje domače žitne desetine, pripravljali led na Dravi in ga vozili v grad; oskrbovali so jarke okoli Škofičevega gozda, dajali gonjače za veliki lov in sodelovali z ročno in vozno tlako pri popraviljanju grajskih stavb.

Bukovci so podobno sekali led na Dravi in ga vozili v grad, skrbeli za ograjo rogozniškega gozda, vozili domačo žitno desetino, sodelovali pri popravilu grajskih stavb, obdelovali vinograda v Zavrču, luterski travnik pri St. Ožboltu in stražinski travnik.

Nova vas je opravljala isto tlako kot Bukovci, samo v manjši časovni izmeri, ker je bila in je manjša.

Spuhla je skupaj z Bukovci in Novo vasjo skrbela za red pri jarkih v rogozniškem gozdu in za ograjo okoli njega, sekala na Dravi led in ga vozila v grad, popravljala grajske stavbe, dajala gonjače za veliki lov, opravljala spuhelj-

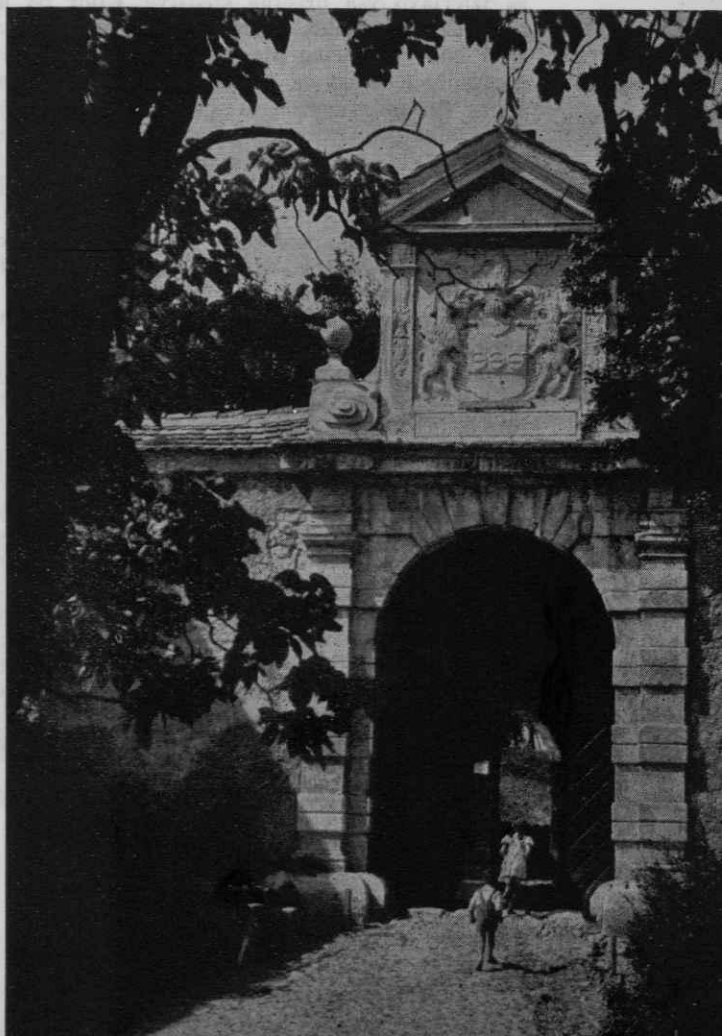
ski travnik ter posekala, zvozila v grad in razcepila 9 sežnjev drv.

Mostje, Gabernik, Juršinci, Oblaki, Zagorci, Bodkovci in Bratislavci so sodelovali pri popravilih grajskih stavb, dajali gonjače za veliki lov, posekali, spravili v grad in razcepili 88 sežnjev drv, opravljali vsa dela na travniku v Gaberniku ter v šentlovrenskem vinogradu, česar pa so bili oproščeni Bratislavci in Zagorci, ki so morali namesto tega zvoziti mošt v grad.

Drstelja je bila dolžna opravljati delovno tlako 1092 dni v vrednosti 198 forintov in Vičava 1248 dni v vrednosti 208 forintov.

Vasi, ki nimajo bliže določenih del za tlako (Grnci, Zgornji Velovlek, Podvinci, Drstelja in Vivača), kažejo še na izročilo nekdanje nedoločene tlake, ki je po novih uredbah že točno določena s številom delovnih dni, ko morajo biti vasi na razpolago za tekoče grajske potrebe.

Na koncu XVII. stoletja je na novo urejena tlaka ptujskograjski gosposčini zagotovila delovno silo za ptujskograjski kmetijski obrat, ki je z novo ureditvijo tlake dobil že močno značaj osebnega gospodarskega podjetja v rokah grajskega fevdalca. Denarne dajatve namesto prejšnje tlake pa so služile predvsem za javne potrebe in so jih podložniki krili iz dohodkov od pridelkov, ki so jih prodali na podeželskih sejmih in v mestu Ptuj. Zveza med gradom in vasjo je tako podana v osebnih graščakovih interesih, zveza med mestom in vasjo pa v javnih potrebah.

Portal notranjega dvorišča

Vendar tako urejena tlaka ni mogla trajno zadovoljiti kmetov in zaradi tega je prišlo v zvezi s terezijansko dvorno uredbo 1. decembra 1756 in s patentom o tlaki 5. decembra 1778 na prehodu XVIII. v XIX. stoletje do novih pogodb vasi z zemljiško gosposčino. Za primer nove ureditve tlake podajamo vsebino pogodbe, ki sta jo sklenila 1. maja 1801 ptujskograjski knez Ivan Karl Dietrichstein in občina Podvinci; prvega sta zastopala fidej komisni skrbnik dr. Ignacij Fuchs in sodnijsko postavljeni skrbnik Lesliejevih dedičev dr. Ivan Jäger, drugo pa za nepismene občinske predstavnike Antona Kuharja, Jožefa Čeha in Blaža Granduška Anton Ivan Kirchenschlager ter organist in učitelj v Juršincih Jožef Štuhec. Potem ko sta že imenovani terezijanski odločbi načelno znižali posameznemu podložniku ročno in vozno tlako na tri dni v tednu ali na 156 dni v letu, je nova pogodba o tlaki med gosposčino Ptujem in občino Podvinci določila, da plačuje vsak podvinski posestnik za naprej letno 8 goldinarjev⁶ v dveh rokih (za kres in za novo leto) in se zraven tega še obveže za 40 dni tlake na leto in sicer: 3 dni za rez v vinogradu, 3 dni za prvo in 3 dni za drugo kop vinograda ter za eno ali drugo še 3 dni, 2 dni za vezanje trt, 3 dni za trgatve, 2 dni za trebljenje travnikov, 2 dni za košnjo sena in otave, 6 dni za spravilo sena in otave, 6 dni za žetev žita ter 3 dni za ograjevanje zemljišč na grajskih pristavah proti divjačini. Čas tlake napoveduje gosposčina. Če bi kdo od Podvinčanov ne plačal sklenjene denarne dajatve, ima gosposčina pravico, da uporabi za izterjavo vsa prisilna sredstva. Kdor pa ne bi prišel na tlako, mora poslati namestnika, sicer ima gosposčina pravico, da najame za nadomestilo delavca na stroške manjkajočega tlačana. Pri delovnem času za tlako se ravna po krajskih navadah, tako da delajo od 7. ali 8. ure zjutraj pa do sončnega zahoda in pošljejo na tlako ljudi, ki so za delo sposobni.

Zastopniki Podvinca so se na koncu zavarovali proti trajnosti nove pogodbe za primer, da bi cesar kaj ukrenil v dobro podložnikov, s čimer bi nova pogodba postala neveljavna. Od obeh izvodov nove pogodbe je ostal eden pri gosposčini na ptujskem gradu, drugega pa je prejelo okrožje v Mariboru kot višji predstavnik prosvetljenske državne oblasti.

Z zmanjšanjem ročne tlake na 40 dni v letu, z izpremembo večjega dela tlake v denarne dajatve ter z odpravo vsake časovno nedoločene tlake je gospodarska enotnost zemljiške gosposčine in podložniških vasi v veliki meri prenehala ter je ptujski grad iz nekdanjega središča enotnega gospodarskega obrata, ki so mu podložniške vasi morale prispevati delovno silo, postal za podložnike v prvi vrsti sedež oblasti, njihov neposredni naborni urad ter sodnja. Nesporno pokrajinsko in gospodarsko središče ptujskograjske gosposčine pa je postalo mesto Ptuj kot prometna postaja na merkantilistični cesti s Koroškega in Maribora v Varaždin ter v Podra-

vino. Vprav v tako imenovani hrvaški cesti imamo nazorni primer, kako nova javna prometna sredstva odpravljajo razvojno zaostalo vozno tlako gosposčini, ki postane sedaj v prometu na novi cesti eno od močnih, vendar nepriviligiranih gospodarstev.

V zvezi z izpremenjenim razmerjem med gradom in podložniško vasjo, ki je ostalo v bistvu do zemljiške odveze 1848, je prenehala tudi posebna vloga županov kot zastopnikov gradu na vasi in s tem tudi njihov posebni zemljiški užitek. Ptujskograjsko poročilo 28. februarja 1807 pravi, da so po »stari štajerski ustavi« imeli župani za svoje poslovanje brezplačno nekatera posestva, tako imenovane župe. Grof Leopold Leslie je 1787 župe predal županom v dedno last ter si pridržal pravico, da jih kupi nazaj. Tej pravici pa se je 1797 zadnji Leslie, Anton, odrekel, da tako prepreči spore, ki bi mogli iz pridržane pravice nastati; v času splošnih kmetijskih zahtev po zemljiški odvezi so župani tudi terjali, da postane zemlja, ki so jo imeli v užitku za svojo službo gradu, njihova trajna last. Kupci žup in tako zadnji neposredni predstavniki zgodovinskih županov ali predstavnikov zemljiške gosposčine v podložniški vasi so bili: Lovro Janžekovič v Gaberniku, Mate Toplak v Podvincih, Lovro Kovačič v Juršincih, Andrej Pičko v Novi vasi, Anton Šegula v Zamanjih, Jakob Zelenik v Destincih, Mate Toplak v Winterovcih, Ivan Kostanjevec v Bukovcih, Florjan Gregorec v Jirševcih, Urban Radšel v Janežovcih, Andrej Šešerko v Doliču, Jernej Arnuš v Zgornjem Velovleku, Mate Žuraj v Bodkovcih, Martin Janžekovič v Bratislavcih in Andrej Slana v Mezgovcih. Z novo ureditvijo tlake je prenehal biti župan njen napovedovalec ter je njegovo nekdanje delo prevzel grajski sel. Pač pa je župan ostal do 1848 napovedovalec za oddajo desetine ter je postal tudi njen prevoznik. Tako je prejemal župan v Mezgovcih 8 mernikov prosa in 2 kodelji prediva, župan v Novi vasi pa 4 mernike prosa in 1 kodeljo prediva za napovedovanje oddaje in organizacijo prevoza ptujskograjske desetine pri dornavskih in muretinskih podložnikih v vaseh Dornava, Mezgovci, Moškanjci, Gorišnica, Formin, Gajovci, Muretinci, Kamenščak in Spuhlja, kar je znašalo približno deseti del vse oddane desetine.

Kakor je razpolagala zemljiška gosposčina za oskrbovanje lastnega gospodarskega obrata s tlako podložnikov, podobno so skrbele za javne, kameralne potrebe ter za potrebe gosposčinskih uslužbencev prvotne dajatve v naravi, ki so se pa že v srednjem, predvsem pa v novem veku večinoma izpremenile v denarne, tako da je z njimi imel grad vlogo urada in mnogo manj središča gospodarske enote. Po ptujskograjskem izročilu se je prva izpremenila v denarno dajatev gornina, tako da je v XVIII. stoletju prejemal ptujski grad vinsko zemljiško dajatev samo še v vaseh Janežovci (35 veder po 25 maseljcev), Jiršovci (16), Svetinci (98) in Pacinje (29) v skupni izmeri 178 veder ali 11 četrtrinjekov, 1 vedra in 10 maseljcev; poleg tega je dobival

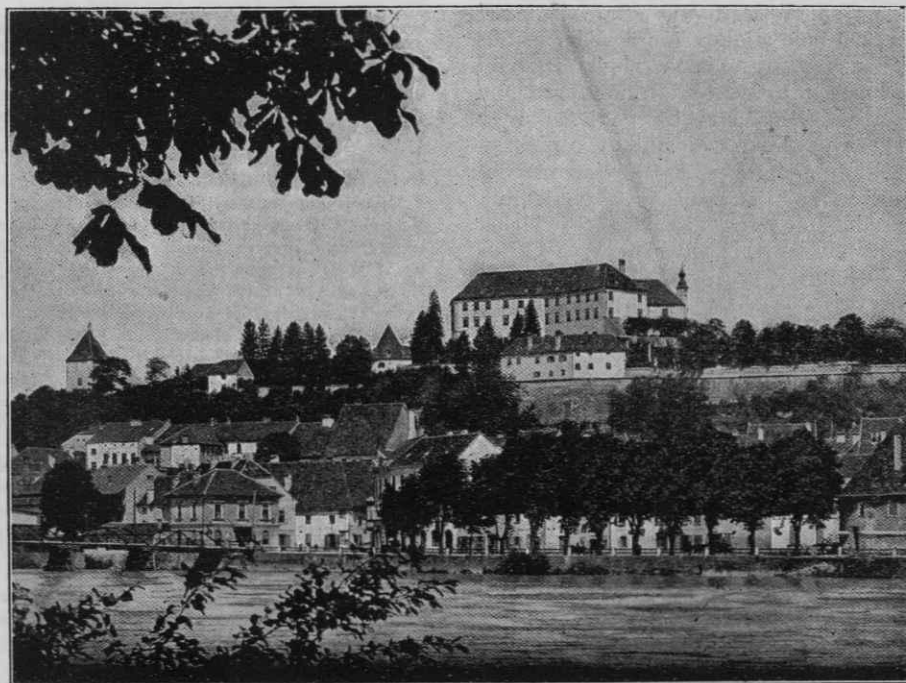
drugje še vinsko desetino v izmeri 23 četrtnjegov, 1 vedra, 55 maseljcev in 40 četrto.

Večje so bile zemljiške dajatve, ki so znašale v celoti 679 mernikov (brez vrha) pšenice, 31 mernikov rži in 2188 mernikov ovs; vendar so vasi Svetinci, Trnovci, Ločič, Strelci, Strojanci in Vičava namesto žitnih dajatev v naravi plačevale v denarju. Prosa ali ajde je prejemal grad v naravi 148 (zvrhanih) mernikov; prediva pa 23 funtov. Pomembnejša tudi ni bila žitna desetina v naravi, ki so jo oddajali podložniki v stavah in snopih, tako da je bila združena tudi z desetino slame. Znašala je v zrnju na leto povprečno 100 mernikov pšenice, 223 mernikov rži in 95 mernikov ovs. Če upoštevamo takoj na tem mestu še gosjo desetino z letnimi 13 gosmi, dobimo celoletne žitne dohodke gradu v 779 mernikih pšenice, 254 mernikih rži, 2281 mernikih prosa ali ajde, h katerim je treba prišteti še pridelek na gosposčinskih poljih v izmeri 250–300 mernikih žita, tako da je bil grad s svojimi žitnimi dohodki nesporno prvi in odločilni pridobitnik v svojem okolju in je tako v veliki meri tudi določal žitne cene v mestu Ptuj. V manjši meri mu je bilo mogoče varovati osrednji pridobitniški položaj pri vinu, kjer sta se nad njega povzpeli gosposčini dominikanskega in minoritskega samostana z vinskimi dohodki iz Haloz. Pač pa je bil ptujski grad zopet vodilen kot prvi živinorejec svojega okolja, ko je navadno redil v grajskih hlevih nad 100 glav goveje živine.

Gozdnogospodarsko je bila ptujskograjska gosposčina brez pomena in se je iz svojih gozdov komaj preskrbovala s kurivom. Za razliko od

drugih naših pokrajin je postala na vzhodnem Dravskem polju z gozdom pokrita zemlja že do ureditve urbarja, ki ga je potrdil Ferdinand II., 1. marca 1622 sestavni del kmetskih posestev ter se je kot soveska ohranilo samo hrastje pri Jiršovcih; v njem so pasli Jiršovčanje domače svinje brezplačno, medtem ko so drugi podložniki plačevali za svinjsko pašo po 4 krajcarje od velike in po 2 krajcarja od srednje svinje ter je bila za vse brezplačna samo paša prascev.

V obširnih poročilih ptujskograjskih najemnikov iz 1807 pograšamo vsako navedbo n. pr. detelje, koruze ali krompirja, pač pa beremo o malenkostni in zaostali živinoreji podložnikov in o slabi kakovosti živine⁷ ter o pomanjkanju vsakega sadjarstva. Manjkajo torej gospodarske dejavnosti, za katere podložniki niso bili obvezani k naravnim ali denarnim dajatvam v grad. Zaradi tega je utemeljena sodba o zaostalosti gospodarstva na ptujskem gradu, ki tudi drugače ni znan po kakih fiziokratskih prijemih, kot so bili na prehodu od XVIII. v XIX. stoletje na gradovih pogosti. Leslieji in za njimi Dietrichsteini so dajali grad in gosposčino v najem in najemniki so jo gospodarsko uporabljali za podlago vinske in žitne trgovine celega ptujskega zaledja, ki ga pa gospodarsko niso razvijali. Podoba tega enostranskega gospodarstva je predstavljal v začetku XIX. stoletja vprav ptujski grad sam, ki je bil po smrti zadnjega Leslieja 2. februarja 1802 cenjen samo na 3920 forintov; razen ogledala v eni sobi ter nekaterih rodbinskih slik v eni dvorani je bil brez opreme, brez zimskih oken, in žitnica je bila okužena z belim žitnim črvom, tako da je bila

Ptujski grad

nesposobna za vskladiščenje žita nad eno leto. Ptujski grad je pač zbiral in prevzemal dajatve, ki so jih bili podložniki dolžni dajati svoji zemljiški gosposčini, ter jih je trgovsko uporabljal; ker pa je s tem svoje naloge do javnosti izčrpal ter ni razvojno niti najmanj vplival na podložniške vasi, je moral postati samo še uradno in sodnijsko središče za svoje podložnike in je bila zemljiška odveza podložniških vasi od gradu neodločljiva potreba časa in dejanskih zastarelih razmer.

Da more vplivati kot kmetijski velepridobitnik na trgovsko življenje Ptujja in tako sodelovati v naraščajoči središčni pomembnosti mesta za svojo okolico, je ptujskograjska gosposčina že v srednjem veku pridobila mitnino v mestu Ptujju ter jo pobirala pri dravskem mostu. 1802 pa je okrožni urad v Mariboru odločil, da se mora ptujška mitnica in z njo pobiranje mitnine prestaviti od mosta k ogrskim ali slaniškim vratom na Radgonsko cesto. Ker je ptujski grad prispeval les za popravilo mostov samo na Radgonski cesti, kjer so mostove popravljali ptujskograjski podložniki, ne pa tudi na drugih cestah, je mariborsko okrožje prepovedalo mitnino na vseh drugih dohodih v mesto in s tem osvobodilo Ptuj od bistvenih vplivov, ki jih je dotedaj mogel ptujski grad izvajati na osrednji prometni položaj Ptujja, ko je z mitnino nadzoroval dovoze po Radgonski, današnji Ljutomerski cesti, ne pa tudi po drugih. Vendar je mogel ptujski grad varovati svoje vinskotrgovske koristi proti ptujskemu mestu in tega zapostavljači z vinsko trošarino, ki je bilo po izumrtju Lesliejev cenjena letno na 6746 forintov, torej enkrat več kot stavba ptujskega gradu! Še pomembnejši kot razpečevalec žita je bil ptujski grad kot izvoznik vina. V kleti pod žitnico je imel prostora za 1200 polovnjakov (po 5 veder = 288 litrov), od koder je nastopal v vinski trgovini kot prvi tekmeč ptujskim meščanom, posebno z nakupovanjem vina od svojih podložnikov v Slovenskih goricah. Vrsta najemnikov ptujskega gradu je znala ptujsko vinsko trgovino osredotočiti v svojih rokah, tako da je bil najemnik ptujskega gradu tudi izvoznik za vinski pridelek ptujskih meščanov ter prvi vinski trgovec v Ptujju, ki je s 30 konji v grajskih hlevih tudi sam oskrboval prevoz vina v Gradec in na Koroško. S trgovanjem ptujskih grajskih najemnikov se je ptujski grad uvrstil med ptujске trgovske hiše kot prvi ptujski trgovec z deželnimi pridelki; fevdalni grad nad Ptujem je postal trgovska hiša v Ptujju.

Že na koncu XVII. stoletja se omenja grajska opekarna, ki je žgala opeko predvsem za meščane in za grajske potrebe same, medtem ko je vplivala na podložniške stavbe samo z oskrbovanjem opeke za obokanje vinskih kleti.

Graščak na ptujskem gradu ni videl potreb podložnikov, ne šolskih nujnosti novega časa in ne gospodarskih možnosti, ki so izvirale iz novih gospodarskih panog od sadjarstva do živinoreje ter koruze, krompirja in tikve. Glasovi prosvetljenstva niso našli odmeva na ptujskem gradu,

ki je osivel kot utrdba tradicionalnih gospodarskih koristi njegovih posestnikov, zaprtih glasovom in potrebam podložnikom, v zmagovitem prodiranju denarnega gospodarstva. Z opravljanjem svojih uradnih nalog je postal zbiratelj naturalnih in denarnih dajatev podložnikov, iniciativa pa je pri pomanjkanju odgovornosti do celotnosti prešla na okrožje in deloma tudi na glasnike podložniške miselnosti, ki sta jo v začetku XIX. stoletja na ptujskem področju pač najbolje predstavljala naprednejši Stefan Modrišnjak in konservativni Leopold Volkmer. Potem ko je denarno gospodarstvo v liberalizmu prešlo središčno vlogo ptujskega gradu za podložniško okolico in ga s trgovino uvrstilo v njegovo novo središče, v mesto Ptuj, pa tudi mesto Ptuj ni znalo pri svoji razredni meščanski osamljenosti opravljati nalog pokrajinskega središča, ki so jih zaradi tega morali prevzemati v veliki meri podeželski rodoljubi od Antona Krempla do Božidarja Raiča.

Revolucija 1848 je vodila do odprave podložništva in zemljiških gosposčin ter do novih upravnih, finančnih in sodnijskih organizacij v okrajnih glavarstvih, okrajnih sodiščih in avtonomnih mestih. S tem je bil ptujski grad vključen kot kmetijsko veleposestvo v občino ptujске mestne okolice, ptujskograjsko zemljiško gosposčino pa sta nasledila ptujsko okrajno glavarstvo in okrajno sodišče. S koncem fevdalne družbe s koncem zemljiške gosposčine je bila središčna vloga ptujskega gradu v njegovem okolju doigrana.

Franjo Baš

OPOMBE

1. Po izumrtju Lesliejev je podedovala ptujskograjsko fidejkomisno gosposčino rodbina knezov Dietrichsteinov, alocalni del pa je obdržala Lesliejeva vdova. Zaradi spornega značaja velikih delov fidejkomisne kot alocalne zapuščine se je začela dolgoletna zapuščinska pravda. V dokaz o upravičenosti zahtev sta obe stranki zbrali obsežno gradivo, ki ga večinoma hrani kulturnozgodovinski oddelek Mestnega muzeja v Ptujju. Iz njega črpam gradivo za nadaljnja izvajanja, zlasti iz Beschreibung der Fidei Comiss Herrschaft Ober Pettau. 19. fol. in XXIV prilog; nadalje iz ptujskega prepisa Povodnove ptujске meščanske knjige ter iz spisov o minoritskem samostanu v Ptujju (zapuščina M. Slekovca v arhivu Zgodovinskega društva v Mariboru). Za pomoč pri uporabi gradiva se zahvaljujem tt. ravn. Fr. Gumilarju in upr. A. Lahu. — 2. Prim. Pirchegger H., Die Herren von Pettau. Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark. XLII. 1951, 3-56. — 3. Pirchegger H., Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter. Izvestje gimnazije v Ptujju za 1904, 11 ss. — 4. Prim. Srednjeveški urbarji za Slovenijo. I. 1959, 7 ss. — 5. Prim. Mell A., Beiträge zur Geschichte der Unterthanenwesens in Steiermark. II. Die Natural- und Geldabgaben der Unterthanen. MhVStmk XLI, 140. — 6. Prim. P. Santonino, Reisetagebücher 1485-1487 (R. Egger). 1947, 148. — 7. Za primer cen navajam: 1 dan kmetskega dela 10 krajcarjev; 1 mernik pšenice 3 for.; 1 mernik rži 2 for.; 1 mernik ovs 1 for.; zajec 31 kr.; divja gos 54 kr.; velika raca 18 kr.; odrasli golob 6 kr. — 8. V drugem desetletju XIX. stoletja je štela ptujskogorska gosposčina 6269 prebivalcev v 1626 hišah, ki so redile na več kot 5146 oralih travnikov, več kot 2851 oralih pašnikov in na več kot 5146 oralih njiv samo 571 konj, 526 volov in 1717 krav (Schmutz C., Historisch Topographisches Lexicon der Steiermark, III. 1822, 153.).

POMEN ŠOLSKIH KRONIK
ZA ZGODOVINO ŠOLSTVA

UVOD

Ko je leta 1898 ustanovila Zaveza slovenskih učiteljskih društev Šolski muzej v Ljubljani, je hotela zbrati dokumente o razvoju šolstva na Slovenskem in prikazati napore učiteljstva za slovensko šolo, zato je takratni muzej zbiral poleg učil in učbenikov tudi »Kronike najvažnejših dogodkov glede na slovensko učiteljstvo in šole«. Učiteljska organizacija, ki je ustanovila in vzdrževala za raziskovanje in prikazovanje naše kulturne zgodovine tako važno ustanovo, jo je morala zaradi pomanjkanja denarnih sredstev ukiniti. Koliko šolskih kronik in listin je zbral muzej takrat, ni znano, niti kdo je prevzel to zbirko po njegovi ukinitvi v letu 1910. Deželni šolski svet, ki je imel klerikalno večino, ga zaradi odnosov do naprednega učiteljstva ni hotel podpirati, niti ga ni sam prevzel, čeprav so bile njegove zbirke dokaj velike.

Razvoj šolstva po l. 1918 pa je zahteval obnovitev šolskega muzeja. Prva svetovna vojna je na Primorskem povzročila mnogo škode. Uničeni so bili številni šolski in drugi arhivi. Nastopil je zadnji čas za sistematično zbiranje, urejanje in proučevanje za zgodovino šolstva in vzgoje pomembnega gradiva. Štirideset let po prvi ustanovitvi je bil leta 1958 ustanovljen Slovenski šolski muzej v Ljubljani, ki ima sedaj svoje nove prostore na Poljanski c. 50.¹ Tudi sedanji muzej ima posebno zbirko: »Kartoteka osnovnih šol«. V tej zbirki ima vsaka šola svojo mapo in v njej so vloženi podatki, ki jih je poslalo upraviteljestvo muzeju. Najvažnejši dokumenti v tej kartoteki so izpiski iz šolskih kronik. Mnogi šolski upravitelji so naredili obširne take izpiske, nekateri pa so poslali celoten prepis šolske kronike. Izpiski obsegajo podatke o ustanovitvi šole, zgraditvi šolskega poslopja in adaptacijah, o številu oddelkov z navedbo odlokov šolskih oblasti, s katerimi so ti bili odprti ali ukinjeni. Zbrani so statistični podatki o učencih in učiteljih. Za nekatere šole so kronološko urejeni sezname učiteljev, s kratkimi življenjepisi. Naveden je učni in uradni jezik šole za posamezna obdobja; nadalje učbeniki, ki so se rabili pri pouku. Vpisane so tudi šolske prireditve in ponekod priloženi celo programi in lepaki. Razvidno je nadalje gospodarsko poslovanje šolskega odbora in premoženjsko stanje šole. Za vsako šolo bivše dravske banovine je priložen načrt šolskega okoliša s podatki o všolanih krajih. Ponekod so vloženi tudi inspekcijski zapisniki in statistične pole za leto 1940 in 1950. Precej je fotografij šol, učiteljev, učencev, šolskih razstav in prireditev. Ti podatki pa niso popolni za vse šole. To velja predvsem za šole v goriškem, tolminskem in sežanskem okraju, za katere manjkajo podatki za čas avstrijske šolske uprave in italijanske okupacije.

Za obdobje narodnoosvobodilne vojne so zbrani podatki za večino šol, manjka le nekaj poročil

iz poprej navedenih okrajev. Ti podatki so tudi omogočili sestavo grafikonov za razstavo šolstva LRS v letu 1948. Nekatera poročila so skrbno sestavljena in vsebujejo ne le dogodke, povezane neposredno s šolo, temveč prikazujejo stanje v kraju in sodelovanje prebivalstva v narodnoosvobodilni borbi.

Namen sestavka je, opozoriti ne le prosvetne delavce na zbiranje in dopolnjevanje gradiva za zgodovino domače šole, temveč vzbuditi zanimanje za zgodovino šolstva v širšem krogu. Šolski muzej ima za 936 šol Ljudske republike Slovenije urejene izpiske iz šol. kronik. Manjkajo pa podatki še za okoli 200 šol. Dopolnitev teh podatkov bo mogoča, če bodo šole zbrale potrebne podatke. Šolske kronike so važen vir za zgodovino šolstva, čeprav ta trditev ne velja za vse dosedaj že napisane, zato ker niso zbrani podatki podprti niti z dokumenti niti ni naveden vir, od koder so prepisani. Morda bodo posamezna šol. upravitelstva ali ravnateljstva šol sledila zgledu celjske in goriške gimnazije, ki sta v letu 1952 izdali letno poročilo z zgodovinskim pregledom o razvoju šole.

Podajamo v kronološkem redu izpiske nekaterih šolskih kronik v obliki zgodovinske topografije šol, ki bi jo prej ali slej lahko priredili za posamezne okraje, če že ni mogoče, da bi šole same izdajale letna šolska poročila s sestavki iz zgodovine šole in kraja.

IZPISKI NEKATERIH ŠOLSKIH KRONIK

Preden preidemo k posameznim navedbam podatkov za nekatere stare šole na Slovenskem, naj v nekaj stavkih pojasnimo razvoj šolstva.

Začetek šol na Slovenskem sega v pozni srednji vek, ko so jih po lateranskem koncilu (1215)

Slika 1. Staro šolsko poslopje II. dekleške šole v Mariboru v nekdanjem magdalenskem predmestju iz l. 1872. Na tem prostoru je stalo prvo poslopje iz l. 1793, prezidano 1844 v enonadstropno, 1872 v dvonadstropno

vzdrževali samostani in kapiteljske cerkve, da so v njih vzgajali duhovniški naraščaj. V sredini XIII. stoletja so nastale mestne šole, namenjene izobrazbi meščanov in plemičev. Le redka so poročila, ki omenjajo v tej dobi šole ali učitelje (scolasticus) v raznih listinah na Slovenskem. Prve obširnejše podatke imamo šele iz dobe reformacije. Do tega časa na Slovenskem še ne moremo govoriti o slovenski osnovni šoli.² Primož Trubar, ki je napisal prvi slovenski abecednik (1551), je utemeljitelj slovenske osnovne šole, kajti samostanskih, župnijskih in mestnih šol ne moremo prištevati k osnovnim šolam, ker niso bile namenjene ljudstvu, temveč izobrazbi določenih višjih družbenih razredov. Koliko je bilo šol na Slovenskem v dobi reformacije in v naslednjih dvesto letih, ni točno znano. Smatrati pa moremo, da so bile protestantske šole v mestih, trgih in tistih krajih, kjer so predikanti zamenjali župnike in so bili luteranci v večini. Za dobo protireformacije je doslej znano večje število šol, kakor za dobo reformacije, kar potrjuje aktivnost katoliške cerkve, da bi zatrla vpliv protestantov tudi na tem področju. Iz dobe reformacije je ohranjeno malo podatkov o šolah z izjemo večjih mest, kar priča, kako so verske komisije brezobzirno uničevale vse, kar je bilo v zvezi z luteranstvom.

Z nastopom prosvetljenega absolutizma se je država pričela zanimati tudi za šolstvo. Skrb za izboljšanje prosvete ji je narekovala skrb za povečano davčno zmogljivost prebivalstva. Do takrat so obstajale v mestih, trgih in nekaterih drugih krajih šole, ki so jih vodili učitelji (Schuelmaister, Schulmeister); ti so bili predvsem organisti in cerkovniki, kar pričajo tudi

Slika 2. Poslopje stare škofjeloške trivialke iz l. 1627

njihovi nazivi: ludi magister, ludi rector, regens chori, edituus itd. Šole so vzdrževale mestne občine in župnije, obstajale pa so tudi še zasebne šole. Poučevali niso po enotnem učnem načrtu. Za čas po reformaciji je znan le učni red šenklaške šole v Ljubljani,³ iz katerega je razvidno, da so se učili tudi v pisanju ljudskega (= slovenskega) jezika. Te šole so v splošnem imenovale nemške šole zaradi nemškega učnega jezika. Avstrijska vlada se je šele z Občim šolskim redom za nemške normalne, glavne in trivialne šole, ki je izšel 6. decembra 1774,⁴ lotila ureditve šolskega vprašanja in je formalno uvedla splošno šolsko obveznost od 6. do 12. leta. Pričeli so z ustanavljanjem normalk v deželnih glavnih mestih, glavnih šol v okrožnih, in trivialk (osnovnih šol) v manjših mestih, trgih in sedežih župnij. Na slovenskem ozemlju so organizatorji šolstva imeli velike težave zaradi revščine prebivalstva, ki ni zmoglo stroškov in zaradi nemškega učnega jezika, ki ga učenci niso razumeli; zato je bil učni uspeh majhen.

V kronološkem zaporedju navajamo podatke o pričetku šole v Mariboru, Škofji Loki, Turnišču, Ribnici na Dolenjskem, Negovi, Ptujski gori, Jarenini, Šentilju v Slov. goricah in Kobaridu. Priobčeni podatki nudijo vpogled v gradivo, ki ga je zbral šolski muzej v šolskih kronikah, v ljubljanskem Mestnem arhivu ali v literaturi, ki je navedena v opombah. Za večino šol so navedeni le od znanih začetkov (prvih beležk) do 1870. Le za nekaj šol so naštetni za vso dobo.

Mesto Maribor nima skupne šolske kronike, temveč jo ima vsaka šola zase. Najstarejša šola v Mariboru je I. deška in njeni začetki segajo po podatkih v šol. kroniki do leta 1452. Imenovali so jo »Stadtschulmeistere« in je imela 1 oddelek. Nastanjena je bila kasneje kot trivialka v poslopju mestnega župnišča leta 1782, po podatkih v šolski kroniki je bila povzdignjena v normalko, kar pa ne ustreza dejstvu, kajti po podatkih graške šolske komisije je bil 1776 dan le predlog za otvoritev glavne šole v Mariboru in Celju. Normalke so bile le na sedežih šol. komisij in že to izključuje navedbo v kroniki. Sestavljalca kronike je zavedlo najbrž dejstvo, da so na šolskih vabilih označevali šolo kot »Haupt- und Normal Schule«. Šola je imela v začetku prostore na Slomškovem trgu (velja za l. 1939). Imela je 3 oddelke z 296 učenci. S šolo je bil združen tudi tečaj za preparandiste (zato so jo prištevali k normalkam), ki se je pričel leta 1802. V kroniki je omenjena tudi nedeljska šola. Točen njen začetek ni znan, toda navedena je že leta 1814.

V šolski kroniki I. dekliške šole so navedeni podatki, da je leta 1452 poučeval učitelj Ruprecht, ki je bil ugleden meščan. Dekliška šola je bila ustanovljena 1814. leta in je imela 2 oddelka. Učni jezik je bil nemški kakor na vseh takratnih šolah. Pouk se je vršil v stari bolnišnici, ki je bila svoj čas cerkev, kasneje gledališče in nazadnje šola.

V kronikah ostalih mariborskih šol so navedeni podatki o ustanovitvi s podatki, ki smo jih

že omenili. Šola na Magdalenskem trgu je bila ustanovljena 1795. leta in je imela svoje prostore v hišici, kjer stoji sedaj dvonadstropno poslopje II. dekliške šole. Takrat so jo obiskovali otroci iz magdalenskega predmestja in iz krajev Studenci, Pobrežje in Radvanje. Do leta 1862 je spadala pod dekanijo Hoče, nato pod stolni kapitelj v Mariboru. Prvi učitelj je bil Matias Mally iz Arveža, ki je umrl leta 1854. Sledil mu je Franc Pinteritsch. Prvotno pritlično poslopje so podrli l. 1844 in nato sezidali enonadstropno stavbo. V začetku so otroci plačevali 1 fl. šolnine, kar je bilo precej za takrat. Zanimivi so podatki o učenem jeziku. V »Prüfungs Extract« za zimski tečaj, ki je bil zaključen 3. aprila 1859, je bilo v prvem razredu 93 učencev pri izpitu; od teh jih je 83 opravljalo tudi izpit v slovenskem jeziku. V drugem razredu je od 90 učencev prav tako 83 bilo izprašanih v slovenskem jeziku. Do leta 1870 so uporabljali tudi slovenske učbenike oziroma dvojezične. Po letu 1871 ni v razrednih katalogih nič več podatkov o slovenskem jeziku. Nastopila je doba germanizacije, kar se vidi tudi v statističnih podatkih učencev po narodnosti.

V listinskem gradivu⁵ je omenjen učitelj Ulrich (Scolasticus) že leta 1229 in 1243, zato moremo sklepati, da je takrat že delovala šola v Mariboru. Leta 1273 in 1288 je v listinah žičkega samostana ugotovljen mojster Heinrich (Schullehrer) kot učitelj. Listina je bila sestavljena 7. marca 1273 v Marenbergu in Žičah, učitelj Heinrich je podpisan kot priča v darovalni listini v prid žičkemu samostanu. Nadaljnje gradivo za sestavo kronike navaja tudi Matej Slekovec v Popotniku⁶ v članku: Drobtinice za zgodovino slovenskega šolstva. Tam so omenjeni učitelji (Schulmeister): Janez Hartweich (1525), Miklavž Sobris (1591) in Florijan Dominkuš (1621), po rodu Celovčan. Leta 1666 je zabeležen Martin Pistor, Miklavž Storf 1668, Mihael Winkl 1673, Ljudevit Res 1676–1680, Jakob Prunhueber 1687, Maks Sanz 1691. V XVIII. stoletju (1723) je učiteljeval Franz Grill iz Hartberga.

Za šole, ki so bile ustanovljene v XIX. in XX. stoletju, so zbrani potrebni podatki, ki prikazujejo njihov razvoj.

V šolski kroniki osnovne šole v Škofji Loki beremo, da je iz listin križniškega reda v Ljubljani razvidno, da je že leta 1271 bil v Loki učitelj Volflin (scholasticus), ki je bil redovnik. Župnijska šola je omenjena tudi v XIV. stoletju, ni pa točnih podatkov o šoli ali učiteljih vse do leta 1627, ko je bila ustanovljena trivialna šola, ki jo je sezidal starološki graščak Mihael Papler. Poslopje je bilo l. 1939 last Thalerjeve rodbine in so sedaj v njem stanovanja. Na hiši je vzdana plošča z napisom: »GOT ZV ERN DIESEM VATERLANT VND DESSEN IVGENT ZVR WOLFART« (bogu v čast, tej domovini in njeni mladini v korist).

Ob ustanovitvi je šola imela dva oddelka. Stara šola je postala sčasoma premajhna, tretji razred (oddelek) je moral biti nastanjen v zasebnem posloppju. Iz te zadrege je škofjeloško meščanstvo rešila vdova Marija Spöck, ki je leta

1826 darovala svojo hišo za šolo. Na ta način je prejšnja trivialka imela 3 oddelke in je zato postala glavna šola. V l. 1855 so prezidali to podarjeno poslopje in ga preuredili za šolo s štirimi oddelki.

Učitelj Friderik Kramer je priobčil »Nekoliko črtic iz zgodovine škofjeloške deške šole«,⁷ v katerih podrobneje obravnava dobo po l. 1816. Iz poročila izvemo, da je bila ustanovljena glavna šola l. 1825 in da so do l. 1855 imeli pouk na dveh krajih, in sicer dva oddelka v stari in dva v novi šoli. Med učitelji, ki so službovali v Škofji Loki in jih omenjata obe kroniki, je Blaž Navoda učiteljeval 37 let v Loki in se tudi ukvarjal s pesništvom, na kar spominja spomenik Matevžu Kosu, vzdian na zadnji strani starološke cerkve. Za njim je nastopil službo Kramer Jože, ki je 54 let vzgajal loško mladino. Ves pouk se je vršil v tem obdobju v nemškem jeziku, prav tako je bil tudi uradni jezik in vsi spisi le nemški. Prvo letno poročilo, tiskano v slovenskem jeziku, je po šolski kroniki iz leta 1863. Dejansko je takrat izšel v slovenskem jeziku le pregled učencev (Razredba učencev v mestni poglavitni šoli v Loki), medtem ko je vabilo k javni skušnji, ki je bila istočasno za dečke glavne šole in deklice, obiskujoče dekliško industrijsko šolo v Loki, tiskano v nemškem jeziku. Prvo v slovenščini tiskano »Letno poročilo glavne deške šole v Loki« je izšlo šele leta 1866. Slovenske naloge pa so pisali od leta 1881 dalje.

Zasebna dekliška šola v uršulinskem samostanu se je pričela 16. nov. 1782 in je imela 2 oddelka. Obiskovalo jo je 62 učenk. Deklice niso obiskovale glavne šole.

Za XVII. stoletje je več podatkov v knjigi dr. Franca Kosa.⁸ V objavljenih registih je večkrat omenjena šola in učitelj. Na strani 70

Slika 5. Stara šola v Škofji Loki, ki jo je l. 1826 darovala Marija Spöck. Prezidana v letu 1855

(regest št. 100) je žitni račun za leto 1621. Iz njega je razvidno, koliko je prejemal učitelj plače v naturalijah, t. j. pšenice in rži. Iz številke 157 na strani 104—106 je v obračunu dohodkov in izdatkov omenjena šola v zvezi s popravilom »mlina pod šolo«. Regesti št. 247, 258, 346, 350, 610, 611 omenjajo šolo v zvezi z mlinom v letih 1638 do 1756, kar priča, da je ta čas obstajala šola v Loki. V računu bratovščine rožnega venca št. 484 na str. 264 z dne 6. junija 1669 je omenjeno, da je prejemal učitelj iz blagajne te bratovščine letno 6 gld. Prav isto je razvidno iz številke 517 na str. 272 in številke 583 na str. 289, le da je v letu 1727, dne 18. junija, zabeleženo med izdatki 10 gld. za učitelja. Torej je imel za 4 gld. povečane dohodke.

Novjša doba je v kroniki obširno obdelana, manjkajo pa podatki za nekdanjo meščansko šolo.

Podatki za šole v Prekmurju od XVI. do XVIII. stoletja so redki in nepopolni.

V Turnišču je bila po podatkih šol. kronike šola ustanovljena istočasno s turniško faro v letu 1303. Takrat je fara obsegala sedanje upravne občine Turnišče, Beltinci, Črenšovci in Polano. Turnišče je bilo v tistih časih nekako kulturno središče in, kakor navajajo stari zapiski, prijetno zatočišče grofov Banfijev. Prvotna šola je stala na istem mestu, kjer stoji še danes, t. j. v neposredni bližini farne cerkve. Bila je to lesena, s slamo krita (cimprana) zgradba. Slika iz leta 1587 kaže farno cerkev, župnišče in tudi šolsko zgradbo (l. 1959 hranjena v župnišču). Zapiski kanoničnih vizitacij iz tistih dob potrjujejo obstoj in delovanje šole. Ta je služila najbrž za vzgojo klerikov. Obiskovali so jo otroci iz šolskih okolišev sedanjih šol: Turnišče, Lipa, Gomilica, Nedeljica, Mala Polana in Vel. Polana. Vseh šolarjev je bilo leta 1778 okoli 50. Nekateri učenci so bili stari tudi dvajset let. Pouk ni bil obvezen, pač pa je bil za takrat drag, ker je bila visoka šolnina v denarju in naturalijah. Prostovoljna šolnina je bila ugotovljena še v prvih letih po 1920 v okolišju vasi Lipa, ki ima sedaj svojo šolo.

V letih 1830 do 1848 je bilo postavljeno novo šolsko poslopje, ki je imelo le eno učilnico. Zaradi pomanjkanja prostorov so 1878 postavili

Slika 4. Nova šola v Škofji Loki, zgrajena l. 1932. Do l. 1953 sta bili v njej gimnazija in osnovna šola

enonadstropno zgradbo, ki še sedaj stoji, to so nekoliko prezidali leta 1939. Prvi znani šolnik je Andrej Hozjan, ki je umrl 1806; njemu je sledil Jožef Nemeti iz Vinice na Hrvaškem. Njegovi potomci so poučevali na šoli vse do l. 1919. Omenjena rodbina se je pomadžarila⁹ in je pustila sledove svojega dela na več rodovih tamkajšnjega prebivalstva. Rodbina Nemeti je nad 100 let delovala v šolski službi v Turnišču.

O tej šoli ima beležke prof. dr. Fran Kovačič v knjigi Slovenska Štajerska in Prekmurje,¹⁰ kjer omenja učitelja Ageca v Turnišču l. 1687. Imel je šolo in stanovanje poleg župnikovega travnika. Za leto 1669 je omenjen v vizitacijskih zapiskih učitelj Matija Goričan.

V Ribnici na Dolenjskem je bila šola že leta 1407. V muzejski zbirki sta kroniki deške in dekliške osnovne šole. Obširnejša je kronika dekliške šole, ki ima prilogo »Zgodovina šole Ribnica«, posneto po zapiskih dekana Antona Skubica. Navajamo le kratek izvleček.

V začetku pojasni kronist nastanek šol za duhovski naraščaj in pravi, da je poleg samostanske šole v Stični (1350) in župnijske šole v Kranju konec XIV. in začetek XV. stoletja slovela predvsem šola v Ribnici. To ni bila navadna trivialna šola, temveč latinska šola za izobrazbo duhovskega naraščaja, ki je učence usposabljala za vseučilišče. Ustanovljena je bila vsaj v drugi polovici XIV. stoletja. V ribniško šolo je hodil tudi Burghardt Zink,¹¹ potem ko je dovršil osnovno šolo v mestu Memmingenu na Švabskem. Leta 1407 je prišel v Ribnico in je hodil tu v šolo sedem let, da se je pripravil za vseučilišče. Iz kronike, ki jo je sam spisal in jo hrani avgsburški mestni arhiv, je razvidno, kakšna je bila takratna ribniška šola. Na njej so se šolali številni kasnejši duhovniki. Ribniška šola ni imela namena vzgajati izključno duhovnike, marveč je izobraževala tudi učitelje, ki naj bi bili vsaj kleriki. Tem je potem duhovščina izročala v pouk mladino. Sredi XVII. stoletja so bili v Ribnici že posvetni učitelji, ki so podpisani za oltarjem cerkvice sv. Jurija na Ortneku. Bili so obenem organisti in so hodili tja z duhovnikom, da so vodili petje ob raznih slovesnostih. V les so vdolbena imena: Simon Gradscher, Schulmeister, Anno 1690, Jakob Schmidt, Ludi Magister in Reifnitz, Anno 1732, Bernardus Lozhniker, ludi rector 1740, Franz Ksaver Repesch, ludi rector 1750. Podpisov je še več, so pa nečitljivi.

Zaradi požarov, ki so trikrat uničili trg (1415, 1445, 1778), niso ohranjeni domači arhivi, zato manjkajo podatki za čas do 1780 i za šolo i za faro.

Okrog leta 1790 je postala ribniška trivialka dvooddelna, ker je v tem letu poleg učitelja učil še podučitelj. Prvi učiteljski pomočnik je bil Ivan Klabor, ki je prišel v Ribnico kot krojaški pomočnik iz Prusije. Ker je bil več branj in pisanja, je postal podučitelj. V poročilu dekana Humla iz leta 1814 beremo, da Klabor že 25 let vzgledno opravlja učiteljsko pomočniško službo. Potemtakem je nastopil službo okoli leta 1790.

Slika 5. Stara šola v Ribnici na Dolenjskem, zgrajena 1847

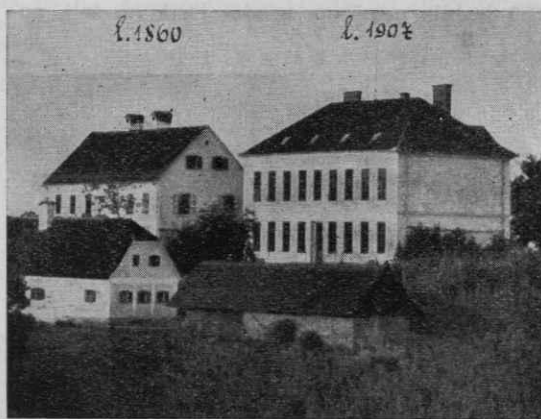
Ribniško šolo je obiskoval tudi naš največji pesnik dr. France Prešeren, vpisan je v zlati knjigi (Buch der Ehre für die Reifnitzer Schule). Kakšen ugled je šola imela, pričajo učenci iz raznih krajev, ki so se tam šolali. Učni jezik je bil nemški. Dekan Humel, ki je skrbel za šolo, je bil »nemško navdahnjen«. Razen poprej omenjenega Klibora je poučeval v času Prešernovega šolanja v Ribnici (1810–1812) še Anton Krömbholz, prav tako Nемец. Ob nedeljah sta v nedeljski šoli poučevala v slovenskem jeziku oba kaplana. Leta 1815 se je dekan pohvalil, da znajo skoro vsi župljani brati, kar bi bilo za takrat nekaj izrednega. Ta trditev je v protislovju s podatki, ki jih je navedel leta 1814 v svojem poročilu. Všolani so bili le tisti kraji, ki niso bili od fare oddaljeni več kakor pol ure. Ribniško šolo bi moralo obiskovati 380 otrok, nevšolanih zaradi oddaljenosti je bilo 334 otrok. Izmed všolanih je obiskovalo redno pouk samo 31 dečkov in 15 deklic, torej le 46 otrok, ali 12,1% všolanih, ali pa 6,4% vseh šoloobveznih otrok. Ker je šola bila na glasu kot zelo dobra, jo je v izvenšolski starosti (nad 12 let) obiskovalo še 21 fantov in 3 dekleta, iz nevšolanih krajev 13 učencev, iz tujih okrajev Kranjske, Trsta, Istre in celo Hrvaške pa 33 učencev in 23 učenk. Skupno je obiskovalo pouk 98 učencev in 41 učenk, torej 139 šolarjev, kar je veljalo za čudovit obisk. Učni jezik je bil v prvem razredu »kranjski«, v drugem »kranjski« in nemški. Ta zapisek ni v skladu s poprejšnjim, ko pravi kronist, da je dekan bil »nemško navdahnjen« in da je postavil oba učitelja Nemca. Nadalje vemo, da je šele leta 1829 dovolila dunajska dvorna komisija v trivialnih šolah na Kranjskem poučevanje v kranjskem (= slovenskem) jeziku. Ta odredba se pa na mnogih šolah takrat ni izvrševala zaradi pomanjkanja znanja slovenskega jezika pri učiteljih, ki so bili nemškega rodu. Avstrijska vlada je imela namen vpeljati nemščino kot občevalni jezik po vsej Avstriji, zato so najrajši postavljali učitelje nemške narodnosti tudi v slovenskih krajih, čeprav so zahtevali formalno znanje materinega jezika učencev od učitelja.

Težave so imeli z nezadostnimi šolskimi prostori in ugibali so, kako bi zboljšali stanje. Po mnenju ribniške graščine (1814) naj bi se še

nadalje zadovoljili s starimi prostori. Da bo več prostora za domačine, je graščina predlagala, naj izključijo in zapode domov vse tuje učence kot Kočevarje, Metličane, Postojnce in druge, ki silijo vanjo. Ta predlog je bil oddit in stavljen nov. S pomočjo posebne doklade na meso so mislili dobiti potrebna sredstva za izboljšanje učiteljskih plač. Takratno revščino kaže tudi naročilo učbenikov za leto 1814, ko so naročili nekaj »Lesebuchov« (Nahmenbüchlein) in samo dve računici za vse učence, kajti učili so se vse na pamet, ker niso imeli denarja za nakup knjig. Samostojno šolsko poslopje je Ribnica dobila šele leta 1847. Leta 1878 pa so ločili deško od dekliške šole. Deška je imela štiri, dekliška dva oddelka. Oba zavoda sta se stiskala do leta 1907 v isti zgradbi. To leto so sezidali novo poslopje in vanj preselili deško šolo, medtem ko je dekliška ostala v stari stavbi.

Ustanovitev trivialke v Ribnici se je pripravila že leta 1778 in je leta 1874 bila že potrjena.¹²

V Slovenskih goricah je med najstarejšimi vaškimi šolami šola v Negovi. Dr. Fran Kovačič jo postavlja v leto 1737 (Slovenska Štajerska in Prekmurje, str. 299). V nekem računu gospoščine v Negovi iz l. 1612 pa je omenjen učitelj Adam Škorjanc. Za njim so službovali Planina Matej, Manhart Matej, Raab Simon, Raab Janez-Jurij, Faber Koloman, Vrbnjak Franc, Markovič Simon, Ganster Franc, Domanjko Bernard, Žižek Simon in Bizjak Mihael od l. 1768 do 1783, ki je postal tudi učitelj trivialke v Negovi. Matej Slekovec omenja Kolomana Fabra, ki je bil cerkovnik, organist in učitelj l. 1737. Franc Ganster, ki je omenjen v graščinskih računih, je služboval od l. 1705–1741 pri Beneditku v Slov. goricah, ni pa podatkov, ali je poprej ali kasneje prišel v Negovo. Enooddelčna nemška trivialna šola je bila ustanovljena na temelju Občega šolskega reda (1774) leta 1783, kar je razvidno iz nekega graščinskega poročila (1796). Šolski obisk je bil slab kljub obširnemu šolskemu okolišu. Všolane so bile vasi: Negova, Lokavci, Kunova, Gor. in Sp. Ivanjci. Kronika navaja za leti 1791 in 1792, da so le po 3 učenci redno obiskovali pouk, do l. 1848 pa je obisk narastel na 152 učencev.

Slika 6. Stara in nova šola v Negovi

Prvotno šolsko poslopje je bilo sezidano v l. 1784 do 1786. Razširili so ga, ko so všolali še nove kraje (1860). Leta 1879 je število učencev znašalo 365. Šola je imela do l. 1907 tri oddelke, do 1927 štiri, nato v letih 1927—1935 pet in kasneje šest oddelkov.

V izpisku so po šolski in cerkveni kroniki navedeni v kronološkem redu od l. 1768, ko je pričel poučevati Bizjak Mihael, do leta 1938 vsi učitelji. Mihael Bizjak je služboval od leta 1768 kot »Edituus« (cerkovnik in podučitelj), ter od l. 1783—1789 kot prvi učitelj. Njegov sin Matej, ki je bil rojen 1775, je služboval v Negovi od 1792 do 1795 in od 1797 do 1863, torej zdržemâ celih 66 let in je umrl 26. februarja 1863, star 90 let. V izpisku šolske kronike je navedenih deset življenjepisov nekdanjih učiteljev. Med okupacijo je bil uničen celoten šolski arhiv in je šolsko upraviteljstvo prejelo za razvoj šole potrebne podatke od uprave šolskega muzeja, kateri jih je svoj čas poslalo.

Šola na Ptujski gori je zanimiva po učiteljski rodbini Gigler, ki je po podatkih matične knjige na Ptujski gori dala vrsto učiteljev od l. 1677—1819. Šolska kronika Giglerjev nič ne omenja, temveč prične šele z učiteljem Jožefom Razlagom, ki je tam poučeval l. 1804. Kronika je bila sestavljena l. 1880 po ustnem izročilu ključavničarskega mojstra Kölbetza. Takrat so poučevali v koči poleg sedanje šole (ki je last Martina Šegule) in jo je obiskovalo 5—12 otrok. Učitelj je stanoval v isti koči. Šele Jožef Rozman se je leta 1815 preselil v obrambni stolp, ki je cerkvena lastnina in še sedaj v njem stanuje organist. Šolsko poslopje (sedanja stara šola) so zgradili l. 1832. Učencev je imela šola ta čas 38. Ko je leta 1870 bila organizirana enooddelčna šola in ni učitelj več opravljal cerkveniške službe, se je moral izseliti iz stanovanja v obrambnem stolpu. Matija Zadravec, ki je takrat služboval, je bil sam posestnik na Gori in prejemal od občine 60—70 gld. kot odškodnino za stanarino. Šolski obisk je bil od l. 1869 obvezen, vendar je preteklo polnih 8 let, da so starši pričeli v redu pošiljati otroke v šolo. Leta 1881 je bila šola razširjena v dvoooddelčno. Sedanje šolsko poslopje je zgrajeno v letih 1899—1900. Do l. 1883 je bila nemščina uradni jezik na šoli, po-

novno jo je uvedel šolski upravitelj v l. 1909/10. Učni jezik je bil slovenski, pač pa so nemščino poučevali kot predmet od² do 6 ur na teden.

Matej Slekovec je v cerkvenem arhivu našel podatke o prvih učiteljih Giglerjih.¹³ Jakob Gigler je že l. 1677 in 1678 bil ludi magister in župan. Njegov sin Mihael Gigler je bil na Gori najiminenitnejša oseba in je umrl l. 1728. Sledil mu je kot učitelj sin Gabrijel-Marija najbrže v letih 1740—1764, Filip Gigler, sin Gabrijela, je služboval najprej na Hajdini in se je 1786 preselil na Ptujsko goro. Za njim je učil Janez Glažar, nato Jožef Domanjko in l. 1802 Lovro (ne Jože kakor v šol. kroniki) Razlag. Novembra 1814 je prišel na šolo sin Filipa, Franc Gigler za učitelja in cerkovnika in je tam ostal do l. 1819. Menda ni primera v Sloveniji, da bi učiteljevali na eni sami šoli potomci ene rodbine polnih 150 let.

Osnovna šola v Šentilju v Slov. goricah je povezana z jareninsko po učitelju Ignaciju Rauniggerju in Zinauerju, ki naj bi zamenjala učiteljski mesti, kajti Zinauer, ki ni znal slovenski, naj bi šel v Šentilj, kjer ljudje nemški znajo, a Raunigger naj bi šel v Št. Jakob v Slov. goricah. Trivialka v Šentilju je bila ustanovljena 1787 in nameščena v poslopju današnje mežnarije. To poslopje je starejše in je stalo, preden so ustanovili šolo. Uporabljal ga je razen cerkovnika tudi jareninski župnik, kadar je prišel v Šentilj. Leta 1869 so zidali novo šolsko poslopje, ki so ga že 1882 morali razširiti. Nemška šulferajnska enorazrednica je bila ustanovljena v tem obmejnem predelu že leta 1889; pravico javnosti pa je dobila l. 1901.

Med šole na Primorskem, ki so bile ustanovljene v jožefinski dobi, spada Kobarid, kjer so leta 1785 ustanovili trivialko (K. K. Trivialschule). Šola ni imela svojega poslopja in je učitelj poučeval v različnih zasebnih hišah. Podatki o prvih učiteljih manjkajo vse do l. 1821. Prvi znani učitelj je Gašper Jug, ki je služboval od 1821 do 1837. V šolski kroniki so za njim navedeni vsi učitelji do l. 1881. Zaradi naraščajočega števila učencev je bila šola razširjena v štiri oddelčno 1882. V Kobaridu je bila tudi pripravljena za srednjo šolo do l. 1909. Vojna med Avstrijo in Italijo je prekinila pouk 20. maja 1915. Italijanske čete so takoj prvi dan zasedle Kobarid in ostale tam do oktobra 1917, ko so se umaknile po porazu. Po italijanski okupaciji Primorske 1918 je s šolskim letom 1923 bila vplejana italijanščina najprej kot predmet po 5 ur tedensko. Poučeval je Italijan. Po letu 1926 je bil slovenski pouk prepovedan in leta 1931 premeščena zadnja slovenska učiteljica v Italijo. Na mesto slovenskih učiteljev so prišli tja italijanski, ki so ostali tam do kapitulacije Italije 1943, ko so nastopili službo zopet slovenski. Po končni osvoboditvi v letu 1945 je roditeljski svet imenoval stalne učitelje. Pod zavezniško šolsko upravo je bila šola do septembra 1947. Pouk se je vršil v slovenskem jeziku od l. 1943 dalje.

Ob zaključku naj navedemo, da so za neka-Prvi tak opis sta sestavila učitelja Tomšič in o njihovi ustanovitvi in iz krajevne zgodovine.

Slika 7. Stara šola v Šentilju v Slov. goricah iz l. 1787. V njej je bil pouk do l. 1869

(Učitelja Tomšič in Ivanc za politični okraj Kovečevje 1887; več avtorjev za postojnski politični okraj 1889; Vojteh Ribnikar za logaški okraj 1889.) Zgodovina šol je prikazana tudi v delu učitelja Rajka Vrečarja: Savinjska dolina, ki je izšlo v Zalcu l. 1930 in je v njem opisanih 18 šol.

Slovinci nimamo sistematično zbranega dokumentarnega gradiva o razvoju šolstva, kakor ga imajo n. pr. Hrvati, temveč je raztreseno v številnih razpravah in študijah, priobčenih v revijah, zbornikih in raznih zgodovinskih opisih krajev ter v šolskih letnih poročilih. Šolskim kronikam naj bi dodali zaradi boljšega pregleda bibliografijo člankov, razprav in poročil, ki bi obsegala gradivo za zgodovino šole.

Že ponovni pregled šolskih arhivov najstarejših šol se izplača, ker še ni izčrpano in zabeleženo vse gradivo, ki je važno za zgodovino šolstva in vzgoje. Na šolskih podstrešjih in tudi v kletah so ponekod še stari zapiski, zvezki, katalogi, učbeniki in stara učila (računala, stavnice, slike itd.). Stare učiteljske rodbine hranijo razne podatke, prav tako leže stari spisi, ki pridejo v poštev za lokalno šolsko zgodovino, pri nekdanjih krajevnih šolskih nadzornikih (šolski ogleda). Če bi šolska upraviteljstva v celoti upoštevala navodila in prošnjo muzejskega vodstva leta 1938, bi imeli danes mnogo več ohranjenega, kakor je, zato bi bilo prav, da bi vsi, ki imajo namen in voljo dopolnjevati šolske kronike, zbirali gradivo po navedenih smernicah in pri tem tudi upoštevali nasvete za sestavo kronik v članku Vilka Menarda »Kako naj pišemo šolske kronike«¹⁴ in o svojem delu obvestili Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

France Ostanek

OPOMBE

1. Sodobna pedagogika. L. III. štev. 1-2: France Ostanek: Nastanek in razvoj slovenskega šolskega muzeja, str. 21-50. — 2. Dr. Vlado Schmidt: Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju. Ljubljana. 1952, str. 224 v zbirki: Pedagoški tisk zv. 6. str. 10-24. — 3. Dr. Josip Gruden: Šola pri sv. Nikolaju in ljubljansko nižje šolstvo po reformacijski dobi. Poseben odtis iz Carniole, 1915, zv. 1. 2. str. 10, 19-21. — 4. Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern. Wien 1774. Str. 24-32. — 5. Dr. Albert Muchar: Geschichte des Herzogtums Steiermark. 215. IV. Graz. 1848. Na str. 77 in zv. V. na str. 355. — 6. Popotnik. L. VIII. 1887. Matej Slekovec: Drobtinice za zgodovino slov. šolstva, str. 9-10. — 7. Letno poročilo četverorazredne deške ljudske šole v Škofji Loki 1890/91. Friderik Kramer: Nekoliko črtic iz zgodovine škofjeloške deške šole. Str. 3-7. — 8. Dr. Franc Kos: Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja. Matica Slovenska. Ljubljana. 1894, str. 396. Na str. 362. — 9. Mladi Prekmurec. L. II. 1937/58. štev. 5-6. Miroslav Kokolj: Kako so nekoč potujčevali mlade Prekmurce, str. 81. — 10. Dr. Fran Kovačič: Slovenska Štajerska in Prekmurje, zgodovinski opis. Matica Slovenska. Ljubljana. 1926. str. 421. Na str. 300-301. — 11. Mittheilungen des Musealvereines für Krain, 1900. Iv. Vrhovec: Der schwäbische Chronist Burghard Zing und die interessanten Schule zu Reifnitz in Unterkrain. Str. 1-16. — 12. Mittheilungen der historischen Ver. f. Krain. 1860. str. Über den Zustand der Unterrichts-Anstalten in Krain. Franz Wilde. Str. 65-72. Na str. 71 DAS (Drž. arhiv Slovenije) Publica politica T. Nom. 4. Vol. 3. — 13. Popotnik l. 1887. Matej Slekovec, glej str. 87-88. — 14. Menard Vilko: Kako naj pišemo šolske kronike, Kongres pedagoških delavcev na Bledu II. Pedagoški tisk zv. 5. Na str. 65-75.

ZELEZARNA GRADAC V BELI KRAJINI

POLOZAJ ZELEZARSTVA SREDI PRETEKLEGA STOLETJA

Sredi preteklega stoletja je gradnja železnic močno dvignila uporabo železa. Vzporedno z železnicami so se naglo razvijale livarne in strojne industrije, ki so v svojih obratih potrebovale vedno večje količine livarskega in kovnega železa ter jekla. Močno je naraščala tudi predelava železa v obrti, poraba železa v gradbeništvu in prometu, pa tudi v kmečkem gospodarstvu. Izreden porast potrošnje je nujno zahteval, da se poveča proizvodnja železa.

Povpraševanje in dobre cene so vzbudile interes podjetnikov za gradnjo novih železarn. Koncesije je podeljevala izključno dunajska dvorna komora. Toda ta je s svojim dolgotrajnim postopkom ovirala snovanje novih fužin. Proti vsaki prošnji za koncesijo nove železarne je bilo nešteto ugovorov in pomislekov, češ da bo ogrožala obstoj bližnjih fužin, da bodo ostale brez rud ter da bodo zaradi kuhanja oglja za plavže preveč trpeli gozdovi, da ni kvalificiranih mojstrov in podobno. Tako so obravnavali zadevo po cela leta, preden je prišlo do končne rešitve, ki je bila mnogokrat odklonilna. Pojmljivo je, da se obstoječe fužine pod takimi pogoji niso trudile izpopolniti svoje naprave in izkoristiti pridobitve tehnike.

Marčna revolucija l. 1848 je likvidirala tudi ta nevdržni sistem industrijske politike in oviranja podjetnosti. Proglasila je načelo svobodne izbire poklica, obrtne dejavnosti in svobodne tekme v proizvodnji. Gospodarski liberalizem in kapitalizem sta dobila s tem polno svobodo razmaha. Posledice so se kmalu pokazale. Inicijativa v gospodarstvu je začela prehajati na velika bančna podjetja, pri katerih se je zbiral velekapital za gradnjo železnic in za snovanje industrijskih podjetij.

Povpraševanje po železu je ustvarilo ugodno konjunkturo in dalo pobudo, da so podjetniki začeli iskati nove kraje za postavitev železarn in livarn. Na Dolenjskem je tedaj že pol stoletja obratovala slovita železarna in livarna kneza Auersperga na Dvoru pri Žužemberku, ki je predelovala in talila rudo iz vse Dolenjske. Pri iskanju novih baz za industrijsko dejavnost so začeli tudi na Dolenjskem iskati primernih krajev za nove fužine. Vedeli so, da so na Dolenjskem sledovi železne rude in da je bilo že v prejšnjih stoletjih mnogo železarn (n. pr. v Pasjeku pod Polšnikom, v Zavrstniku pri Litiji, pri Žibniku v bližini Radeč, v Zagradcu ob Krki in v Čabru na kranjsko-hrvaški meji). Znano je bilo tudi, da ima Dolenjska veliko neizkoriščenih gozdov. Dva glavna pogoja sta bila s tem dana. Med industriji iz severnih alpskih pokrajin, ki so se pričeli zanimati za Dolenjsko, sta bila vitez Franc pl. Friedau, ki je imel v Donawitzu na Gornjem Štajerskem svojo železarno, ter stari industrijski rod grofa Larisch-Mönicha, ki je slovel po svojih bogatih izkušnjah v železarstvu. Franc pl. Frie-

dau se je odločil postaviti novo železarno v Gradacu v Beli krajini, Larisch-Mönich pa je prevzel naprave bivše železarne v Zagradcu ter sklenil zgraditi novo moderno železarno v Poničkih pri Dobrem polju.

SUROVINSKA BAZA GRADAŠKE ŽELEZARNE

Železne rude v Beli krajini so raztresene v diluvialnem melju, ki je debel od 2 do 47 m in se razprostira na krednem apnencu. Po Erbenu je to lahko taljivi železnjak s 40 do 50% železa.¹ Rude so raztresene v kepah, gnezdih, gomoljih in lečah ter v zelo nepravilnih skladih. Zato jih je bilo treba iskati pod rušami z razkopavanjem površine. Kjer so odkrili večjo količino rude, so napravili plitve rove ali jame v zemljo. Te diluvialne glinje so pogosto natrosene z ledvičkami, to je gomolji do 20 cm premera, ki so v notranjosti votli.

Voss² navaja, da se v Beli krajini nahaja rdeči železovec Fe_2O_3 , rjavi limonit $2Fe_2O_3 \cdot 3H_2O$, železna okra, bobovec in vivianit ter peščeni rjavi železovec.

Müllner³ je sestavil obsežen seznam krajev v Beli krajini, kjer so kopali železno rudo, in označuje tudi vsebino železa v rudah, ki so bile v teh krajih izkopane. Ti kraji so: Dobavica, Dolenjce, Dobljče, Grm, Gradac, Griblje, Grosupelnik (70% Fe), dalje Hrast, Telečji vrh, Loka, Lokvica in Modruški potok (60% Fe), Metlika, Petrova vas, Kučer pri Podzemlju, Preloka, Primostek, Rosulje, Semič, Sladki hrib (60% Fe), nadalje Topolica, Tribučje, Črnomelj, Veliki vrh, Vinji vrh, Vinja vas, Vinica, Belčji vrh in Zastava (80% Fe) in končno Železni hrib. Analiza žlindre s Kučerja je Müllnerju pokazala 52,8% železa.

Müllnerjeve navedbe vzbujajo vtis, kakor da bi bila Bela krajina izredno bogata železnih rud, vendar so na posameznih krajih izkopane količine zelo majhne. Pri iskanju rud so prerili skoro celo Belo krajino in pozneje tudi na drugi strani Kolpe vse bližnje in daljnje hrvaško področje. Pri tem so razkopali mnogokrat tudi obdelano zemljo in njive. Müllnerjeve navedbe glede vsebine železa so pretirano visoke, ker je znano, da je odstotek 70% že praktično najčistejša ruda.

Podjetnik Friedau se je dobro zavedal, da bo treba zbirati rudo na vsem razsežnem področju Bele krajine. Zato si je že od vsega začetka zagotovil pravico rudarjenja na 76 dnevnih merah v metliškem okraju z obsegom 2,093.645,9 kvadratnih sežnjev ter v črnomeljskem okraju na 105 dnevnih merah 3,065.391,5 kvadratnih sežnjev ter končno še v novomeškem okraju na 9 dnevnih merah z 282.735 kvadrat. sežnji.⁴ Pred Friedaustom je v Beli krajini že leta 1814 kopala rude železarna z Dvora. Zaradi dragega prevoza in majhne izdatnosti rudišč pa je nadaljnje iskanje v Beli krajini pozneje opustila. Gradaška železarna je v zadnjih desetletjih svojega obratovanja dovažala železno rudo iz Pravutine, od Nertetiča in od Ozlja na hrvaški strani ter iz okolice Adlešičev. Po Müllnerju je zbirala rudo tudi

ob Krki pri Novem mestu na področju Družinske vasi in Sv. Petra.

Nadaljnja surovinska baza je bil belokranjski premog. Tega je na področju Dobljče-Loka že leta 1858 odkril Martin Mahin. Takrat ni bilo za premog nobenega porabnika, ker ni bilo niti železnice niti industrije, da bi ga mogle porabiti za parne stroje. V gospodinjstvih pa se je povsod še kuhalo na odprtih ognjiščih in v kmečkih pečeh z drvni. Zato odkritih premogovnih plasti vse do postavitve železarne in njenega parnega stroja niso mogli izkoristiti. Ob prihodu Friedaua je bilo že splošno znano, da so v črnomeljski kotlini ligniti in rjavi premog v 14 plasteh, ki so bile pri Dobljčah do 3 sežnje debele. V šestdesetih letih je bil premog že preiskan in je izkušnja po Erbenu pokazala, da vsebuje 19,9 delov vode in 18,2 pepela ter da je po kalorični vrednosti 7,76 g enakovrednih 1,87 m³ drv.⁵

Končno je bilo za ustanovitev železarne odločilno, da so h gradaškemu gospodarstvu spadali obsežni gozdovi, ki so merili 6.228 oralov,⁶ od tega 3.500 na Gorjancih. Te gozdove, dvorec in tovarniške parcele je Friedau kupil od zadnjega gradaškega graščaka Gusiča. Kuhanje oglja torej ni bilo težko organizirati. Friedau je zato pridobil kot stalnega dobavitelja Martina Mazelleta. V lastnih gozdovih je žgal oglje v 12 kopah. Zgradili so ogljarske kočje in napravili poti za dovoz oglja do železarne.

Surovinska baza je torej nudila gradaški železarni zadovoljive obete za uspešno obratovanje.

ISKANJE RUD ODKRIVA PRAZGODOVINSKO ŽELEZARSTVO BELE KRAJINE

Pri iskanju železne rude so odkrili stare utrdbe in sledove močne železarske industrije, ki je tu obstajala že sredi zadnjega tisočletja pred našim štetjem, in bogata grobišča prazgodovinskih naselbin. Že leta 1859⁷ so pol ure hoda od Gradaea v bližini vasi Dolenjci odkopali talilno napravo, ki se nam je ohranila v risbi Julija Köhlerja, tedanjega plavžarskega asistenta pri železarni v Gradacu. Köhlerjeva risba navaja naslednje dimenzije talilnice:

V sredini kotanje je bil podolgast, 11,5 m dolg žleb, ki je bil 95 cm širok in 80 cm globok ter nagnjen v kotu 30° proti vzhodu. Ob straneh so bile v razdalji 95 cm od vsake strani vdolbine in v njih plohe, eliptične glinaste cevi, katerih notranjost je bila deloma napolnjena z glino, deloma z žlindro. Zdi se, da se je tu opravljal talilni proces s podpihom iz mehov in da je lega talilnega ognjišča nagnjena z namenom, da bi žlindra iz njega laže odtekala.

Pozneje so leta 1867⁸ odkrili talilne peči zahodno od Dobljč na cesti, ki vodi proti Koprivniku, na kraju, kjer so bile pozneje štiri kmetije, imenovane »pri vrtovih«. Od peči so bili vidni samo še borni ostanki, toda odkop je odkril okrog 600 centov žlindre, kar priča, da je tu moral biti nekaj močan talilniški center. Vso to žlindro so v teku zime na saneh izvozili v Gradac in jo tam v plavžu pretopili. Točka, kjer so odkrili ta veliki kup žlindre, je po opazovanju A. Müllnerja 30. avgusta 1890 izpostavljena moč-

nim vetrovom posebno v zimskem času, ko veje sever iznad korita med Toplim vrhom in Platinu. Veter pričenja ob sončnem zahodu in traja pretežni del noči.

Za prahistorično železarstvo so izredno pomembna odkritja na strmem hribu Kučerja iz šestdesetih let. Kučer je bil poln prahistoričnih zgradb in obdan z okopom, ki je bil zgrajen iz železne žlindre. Tudi to žlindro je gradaška železarna porabila za svojo visoko peč. Müllner poroča, da so našli kose razne velikosti. Najzanimivejša je bila 45 cm dolga, 40 cm široka in 18 cm visoka kepa.⁹ Pod njo je bila še vidna oblika ognjišča. Najdeni kos je bil mešanica rude ter na pol staljenega železa, čisto zoglenelih kosov lesa in izgorkov oglja. Na južnem pobočju Kučerja so torej najbrž bila talilna ognjišča na veter oziroma na ročne mehove. Müllner¹⁰ je opazoval, da vlada na tem pobočju skoraj vse leto močan veter, tako da so se kmetje mnogokrat bali za svoje slamnate strehe, da jih ne bi veter razrahljal in razpihal. Veter traja včasih nepretrgoma dva dni, mnogokrat pa po cele tedne. Kakor priča velikost najdene kepe, je morala biti peč zelo razsežna. Ostali kosi, ki so bili odkopani, kažejo na manjše peči.

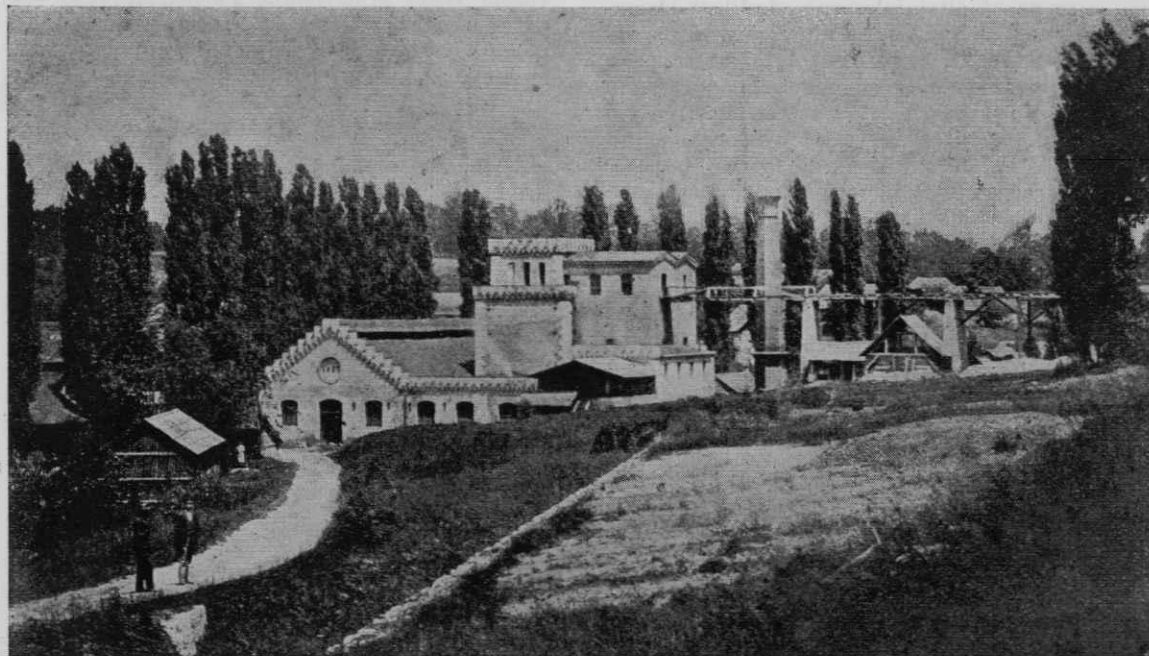
Odkritja na Kučerju pri Podzemlju, kjer so izkopavali v letih 1886 in 1887, so dala v poznejših desetletjih pobudo za intenzivno¹¹ raziskovanje belokranjskih mogil, v katerih so odkrili na 29 mestih bogata grobišča iz zgodnje hallstatske dobe, ki je že poznala in uporabljala železo. Glas o teh odkritjih je dal Kučerju in dolenskim mogilam svetovni sloves. Pričelo se je divje razkopavanje,¹² pri katerem si je centralna komisija prisvojila za dunajski prirodoslovni muzej

največji del belokranjskih zakladov.¹³ Zadnje desetletje pred prvo svetovno vojno je meklenburška kneginja Pavla Friderika intenzivno raziskovala belokranjske prazgodovinske zaklade. Svoje najdbe je zbrala v 72 zabojih,¹⁴ ki so bili po prvi vojni dolga leta pod sekvestrom. Ker se jugoslovanska vlada, ki so ji bile zbirke ponudene, ni mogla odločiti za odkup, jih je kneginja poslala v Švico, kjer so jih proučili in uredili. Od tod je pošiljka romala v New York, kjer je bila kot »Treasures of Carniola« v Andersonovih galerijah na dražbi prodana. V ljubljanskem narodnem muzeju so torej ohranjeni le delni in skromni spomeniki.

Glede tehnike predzgodovinskega železarstva nam manjkajo še mnogi podatki. Potrebna bi bila še izdatna raziskovanja. Veliki kupi odkopane žlindre pričajo, da so v zadnjem stoletju pr. n. e. znatno intenzivirali pridobivanje rud. Najdeni predmeti dokazujejo visoko stopnjo predelovalne tehnike in dekorativne umetnosti. Pittioni¹⁵ prihaja na podlagi proučevanja teh kultur po najnovejših dognanjih do utemeljene domneve, da so bili nosilci te naše mogilne kulture v predrimski dobi Iliri.

USTROJ ZELEZARNE

Gradaško železarno so gradili dve leti (1856-1857). Obratovati je pričela s 1. januarjem 1858. Po obsežnosti zgradb je bila tedaj za belokranjske razmere impozanten objekt. Iz arhiva Trgovske zbornice v Ljubljani je znano, da je imela visoko peč za taljenje železne rude in 10 pražilnih peči. O prebiralnih in drobilnih napravah železarne ni podatkov. Plavž je bil zgrajen po novi metodi ter je že imel škotsko napravo za

Slika 1. Stara fotografija železarne v Gradacu

segrevanje zraka za podpih do 312⁰ Celzija. Za pogon je bil instaliran parni stroj s 40 KS, ki so ga kurili s premogom. Pri napravi za segrevanje zraka so tudi že uporabljali plavžne pline.¹⁶

Naslednje leto so pri železarni zgradili še livarno, ki je imela po Erbeni spočetka štiri kupolne peči. Poznejša poročila Trgovske zbornice iz leta 1870 navajajo le tri. Poleg livarne so bile strojne delavnice za obdelavo litih izdelkov.¹⁷

Premog za obrat železarne so dobivali iz lastnega premogovnika pri Črnomlju, v katerem so bili zgradili štiri jaške in dva rova. Premogovnik so eksploatirali izključno za železarno. Leta 1860 je bil v obratu le en jašek in 1 rov. Premogovnik se je moral stalno boriti z močnim pritiskom vode, ki je oteževala obratovanje.¹⁸

Napravna glavnic železarne je po lastnih navdbah podjetja znašala pol milijona goldinarjev. V Beli krajini pa krožijo vesti, da je bilo vanjo v celoti investiranih okrog 3 milijone goldinarjev. Obratni kapital l. 1859 je znašal 140.000, leta 1860 pa 130.000 goldinarjev. Znatno del teh vsot so investirali pri gradbi livarne za opremo dodatnih zgradb in nabavo inventarja.

Po Friedaunovem načrtu je bil Gradac zamišljen kot talilnica za izdelavo polfabrikatov za njegovo glavno železarno v Donawitzu, ki naj bi ji dobavljal surovo ter livarsko železo. Železarna je stala ob reki Lahinji na južni strani graščine v Gradacu. Danes o njej ni nikakega sledu več. Parcela, na kateri so stali tovarniški objekti, se še danes imenuje Tropinek. Nekateri razlagajo, da je to ime prišlo od tega, ker so domačini žlindro imenovali »tropinez«.

Pri plavžu in v livarni so bila važnejša opravila poverjena doseljenim Nemcem, ki jih je Friedau pripeljal iz gornještajerskih železarn. Mnoge družine teh doseljencev so pomrle, druge pa so se po ukinitvi železarne odselile.¹⁹ Domačini in doseljeni Hrvatje so bili zaposleni pri železarni kot kopači rude ter kot težaki za izdelavo in dovoz gradbenega materiala, opreme in instalacij in končno kot pomožni delavci pri gradnji in obratu železarne ter livarne.

Kopanje in zbiranje rude je spričo prostranosti področja in zaradi rastoče oddaljenosti rudišč od vsega začetka povzročalo nesorazmerno visoke stroške. Železarno je pri tem močno ovirala rudarska desetina, ki je tudi po odpravi zemljiške desetine kljub protestom fužinarjev ostala kot fevdalna dajatev v veljavi. Plačevati jo je morala ne glede na uspeh dela. V železarni je bilo stalno zaposlenih 50 delavcev, s pridobivanjem rud in zunanji deli pa si je služilo kruh še več ko 300 delavcev ter po 20 do 30 voznikov.²⁰

PRVA KRITIČNA LETA OBRATOVANJA

Prva doba obratovanja železarne ni bila uspešna. Ker je arhiv železarne uničen, ni mogoče ugotoviti, ali je bil tega kriv talilni postopek ali pomanjkljivo metalurško obravnavanje belokranjskih rud. Začetno obratovanje je bilo bolj podobno eksperimentiranju kot pravi proizvodnji. Več kampanj se je ponesrečilo in

so se končale z izgubo. Poskusi so povzročili škode na napravah in motnje v obratovanju. Tako v januarju prvega leta niso nič producirali. V februarju, juliju in avgustu pa je bila proizvodnja zelo majhna. Leta 1858 so izdelali 20.828 centov (po 56 kg) surovega železa. Znatno del tega železa pa ni bil sposoben za prodajo, morali so ga ponovno pretopiti in čistiti, preden so ga mogli prodati. Za pridobitev navedenih 20.828 centov surovega železa so porabili 60.794 centov železne rude, 1018 centov izpranega železa ter 21.882 centov apnenca, ki so ga dodali rudam kot primes. Pri taljenju rude so potrošili 33.018 sodov oglja. (Ta namera je bila v raznih krajih različna. Železarne so navadno uporabljale tako imenovani vordernberški sod in gre verjetno tudi tu za tak sod. V tem primeru bi držal 8 mernikov.)

Za kurjavo parnega stroja so porabili 5671 centov rjavega premoga ter 85 sežnjev drv. Od pridobljenega železa so 12.830 centov prodali kot surovo železo štajerskim železarnam.

Že v drugem letu obratovanja se je pojavila kriza in zastoj. Gradaška železarna ni mogla prodati niti funta surovega železa. Pretila ji je popolna ustavitev obrata. Vodstvo je zato odredilo, naj pretalijo rudo, ki jo imajo na zalogi, nato pa plavž ugasnejo. Dne 9. avgusta 1859 je železarna dejansko prenehala obratovati. Tega leta so bili izdelali 10.882 centov surovega železa in prebiovine. Za pridobitev so porabili 33.043 centov rud, 3165 centov izpranega železa in prebiovine, 12.386 centov apnenca kot primes ter 17.799 sodov oglja.

Ker železa niso mogli prodati v surovem stanju, je vodstvo železarne odločilo, da ga predelajo v lastni livarni v livarske izdelke. Livarna je pričela obratovati maja 1859 in je postopoma večala svojo proizvodnjo. Položaj je rešil šele odlok vojaškega erarja, ki je na prošnjo lastnika poveril železarni izdelavo nabojev, projektilov in municije iz litega železa.

PREUSMERITEV ŽELEZARNE

Z izdelavo topničarske municije (vojna v Italiji in na vzhodu) je dobilo delo tovarne novo smer, ki se ji je v desetletju 1860—70 popolnoma posvetila. Po nalogu vojaškega erarja je izdelala železarna že v prvem letu 4798 centov litin v vrednosti 85.882 goldinarjev. Izdelava komercialnega blaga je bila zato omejena na neznatne partije, ki so jih pošiljali in prodajali na Reko. Leta 1860 so nakopali za gradaško železarno 54.543 centov železne rude v vrednosti 9621 goldinarjev in 38 krajcarjev. Proizvodnja topniških nabojev²¹ je v naslednjih treh letih dosegla naslednje količine:

1861	11.275 centov
1862	15.611 ..
1865	9.220 ..

drugih livarskih izdelkov pa:

1861	897 centov
1862	2.911 ..
1865	2.660 ..

V poznejših letih je železarna izdelovala posebno trde projekte za preboj ladijskih oklepov. Vlito municijo je železarna dodelala za neposredno uporabo. Pri dobavah municije se železarna ni omejevala samo na avstrijska naročila, marveč je kmalu pričela delati tudi za francosko armado. Najstarejši Gradačan Julij Mazelle²² se še spominja, da so prihajali francoski oficirji v pestrih uniformah in v popolni bojni opremi s topovi v Gradac, da preizkusijo prebojno moč krogel, ki so jih vlivali v gradaški železarni. Poskusno streljanje so priredili v bližini gradu na grajski parceli »Pri Kalu«. Streljali so v železne plošče.

V letu 1863 so predelali 18.516 centov železne rude in 26.168 centov praženih rud, 1.818 centov izpranega železa in 11.988 centov »krišpanega« železa. Za taljenje so porabili 8.797 kubičnih čevljev kupljenega ter 79.932 vaganov (po 61,5 kg) oglja iz lastnih gozdov. V parnem stroju so pokurili 11.497 centov rjavega premoga.²³

Plavž je bil v obratu le tedaj, kadar se je nabralo dovolj rude in kadar je železarna prejela večja naročila za izdelavo municije. Povprečno je obratoval vsaka dva do dva in pol leta po osem do dvanajst mesecev, dokler ni bilo staljenega dovolj surovega železa za livarno.

Železarna je bila urejena za izdelavo municije vseh kalibrov. Izdelovali so topovske krogle do 150 mm premera. Ko so začela naročila municije pojemat, je pričela livarna proizvajati predvsem komercialno blago. Izdelovala je podobno kakor železarna na Dvoru železne ograje, vlite nagrobne spomenike, železne križe in razne vrste strojnih delov po naročilu in modelih. Erben poroča, da so v dobrih letih izdelali nad 10.000 centov surovega železa in 5200 centov livarskih izdelkov v vrednosti okrog 70.000 goldinarjev. Po Erbenju je v ugodnih letih proizvodnja železarne Gradac celo prekašala produkcijo železarne na Dvoru. Vendar so imeli zaradi dragih nabavnih stroškov rude nestanovitno proizvodnjo.

Po zborničnih arhivskih podatkih je znašala cena za cent surovega železa v Gradacu leta 1860 3,80 goldinarjev, livarskih izdelkov pa 10 goldinarjev. Bila je torej visoko nad povprečjem cen pri ostalih kranjskih železarnah.

Iz nadaljnjih poročil TO zbornice posnamemo, da je leta 1864 proizvodnja surovega železa padla in da je bilo tudi leto 1865 slabo. Do leta 1866 je cena surovega železa padla od 3,41 na 2,94 goldinarjev, ker se je tedaj ogromno tujega železa uvažalo v Avstrijo. Vojna l. 1866 je povzročila, da je od 13 plavžev na Kranjskem samo 6 obratovalo. L. 1867 pa je povpraševanje zopet dvignilo ceno železu, 1867—1870 se je cena surovega železa dvignila od 3,40 do 3,74 goldinarjev, litega železa pa od 6,52 na 7,56 goldinarjev. Zaradi pomanjkanja delavstva pa železarna ni mogla izkoristiti ugodne konjunktore, da bi povišala produkcijo. Zato niso niti po količini niti po vrednosti mogli doseči rekordne proizvodnje iz leta 1862.²⁴

V železarstvu je nastal v tej dobi velik preobrat. Uvedba Bessemerjevih peči konec petde-

setih let ter martinovk v sedemdesetih letih je imela za naše fužinarstvo usodne posledice. Male železarne se niso mogle prilagoditi novim zahtevam metalurške tehnike, ki je omogočala prehod na masovno proizvodnjo. Železarno v Gradacu ta razvoj sprva ni tako neposredno zadel, ker je bila oddaljena od velikih industrijskih centrov, sčasoma pa je postal zanjo enako usoden kakor za druge fužine na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem.

O delavskih razmerah v Gradacu je ohranjenih le malo podatkov. Iz njih izvemo, da železarna v tretjem letu svojega obstoja še ni imela lastne bratovske skladnice, ki bi jo sicer kot plavžarski obrat morala imeti. Večina fužinskih delavcev in rudarjev je delala na akord. Le dni-narji so prejeli dnevne mezde od 50 do 80 krajcarjev. Na posameznega delavca je prišlo leta 1870 od 280 do 300 delovnih dni.²⁵ Ustno izročilo pravi, da so delavci pri železarni dobro služili in je ljudstvo tuje mojstre ohranilo v dobrem spominu.

BORBA ŽELEZARNE ZA OBSTOJ

Gradaška železarna ni imela ugodnega prometnega položaja za plasiranje svojih proizvodov. Gradac je na teresah obeh bregov Lahinje²⁶ na višini 159 m nad morjem. Bil je od nekdanjega križišča lokalnih cest iz vseh smeri. Od Metlike je 8 km, od Črnomlja pa 7 km oddaljen. Najbližja železniška postaja je bila v dobi, ko so ustanovili gradaško železarno, Zidani most. Pot do tja je vodila čez Gorjance do sedla »Na Vahti«, kjer prestopi v višini 635 m Gorjance v smeri proti Novemu mestu. Vsak tovor je bilo torej treba dvigati po skrajno slabi,

Slika 2. Skica položaja železarne

primitivno zgrajeni, strmi in nezavarovani cesti 482 m do vrha hriba. Težki tovorni vozovi so le s težavo in v vedni nevarnosti vozili preko klanca. Za prevoz izdelkov železarn in težkih instalacij je bilo stalno treba jemati priprego, kar je podraževalo stroške. Prevoz preko Gornjancev je bil za 50% dražji kakor po drugih potih na enake razdalje.

Železarna v Gradacu se je od vsega začetka zavzemala za to, da bi cesto preuredili, razširili in preložili, da bi bila varnejša in zložnejša. Vprašanje te ceste je postajalo za železarno vedno bolj pereče in s časom prav življenjskega pomena za obstoj železarn. Od leta 1864 naprej si je vsa Dolenjska z Ljubljano na čelu prizadevala, da bi se zgradile dolenjske železnice, vendar je trajalo skoraj 50 let, preden je stekel vlak vsaj do Novega mesta. Od Zidanega mosta naprej je zgradila Južna železnica progo do Zagreba in Siska in jo izročila s 1. oktobrom 1862 javnemu prometu. Iz Zagreba do Karlovca pa je družba podaljšala železniško zvezo šele s 1. junijem 1865,²⁷ toda Karlovac je bil še vedno 41 km oddaljen od Gradaca, Novo mesto pa 58 km. Tudi zveza na Reko, kamor je pošiljala železarna svoje izdelke, je bila čez Gorski Kotar in čez Kočevje dolga in težavna.

Po Nagodbi z Avstrijo leta 1867 so Madžari pričeli graditi železnico na Reko, ki je bila odprta 1873. Toda Vrbovsko kot najbližja postaja na novi progi je bilo oddaljeno od Karlovca 77 km, od Reke pa 99 km. Za zgradbo dolenjskih železnic so bili načrti predloženi dunajskemu ministrstvu že spomladi l. 1873. Izvršilo se je tudi komisioniranje vseh predloženih variant, toda splošna gospodarska kriza je za celi dve desetletji zavlekla uresničitev prvega dela dolenjskih železnic do Novega mesta in Kočevja. Bela krajina je ostala prav do maja 1914 odrezana od sveta ter je belokranjska proga stekla tik pred izbruhom prve svetovne vojne. Odveč bi bilo pojasnjevati, da se nobena železarna v taki meri izoliranosti ne bi mogla obdržati in se uspešno boriti z železarnami, ki so bile ob železnici, ki jim je neposredno dovažala rude in premog ter odvažala izdelke.

Tudi slabe poštne zveze so zelo ovirale poslovanje železarn. Vozna pošta je v tej dobi vozila dnevno iz Ljubljane do Novega mesta, naprej v Belo krajino in do Karlovca pa le trikrat tedensko. Kadar je železarna potrebovala kako orodje, instrumente ali druge tehnične pripomočke, ki bi jih lahko dobila po pošti, je zaradi pomanjkljive poštne zveze trpelo celo obratovanje. Poštni urad je bil oddaljen dve uri hoda od tovarne. Ta je morala pošiljati za pisma in poštne pošiljke posebnega kurirja. Če je prispela pošiljka, je poštni urad kljub vsem prošnjam in jamstvom ni izročil kurirju, marveč so mu izročili le obvestilo, ki ga je bilo treba v železarni podpisati in vrniti pošti, nato so šele drugi dan izdali pošiljko. Ako je pošiljka prispela v četrtek popoldne v Ljubljano, jo je dobila železarna v najboljšem primeru šele v ponedeljek zjutraj, torej po štirih dneh, kolikor bi potrebovala iz Prage do Ljubljane.

Uprava železarn je že februarja 1858 prosila pošto direkcijo v Trstu, da bi vpeljala vozno pošto od Novega mesta do Karlovca, da bi imeli tako direktno zvezo z Ljubljano. Prošnja je bila odbita, češ da bi ta zveza bila pasivna in da poštному erarju ne gre nalagati nova bremena. Tudi Trgovska zbornica se je zavzela za zadevo, toda prav tako brez uspeha.

POSLEDICE GOSPODARSKE KRIZE L. 1873

Medtem ko so koroške železarne dobile železniško zvezo že leta 1863, štajerske pa že 20 let poprej, so morale gorenjske železarne čakati do leta 1870 na otvoritev železniške proge Ljubljana—Jesenice—Trbiž. Železarna v Gradacu pa ni imela niti železniških zvez niti izdatnih vodnih sil, ki bi ji olajšale konkurenčno borbo z ugodneje baziranimi alpskimi železarnami. K vsem tem temeljnim razlikam v delovnih pogojih pa je okrog l. 1873 nastopil še nov moment, ki je imel za izolirano železarno porazne posledice.

V letih 1848 do 1875 se je bilo število železarn in njihova zmogljivost v Avstriji več kot podvojilo. Dokler so v velikem obsegu gradili železnice in nova industrijska podjetja, so bile železarne polno zaposlene. Povpraševanje je utrdilo cene železarskim izdelkom. Tako so še konec leta 1872 plačevali surovo železo za livarne po 110 goldinarjev, belo surovo železo pa po 106 goldinarjev za tono. Na Kranjskem so železarne, ki so še delale z ogljem, pretežno izdelovale tako imenovano zrcalno železo, ki so ga prodajali po 140 goldinarjev. To železo so v znatnih množinah pošiljali v Anglijo.

Borzni polom, ki je izbruhnil pomladi leta 1873, je povzročil popoln zastoj pri gradnji železnic pa tudi zastoj pri ustanavljanju novih industrijskih podjetij. Privatna gradbena aktivnost je povsem zamrla in tudi povpraševanje po trgovskem blagu je čez noč prenehalo. Nastal je nesluten padec cen. Podjetja so morala vnovčevati svoje zaloge pod lastnimi produkcijskimi stroški. Medtem ko so leta 1873 še gradili 855 km novih železnic, je leta 1874 dolžina novogradenj padla na 332 km, leta 1878 pa celo na 47 km in leta 1880 na 41 km.²⁸

V teku štirih let od 1872 do 1876 je padla cena surovega železa za livarne od 110 na 47 goldinarjev, za presnano surovo železo od 106 na 45 goldinarjev,²⁹ za zrcalno železo pa od 140 na 60 goldinarjev. Tudi pričetek vojne v Bosni in Hercegovini posledic tega ogromnega padca cen in zastoja v proizvodnji ni mogel spreminiti. Pasivnost obratov in denarne izgube so vidno naraščale. Pritisk denarnih zavodov na dolžnike se je pojačil, breme mrtve režije pa je stopnjevalo brezupnost položaja. Ta splošna situacija tudi gradaški železarni ni prizanesla. Podjetnik Friedau je zašel v finančne težave in upniki so proglasili nad njegovim premoženjem konkurz. V stečajnem postopku je prišla gradaška železarna s celo posestjo v roke novo osnovanega železarskega koncerna Alpinski-montanske družbe.

LIKVIDACIJA GRADACA ZARADI KONCENTRACIJE
ZELEZARN

Za pravilno razumevanje nadaljnje usode gradaške železarne moramo očitati veliko pregrupacijo železarn in vzroke za koncentracijo proizvodnje, ki je bila poverjena montanski družbi.

Alpinska montanska družba spada v krog koncernov, ki jih je ustanovil francoski finančnik Bontoux. Ustanovljena je bila 1.1881 s spojitvijo devetih najmočnejših gornještajerskih in koroških železarn pod finančnim pokroviteljstvom dunajske Länderbanke. Te železarne so predstavljale kapitalno vrednost 75 milijonov goldinarjev in so prevzele tudi konkurzno maso Franca Friedaua, njegovo rudarsko posest ter železarno v Donawitzu in v Gradacu.

S spojitvijo naj bi se obratovanje koncentriralo tam, kjer so bili najugodnejši produkcijski pogoji. Izvedla naj bi se delitev dela in proizvodnje med združenimi železarnami po načelu najcenejših proizvodnih stroškov. Obenem naj bi se zmanjšali izdatki za upravo z ustanovitvijo centralnega vodstva koncerna. Cilj te pregrupacije je bil, da bi se avstrijske železarne mogle prilagoditi novemu položaju, ki so ga povzročili veliki tehnični preobrati v proizvodnji železa in ogromna konkurenca železarn v Porurju in v Angliji. Če so avstrijske železarne hotele še naprej delati, so morale izdatno znižati produkcijske stroške. Tehnična revolucija v metalurgiji je zahtevala velike kapitalne investicije, ki jih posamezna železarna ni zmogla. Treba je bilo preurediti visoke peči na uporabo kokska namesto lesnega oglja, organizirati proizvodnjo litnega jekla in zato zgraditi številne nove Martinove peči.

Alpinka je bilo ogromno podjetje in njen kapital ji je omogočil, da je modernizirala zastarele obrate in pridobila v vodstvo najodličnejše strokovne moči. Spojitev režij in odstranitev tehničnih ovir sta omogočila, da se je produkcija železa, ki je znašala pri teh obratih leta 1871 110.000 ton, do leta 1885 povečala na 150.000 ton.³⁰ Prav v času, ko je bila ustanovljena Alpinka, je pretila štajerskemu železarstvu nova nevarnost. S Tomaževim procesom pri izdelovanju jekla se je fosfnato železo iz čeških in moravskih železarn tako utrdilo in postalo upogljivo, da je pričelo konkurirati štajerskemu železu, ki ni vsebovalo fosfora in ki je vse dotlej daleč nadkriljevalo češkomoravsko železo. Češka konkurenca je postajala čedalje močnejša, ker so imele češke železarne v bližini izboren premog ter dobre in cenene prometne zveze, ki jih je v alpskih deželah primanjkovalo.

Brez velike koncentracije pod okriljem Alpinke bi bile železarne na Koroškem in Štajerskem podlegle češko-moravski konkurenci. Alpinka je zgradila v Zeltwegu, Hieflau in Donawitzu visoke peči velike zmogljivosti, urejene na koks, in dosegla popuste na železnicah, ki so bili posebno za transport kokska odločilnega pomena. Ker ni potrebovala več lesnega oglja, je lahko prodala največji del gozdov. Na opuščenih fužinah so nastali veliki žagarski obrati in brusilnice lesa.

Pri izvajanju svojega daljnosežnega programa je Alpinka ustavila desetine fužin in plavžev po Štajerskem in Koroškem.

Friedauova železarna v Donawitzu je bila dočlenjena, da postane v koncernu montanske družbe najvažnejši center moderne masovne proizvodnje železa in jekla. Nanjo se je osredotočil glavni interes Alpinke in v konkurznem postopku so to vprašanje kaj lahko rešili.

POD REZIMOM ALPINSKE MONTANSKE DRUŽBE

Gradaška železarna, ki je desetletja kljubovala vsem številnim neprilikam, je postala žrtev usodnega steka opisanih dogodkov ter je delila usodo Friedauovega premoženja. Alpinka je kupila obsežno veleposestvo v Gradacu in okoliških občinah, železarno z vsemi instalacijami ter Dvorec za 500.000 goldinarjev. Pri izvajanju svojega programa ji je bila železarna v Gradacu preveč od rok, da bi jo zanimala ohranitev obrata.

O obratovanju železarne v zadnjem desetletju pred dokončno ustanovitvijo nimamo statističnih podatkov. Belokranjska železarna je bila čedalje manj rentabilna, ker je zbiranje rude povzročalo vedno večje stroške. V zadnji fazi obratovanja so vozili rudo že iz Netretiča, ki je oddaljen 28 km, in iz Ozlja, ki je oddaljen 30 km od Gradaca.³¹ Kljub temu bi se bila gradaška železarna lahko ohranila kot livarna in strojna delavnica za Belo krajino in bližnjo hrvaško okolico. Končno pa bi bile njene zgradbe in naprave, tudi če bi se železarna likvidirala, lahko služile za kako drugo industrijo. Žal je v tej smeri manjkalo iniciativnosti. Ker ni bilo interesentov, je Alpinka strojne naprave demontirala in prenese v Donawitz, l. 1882 pa podrla stavbne objekte. Material so razprodali domačinom. Šamotno opeko so mnogi porabili pri gradbi hiš. Matija Mazelle je iz nje zgradil največjo hišo v trgu. Iz ogromnih klesanih kamnitih klad, iz katerih je bil sezidan plavž, pa so Gradačani postavili most čez Lahinjo, ki je bil v narodno-osvobodilni vojni razrušen. Od nekdanje železarne je ostal le preraščen kup nepredelane železne rude, katero je Müllner ocenil na 60.000 centov.³²

Domačini so izgubili zaslužek, ki ga jim je v 25 letih svojega obstoja direktno in indirektno nudila železarna. V Beli krajini so dolgo krožile vesti, da je Alpinka dala podreti železarno, le da bi se iznebila konkurenčnega podjetja. Stvarno pa gradaška železarna ni bila in ni mogla biti konkurenca velikemu koncernu Alpinke ter bi bila tudi brez konkurza industrija Friedaua doživela enako usodo, kakor so jo imeli v onih letih plavži v Železnikih, Kropi, Kamni gorici, Tržiču, na Dvoru in v Bohinju.

Ob spojitvi železarn je gozdna posest Alpinke narastla na 152.318 ha. Ko so pričele moderne železarne uporabljati namesto oglja koks, Alpinka ni imela več interesa, da bi upravljala te velike komplekse gozdov, ki so zahtevali nego kultur in urejeno gospodarstvo. Da bi mobilizirala kapital za nadaljnje investicije v centralne

železarne, je pričela odprodajati svojo gozdno posest. Tako je v devetdesetih letih odprodala tudi gradaško veleposestvo zagrebškemu podjetniku Henriku Grünwaldu. Grünwald je kupil zemljo in gozdove v špekulativne namene. Pričel je parcelirati grajsko zemljo v Gradacu, poleg nje še Pusti Gradec pri Dragatušu in pri Vinici ter začel prodajati posamezne parcele domačinom.³³

KONČNA USODA GRADAŠKEGA VELEPOSESTVA

Glavnino posesti je Grünwald prodal bivšemu lastniku cirkusa, poljskemu Židu Emanuelu Kühnelu. Kühnel je računal, da bo po dograditvi belokranjske železnice lahko vnovčil bogate zaloge veleposestniških gozdov z velikim dobičkom. Bil je sila premožen, vendar je znal to svojo bogastvo skrbno prikrivati. On in njegova žena sta bila zelo skopušna. Kühnelova je rajši hodila bosa in nosila čevlje v roki, da ne bi obrabila podplatov. Za vzdrževanje dvorca in parka ni potrošila niti vinarja. Ko je začela streha dvorca puščati, je rajši odprla dežnik nad svojo posteljo, kakor da bi dala popraviti streho. Dvorec in park sta v tej dobi popolnoma propadla. Tudi bogata zbirka rud nekdanje železarne, ki je bila v dvorcu, se je porazgubila. Arhiv železarne je Kühnelova prodala trgovcem kot papir za zavijanje po 2 krajcarja za kilogram. Tako je bilo uničeno gradivo, ki bi bilo za raziskovanje tehničnega dela in proučevanje socialnih razmer gradaške železarne zelo pomembno.³⁴

Premogovnik Dobljče-Loka, ki je spadal k železarni in pričel obratovati leta 1857, je večkrat prekinil svoje delo. Sprva je hodilo okrog 15 delavcev na delo v premogovnik iz bližnjih vasi. Ko je leta 1879 zašla železarna v težave, so proizvodnjo omejili in nato leta 1884 popolnoma opustili. Po Erbenovih podatkih so pridobili leta 1862 90.000 centov premoga, kar bi pomenilo 5040 ton. Ta številka se zdi pretirana, ker premogovnik niti pozneje pod Jugoslavijo, ko je že obstajala belokranjska železnica, ni dosegel tako visoke proizvodnje. Erben trdi, da je proizvodnja črnomeljskega premogovnika znatno presežala kočevski premogovnik, ki je pridobil leta 1860 le okrog 40.000 centov, leta 1862 pa samo 12.000 centov.³⁵ Te navedbe so dokaj verjetne, ker je bila železarna glavni odjemalec premoga, medtem ko kočevski premogovnik tedaj ni imel na mestu samem nobenega industrijskega porabnika.

Zaradi ustavitve železarne je prenehalo delo v premogovniku in je leta 1886 voda zalila rudnik. Pozneje je premogovnik kupil podjetnik Novotný iz Prage, ki ga je leta 1922 prodal Rudarski združbi »Belokrajina«; ta je imela sedež v Črnomlju. Leta 1930 je prevzela eksploatacijo premogovnika Šentjanška premogokopna družba Andreja Jakila. Novi lastniki so povečali proizvodnjo, razširili odkrivanje premogovnih plasti ter v ta namen izvrtali 23 strojnih in 13 ročnih vrtnj v globino od 60 do 300 metrov.³⁶ Ko je bila pri premogovniku zgrajena električna centrala in instalirane črpalne naprave, se je pričela proizvodnja zadovoljivo razvijati. Odkrili

so štiri premogovne plasti z znatno množino premoga. Kraj sam ob premogovniku je dobil ime po Mihaelu Kanizarju, ki je umrl leta 1647 in ki je bil sezidal dvorec »Okljuko«, katerega ostanki danes že skoro niso več vidni. Pozneje je bil lastnik dvorca nemški viteški red, ki ga je uporabljal za žitnico. Zato se kraj, kjer je stal dvorec, še danes imenuje »V Kaščah«.

Eksploatacija rudnika v prvih povojnih letih pod Jugoslavijo kaže naslednji uspeh:³⁷

Leto	Ton	Delavcev
1922	138	12
1923	91	8
1924	1050	20
1925	4271	49
1926	2647	54
1927	4714	44

Po prvi svetovni vojni je Kühnelovo posestvo prišlo pod nadzor agrarne reforme. L. 1923 ga je s posebnim dovoljenjem kupil »Šumograd«,³⁸ ki je gozdove eksploatiral prvotno po neki zagrebški tvrdki, nato pa sam. Ko so zaradi ruskega dumpinga padle cene lesa,³⁹ je »Šumograd« uredil na posestvu impregnacijo.

Po vojni je z odločbo okrajne komisije za agrarno reformo⁴⁰ v Črnomlju z dne 31. januarja 1946 prešla lastninska pravica na splošno ljudsko premoženje. V dvorcu je nastanjen deški vzgojni zavod in gradaška osnovna šola. Gradac sam pa je tudi po demontaži železarne ohranil svojo obrtno tradicijo in še danes prevladuje v njem obrtniška dejavnost.

Ivan Mohorič

OPOMBE

1. J. Erben: Vojvodstvo kranjsko, Ljubljana 1866, str. 54 ss. — 2. W. Voss: Die Mineralien des Herzogtums Krain, 1895, str. 24 ss. — 3. A. Müllner: Geschichte des Eisens in Krain, 1909, str. 78 ss. — 4. Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Krain, 1861, str. 22. — 5. J. Erben, o. c. str. 57. — 6. Bericht der Handels- und Gewerbekammer für Krain, 1861, str. 43. — 7. A. Müllner, o. c. str. 82. — 8. A. Müllner, o. c. — 9. A. Müllner, o. c. str. 79. — 10. A. Müllner, o. c. str. 80. — 11. IMK, 1904, str. 188. — 12. GMS 1934. Predzgodovina Slovenije v luči meklenburške zbirke. — 13. M. Hörnes: Krainische Hügelakropfen der jüngeren Hallstattzeit IX. Die Tumuli von Podzemelj, Dunaj 1915. — 14. Prehistoric Grave Material from Carniola excavated in 1902-1914, New York 1939 (katalog). — 15. R. Pittioni: Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur. Wien 1949, str. 213, 282, 339. — 16. gl. op. 6. — 17. Stat. poroč. TO zbornice 1870, str. 226 s. — 18. gl. op. 6. — 19. Podatki ravnatelja L. Zupanca iz Podzemlja. — 20. Bericht H. G. Kammer 1861, str. 44. — 21. Stat. poroč. TO zbornice 1870, str. 252. — 22. Podatki imenovanega in ravnatelja L. Zupanca iz Podzemlja. — 23. Stat. poroč. TO zbornice 1870, str. 246 ss. — 24. Stat. poroč. TO zbornice 1870, str. 230 ss. — 25. Stat. poroč. TO zbornice 1870, str. 260 ss. — 26. Krajevni leksikon Dravske banovine str. 128. — 27. Mohorič, Zgodovina železniške politike (rokopis, str. 69). — 28. Mohorič, o. c. str. 93. — 29. Statistischer Bericht der H. G. Kammer 1873, str. 86 ss. — 30. Compass 1912, str. 314 ss. — 31. Podatki J. Mazelletta iz Gradaca l. c. — 32. A. Müllner, o. c. str. 78. — 33. Podatki ravnatelja L. Zupanca iz Podzemlja in J. Mazelletta iz Gradaca. — 34. Podatki industrijca A. Šuteja iz Zagreba. — 35. J. Erben, o. c. str. 58. — 36. Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 124. — 37. Privredni Almanah Jugoslavije, Zagreb 1930, IV. glava, str. 11. — 38. Ispiski iz zemljiške knjige katastrske občine Gradac, vložek 374, 446. — 39. gl. op. 34. — 40. Ispiski iz zemljiške knjige katastrske občine Gradac.

SLIKA NEKDANJE GLAŽUTE OB SPODNJI LOBNICI PRI RUSAH

Če gremo iz Ruš mimo pokopališča ob Lobnici navzgor proti Smolniku, dospemo po polurni hoji do ostankov stare steklarne ali »glažute«.

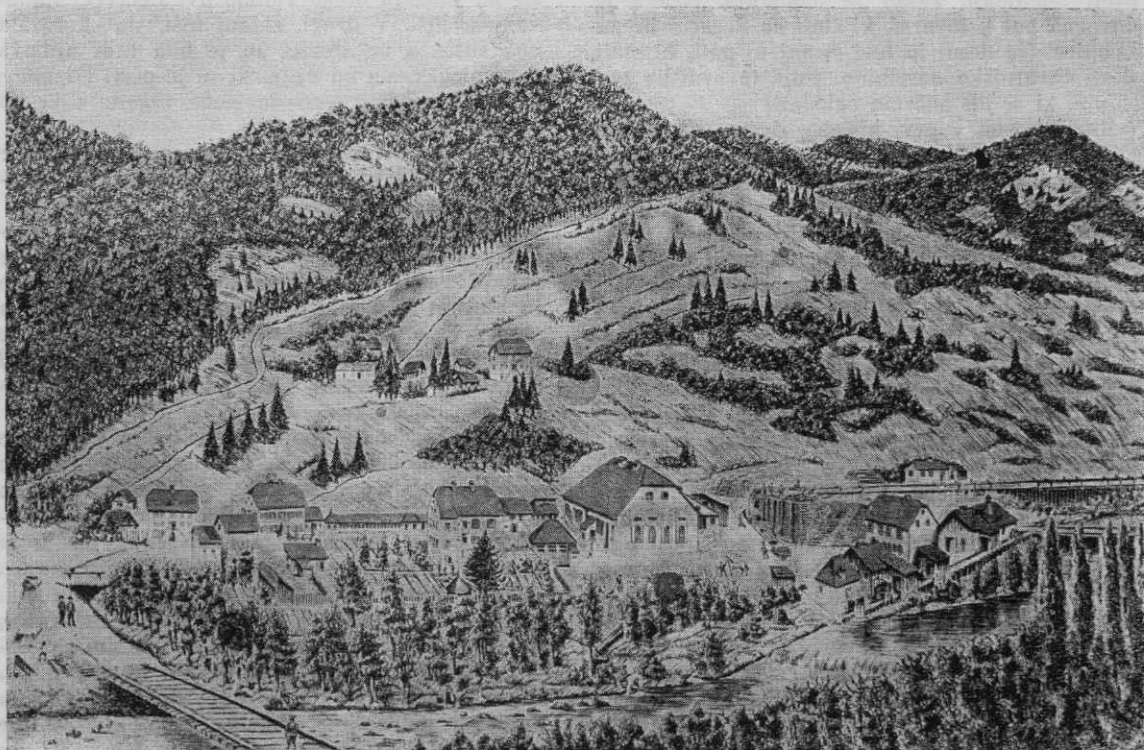
Ustanovitelj te steklarne je bil Benedikt Vivat, ki se je rodil 21. marca 1786 na Smolniku, hišna št. 1, umrl pa 3. septembra 1867 zaradi starostne onemoglosti prav tam, hiša št. 27.¹ Njegov oče Janez Vivat je bil steklarski pomočnik² na stari glažuti nad Šumikom na Smolniku. Ta steklarne je delovala dobrih sto let.³ V njej se je mladi Benedikt izučil pri svojem očetu steklarske obrti. Pozneje je delal tudi po steklarnah nad Vitanjem, v Žusmu pri Kozjem ter vodil Langerjevo steklarne na Pohorju, ki je stala nad Josipdolom. To tovarno je končno leta 1827³ pod izredno ugodnimi pogoji prevzel v lastno posest z gozdom vred. Glavno pot, ki je vodila k tej steklarni iz Sv. Lovrenca na Pohorju v Langerjev gozd, imenujejo stari Pohorci še danes »cesta na glažuto«. To steklarne je obdajal pragozd, v katerem so živeli še medvedi. Družinska tradicija pripoveduje, da je tudi Benedikt Vivat sam še ustrelil mladega medveda v tem gozdu.

Glažuta v Langerjevem gozdu je bila zgrajena skoraj vsa iz lesa, tudi delavske stanovanjske hiše so popolnoma lesene, hiša tovarniške uprave pa deloma. Tovarna je stala v lastnikovem gozdu. Lesa za tovarniške zgradbe in drv za kurjenje talilnih peči je imela torej dovolj na razpolago, kar je bilo važno za njen obstoj. V gorskih sa-

motah les tedaj ni imel nobene vrednosti, ker ni bilo cest ali železnic, da bi stavbni les in drva mogli spraviti iz pragozda v dolino in ga tam uporabiti ali spraviti v denar. Uporaba lesa je bila mogoča v gorskem gozdu le na kraju samem. Tako so najstarejše pohorske glažute, zgrajene sredi gozda, izkoristile les, ki bi v nasprotnem primeru v nedostopnem gozdu počasi strohnел in propadel. Iste razmere so omogočile in olajšale tudi selitev iz lesa zgrajenih starih glažut. Če je bil v okolici tovarne gozd že izrabljen, se je preselila steklarne včasih na drugo mesto, kjer je rastle še dosti lesa za kurjavo. Dandanes privaža železnica premog industriji, v dobi najstarejših pohorskih glažut pa je hodila steklarne za kurivom.

Tako se je naša najstarejša glažuta, ki je stala tik današnjega železniškega viadukta čez Lobnico blizu njenega izliva v Dravo, ko je porabila kremenine, najdene ob Dravi in ob Lobnici in požgala gozde ob nji, leta 1692 preselila na planoto nad Šumikom,³ kjer se je skoraj 100 let pozneje rodil Benedikt Vivat kot sin steklarskega pomočnika.

Leta 1834 je začel Benedikt Vivat, tedaj že posestnik glažute v Langerjevi hosti, zidati novo steklarsko podjetje v dolini ob spodnji Lobnici, o katerem hočem tu poročati. Snov za to poročilo nam nudi stara oljnata slika (slika 1) te steklarne, katero je baje naslikal mariborski slikar Edvard Lind, ter podatki, ki mi jih je v razgovorih v zadnjih letih iz svojih spominov dala na razpolago 93-letna Ema Tribnikova, rojena

Stara slika glažute

Vivat, vdova po šolskem nadzorniku Tribniku, ki je edina še živeča vnukinja ustanovitelja te steklarne. Kot otrok je živela do 1872 na tej glažuti. Njeni podatki se nanašajo torej — kjer ni drugih navedb — na desetletja pred 1872.

Novo steklarno so imenovali po njenem ustanovitelju Novi Benediktov dol in jo s tem imenom razlikovali od Starega Benediktovega dola, od starejše Vivatove tovarne na planoti pod Klopnim vrhom ob potoku Lamprehščica, ki jo je bil ustanovil 1825 neki Zemljiška iz Prage.³

Zemlja, na kateri so gradili novo steklarno, je bila močvirnata, tako da je moral Vivat prostor kanalizirati in izsušiti, da je postal uporabljen za gradbene namene. Stari ljudje so pripovedovali, da se je pred leti v tem močvirju pogreznil vol in poginil. Nova zgradba, pri kateri so uporabljali le še malo lesa, je bila v glavnem dovršena 1836. Vendar nam kaže najstarejša ohranjena slika iz 1840, da v tem letu še niso stala vsa poslopja, ki jih vidimo na poznejši sliki. Zato sem se odločil opisati mlajšo sliko, ker nam kaže steklarniško naselbino v dobi najlepšega razvoja. Nekaj let potem ko je začela obratovati tovarna v Novem Benediktovem dolu, je Vivat staro tovarno zgoraj v Langerjevi hosti popolnoma opustil.

Stekla za okna v novi steklarniški naselbini je izdelala še tovarna v Langerjevi hosti.

Na levi strani naše slike vodi vozna pot iz Ruš proti tovarni. Pred lesenim mostom (na sliki v levem kotu spodaj) poleg apnenice se cepi cesta. Ena pelje čez most na levi breg Lobnice (proti gledalcu) in od tod naprej in navzgor ob potoku proti Smolniku, kakor še dandanes. Druga je dovozna pot k tovarni, ki stoji na desnem bregu Lobnice. Na desni in levi strani te poti, ki vodi skozi tovarniško naselbino, stojе tovarniška poslopja, ki si jih hočemo ogledati.

Blizu mosta, v prvi hišici z dvema okencema na desni strani dovozne ceste je stanoval brusač za fino steklo. V dobi, o kateri poročamo, je bil to Schnobel, več umetnik svoje stroke, risar in brusač najfinejšega stekla. Hišica ję imela vrata na cesto. V njenem spodnjem, kletnem prostoru, ki je imel dohod in vhod od mosta sęm, je bila tovarniška mesarija in klet za meso. Sosedna hiša na desni strani dovozne ceste je služila kot prenočišče za nakupovalce s Slovaškega, ki so se pripeljali na svojih vozovih, pozneje pa kot skladišče za steklo. Na pobočju pod tem skladiščem so stali na robu vrta pralnica, kuhinja za svinje in svinjak.

Desno od teh hišic se razteza velik tovarnarjev vrt na pobočju med dovozno cesto in Lobnico tja proti glavnemu tovarniškemu poslopiju. Upravno poslopje, v katerem je stanoval posestnik tovarne Vivat Benedikt s svojo družino, je bilo od treh strani obdano od vrta. Pročelje hiše pa je stalo ob glavni dovozni cesti. Tam je bil tudi glavni vhod v hišo, a v prtiličju na desni strani hiše je bila pisarna. Štirioglato poslopje na desnem voglu vrta ob cesti je bilo skladišče za steklo.

Glavno tovarniško poslopje je največje od vseh in je stalo preko dovozne ceste. V njem sta bili

vzdani 2 okrogli peči za taljenje stekla. Okoli vsake peči je bilo razvrščenih deset delavnic. Vsaka delavnica je zajemala žarečo stekleno snov iz svojega lonca. V vsaki peči je bilo torej deset loncev iz nezgorljive gline, v katerih se je talila steklena masa. Obe peči sta obratovali menjaje se, tako da je bila trajno le ena peč v obratu. V vsaki delavnici je delal po en steklarski mojster, en steklarski pomočnik in en učenc. Učenec je nosil stekleni izdelek iz delavnice v hladilno peč. Od štirih velikih oken tovarniškega poslopja, ki gledajo proti Lobnici, je spadalo dvoje oken na levi strani k pisarni, ki se je pozneje preselila v upravno poslopje, dvoje oken na desni strani pa k vezilnici, kjer so delavke vezale steklo v slamo, da se na transportu ni pobilo. Za tovarniškim poslopijem vidimo na sliki lončarjevo delavnico (Hafenstube), zgrajeno iz lesa, kjer so oblikovali, izdelovali in hranili lonce iz nezgorljive gline, v katerih se je talila steklena masa.

Poleg lončarjeve hišice leži kup kremenjaka, ki so ga rabili za pripravlanje steklene mase. Kremenjak so dobivali iz Zgornjega Labota (Oberlawamünd) na Koroškem, kjer je imel Vivat lasten kamnolom za kremenjak. Od tam so splavarji pripeljali velike kose kremenjaka na splavih po Dravi. Pristajali so blizu gostilne Pavla Glaserja, kjer so tudi prenočevali. Kremenjak s Koroškega je bil jako čist in lep. Čim globlje so prišli v kamnolomu v pečino, tem lepši je bil. Mnogokrat je bil čist in prozoren kakor steklo.

V začetku naselbine na levi strani dovozne ceste na vznožju brega vidimo dve delavski stanovanjski hiši. V drugi, zidani hiši, sta stanovala oba slikarja na steklo; tu je bila tudi njihova delavnica. Eden od njiju, ki se je pisal Dinebur, je delal posebno lepo dovršene vžgane slike na steklo.

V sosednji hiši, pred katero stoji kočija, je stanoval Edvard Vivat, sin Benediktov in obratovodja očetovega podjetja s svojo družino.

Poleg te hiše so stale po vrsti od leve na desno: kegljišče za delavce in uradnike, drvarnica, skladišče za orodje, vozarna in hlev. Med remizo in hlevom za konje in krave je bil na prostem studenec, čigar voda je izvirala na bregu in je tekla od vrelca v dolino skozi vodovod, ki je bil sestavljen iz železnih steklarskih cevi, tako imenovanih pihalnikov.

V zgornje nadstropje hleva se je prišlo po lesenih stopnicah, ki se na sliki še vidijo. Tu je bilo skladišče slame za vezanje stekla. Slamo so dobavljali tovarni navadno kmetje z Dravskega polja, ker je kazala izkušnja, da je ta slama bolj mehka kakor slama iz drugih krajev.

Poleg hleva vidimo zadnje poslopje na levi strani ceste pred tovarno, mizarsko delavnico, za njo, bliže bregu, še sobo ali shrambo za modele. Tu so hranili veliko število lesenih oblik, ki so potrebne za oblikovanje različnih vrst in velikosti steklenih predmetov. Te oblike so bile v tej dobi še vse izrezane iz lesa. Mizar, ki jih je delal, je imel torej važen posel v tovarni. V dobi, o kateri poročamo, je vršil to službo mizar

Weinberger, spreten strokovnjak in modelar. V lesenem stolpiču na strehi mizarske delavnice je visela »Ana«, tovarniški zvon, ki so z njim zvonili opoldne in zvečer.

V ospredju, spodaj ob vodi, vidimo najprej kovačnico, ki jo goni dotok vode iz posebnega žleba. Ob isti vodi stoji poleg kovačnice strojnica, kjer so drobili kremenjak, in brusilnica, kjer je šest bruslačev brusilo navadno steklo. Izmed njih so nekateri stanovali v tej hiši. Končno vidimo v vrsti teh poslopij še mlin za drobljenje materiala ali stope, ki so phale in tolkle v prah material za izdelovanje stekla.

V ozadju, na bregu, stoji na levi strani hiša tovarniškega kurjača Juriča, in proti desni hiša, v kateri je bival kovač.

Skupno je štela steklarniška naselbina šestnajst hišnih številk.

Na prostem, za tovarno, vidimo velike skladanice drv. Tu so drvarji zbirali drva, ki so priplavala po žlebu iz bližnje Lobnice, in jih zlagali. Ker tovarnar v dolini ni imel lastnega gozda, je moral zaradi dobave drv skleniti pogodbo z upravo falskega posestva.

Da bi dal naslikani naselbini več življenja in mogoče tudi družinske spominske vrednosti, je slikar postavil v pokrajino, še nekaj oseb. Tako prihajata proti mostu oba tovarnarjeva sinova, Edvard in Benedikt. Na tostranskem koncu mosta stopa lovec Kop s svojim psom. V kočiji na cesti sedi tovarnar Benedikt Vivat, ki se je pravkar vrnil s potovanja iz Trsta. Iz glavnega poslopja stopa pregledovalec izdelanega stekla, tovarniški uradnik Bock z veliko knjigo pod pazduho. V bližini mosta vidimo na desnem bregu ob vodi ribiča pri njegovem potrpežljivem poslu, pod pralnico perice, dalje na desni pa vezalke za steklo, ki namakajo slamo v vodi, da bi postala bolj gibka. Za njimi stoji delavec, ki odklada stekleno žlindro. Iz kovačnice vodi hlapec novo podkovanega jezdnega konja Vivatovega.

Na bregu nad steklarno je bil okoli 1865 najsajen park. Ker tega na naši sliki še ni, je ta nastala verjetno pred tem letom.

Na glažuti ni bilo gostilne. Prebivalci naselbine so dobivali vino iz vinske kleti upravnega poslopja. Za lažje obračunavanje vina so uporabljali lesene ploščice kot znamke, ki so jih nazivali »rabiš«. Izdeloval jih je tovarniški mizar. Prejeto vino so nakazali z vpiljenimi črticami na tablici, katero je imel prejemnik vina, in na tablici, ki je ostala v kleti. S polnih tablic so črtice odpilili in »rabiš« zopet uporabljali.

Steklarni v Langerjevi hosti in Benediktovem dolu sta svoje steklene predmete za vsakdanjo rabo in svoje umetniške izdelke pošiljali in prodajali v razne kraje in dežele, tudi v tuje evropske države, v Turčijo in Srednji Vzhod. V Gradcu, na Dunaju, v Trstu, v Odesi so bila skladišča Vivatovih tovarn. Da je pohorsko steklo bilo znano in cenjeno tudi v Egiptu, kaže dejstvo, da so k Vivatu poslali iz Egipta mlade

Egipčane, da bi jih izučil v umetnosti steklarstva. Egipčan, Salomini po imenu, sorodnik kraljevske hiše, je ostal tri leta v tovarni na Smolniku in se je tu učil, da bi potem mogel svoji domovini koristiti kot steklarski strokovnjak. Po njegovem odhodu je Vivat prejel od egiptovskega dvora zahvalno pismo in zlato uro v spomin.

V Mariboru je imel Vivat hišo na Koroški cesti. Danes nosi ta hiša številko 12. Leta 1532 je bil njen lastnik mestni svetnik Wildenrainer, ki je branil Maribor zoper Turke.⁴ Proti koncu XVIII. stol. je bila tu gostilna »Pri zlatem levu«. Danes imajo v tej hiši gasilci in rešilna postaja svoj dom. Preden so stekle železnice, je bilo v Mariboru glavno skladišče steklarne in izhodišče za pošiljke bližnjim in oddaljenim naročnikom. Težki vozovi (tako imenovani pariški vozovi), natovorjeni s steklenim blagom, so prihajali iz Ruš in zavijali skozi široka uvozna vrata steklarniške hiše na Koroški cesti. Tu so menjavali konjsko vprego za daljše vožnje. Marljive in spretno roke so tu prekladale in razkladale v slamo zavite občutljive steklene predmete. V tej hiši je bila tudi prodajalna stekla na drobno v pritličju na desni strani uvoznih vrat. Vhod v prodajalno je bil s Koroške ceste skozi posebno vrata. Ta vrata so novi gospodarji pozneje zazidali, ker jih niso rabili. V splošnem pa se na pročelju te hiše od Vivatove dobe do danes ni mnogo spremenilo. Nad uvoznimi vrati na kamenitem okviru stoji še danes črke B. V., začetne črke imena Benedikta Vivata, in letnica 1855, pod letnico pa stara hišna številka No 177. To nam potrjuje, da je dal Benedikt Vivat hiši njeno sedanjo obliko.⁴ Marija Wiesinger, ena izmed hčerk Benedikta Vivata, je podedovala to hišo in jo prodala pozneje gasilcem.

Za prevažanje stekla iz Ruš v Maribor in za druge prevozne potrebe ter za potovanja so služili steklarni 4 vprežni konji in 2 konja za kočijo. Iz visoko na Pohorju stoječe steklarne v Langerjevi hosti pa so prevažali steklo z mulami v dolino.

V soboto pred ruško nedeljo (septembra meseca) je bilo posebno živo v tovarni ob spodnji Lobnici. Na ta dan je prišlo vsako leto mnogo romarjev od blizu in daleč k ruški cerkvi. Mnogi so porabili priložnost in obiskali tudi znano steklarno. V tovarni so za ta dan postavili in razstavili na dolgih mizah mnoge in razne izdelke domače proizvodnje na ogled in na prodaj. Obiskovalci so si radi ogledali notranjost tovarne

Pogled na prostor nekdanje glažute danes

in steklarje pri delu. Zanimalo jih je, kako se piha in izdeluje steklo. Nabavili so si tudi ta ali oni razstavljeni predmet za spomin. Posebno radi so kupovali kot spomin na Ruše steklenice, ki so bile izdelane v obliki ruške madone.

Poleti so se pripeljali na glažuto tudi Slovaki na svojih velikih samokolnicah, v katere je bil vprežen po en konj. V vozu je bil poleg gospodarja navadno tudi njegov hlapec in odrasli sinovi. Ti Slovaki so bili premožni ljudje. Naročali so v tovarni razne vrste steklenih predmetov ter ostali na glažuti po 5—4 tedne, dokler ni bilo dovolj izdelanega in dobro s slamo zavitega stekla, da so z njim napolnili svoje vozove. S tem steklom so trgovali že na potu domov.

Glažutarji so slovaške goste radi videli, ker so bili hvaležni in radodarni kupovalci. Pozabili niso na nobenega delavca in na nobeno delavnico. Vsakega so obdarovali, tudi brusarje stekla, slikarja na steklo, topilca, mizarja in kovača, ki jim je podkoval konje.

Ko so odhajali, je bilo žal vsem, vsej »glažutarski družini«, kakor so jo imenovali.

Mr. Franc Minarik

OPOMBE

1. Matične knjige ruske župnije. — 2. »Glasergeselle«.
3. Poročilo zbiratelja glažutarskega zgodovinskega gradiva Jožefa Kavčiča. — 4. Rudolf Puff: Marburg I. 1847.

USODA MIKLOŠIČEVEGA SPOMENIKA V LJUTOMERU

8. avgusta 1926 je bil v Ljutomeru slovesno odkrit spomenik slavnemu rojaku ljutomerskega okraja, slavistu Francu Miklošiču, rojenemu v Radomerju pri Ljutomeru. Spomenik je stal na svojem mestu do prihoda Nemcev; v noči 8. maja 1941 so mu odtrgali glavo ter jo prihodnji dan zapeljali v gozdno grapo na Kamenščaku, oprsje in podstavek pa so spravili na občinskem dvorišču. Glavo je našel Kamenščanec Rudolf Stegmüller, ki jo je najprej skril v pšenico na svoji njivi, nato pa jo zakopal na svojem dvorišču. Ko so jo Nemci pozneje iskali, je niso več našli.

R. Stegmüller je pridal listek, ki je dokument časa ter zavednosti prleškega kmeta in ki se je glasil: »V naročje zemlje izročam od nemških zločincev oškrunjenega spomenika glavo velikega Slovenca Franca Miklošiča, ki so ga Nemci 8. majnika 1941 razbili in pozneje glavo odvrgli v gozd v jarek, kjer sem jo našel in jo rešil pred nemškimi zločinskimi rokami. Rudi Stegmüller, 12. V. 1941. Vse, kar je slovenskega, nam hoče uničiti velika oznanjevalka Hitlerjeve kulture, nemška barbarska mladina. Kar hočemo ohraniti, moramo skriti v naročje zemlje. To je svoboda, ki nam jo oznanjajo Nemci — uničiti Slovence.« (Ljudski glas, 5. VII. in 8. VIII. 1952.)

Mestna občina Ljutomer je dala Miklošičev spomenik popraviti ter ga postaviti na prejšnje mesto na Miklošičevem trgu, kjer je bil z malo slovesnostjo ponovno odkrit 27. julija 1952.

N. I. Vrabl

DRAGOTIN KETTE IN NOVO MESTO

»Li veš, kako vsled sončnega obiska
žarnó blešči dolenjska stolica,
kako po rosi vsa okolica
cveté, drhti, kako od sreče vriska!«

Na novomeški gimnaziji so svoj čas študirali znameniti možje. Omenjam samo Ivana Tavčarja, ki je kot študent zajel na Otočcu ob peneči se, z otočki posejani Krki snov za svojo romantično novelo »Otok in Struga«, njegovega dolgoletnega političnega sobojevnika in iskrenega rodoljuba Ivana Hribarja, Slovencem zelo naklonjenega velikega admirala Antona Hausa, ki je bil z našim mojstrom — pevcem Otonom Župančičem v daljnem svaštvu, in končno Otona Župančiča, ki pa je bil v Novem mestu samo do četrtega gimnazijskega razreda.

Ob zatonu 19. stoletja, rojstvu slovenske moderne, pa se je pojavil v Novem mestu Dragotin Kette, ki je že kot študent objavljal svoje pesmi v »Ljubljanskem Zvonu«, tedanji vodilni slovenski literarni reviji.

Novomeška gimnazija se je ponašala v tisti dobi z nelaskavim vzdevkom »refugium peccatorum« (priebežališče grešnikov). Zaslužila ga vsekakor ni, vsaj v tem smislu ne, da bi »grešniki«, ki so se od drugod kakor iz Ljubljane, Celja, Maribora ali Gorice zatekli vanjo, morda na tem zavodu z lahkoto izdelovali. Pod dolgoletno egido ravnatelja, pisatelj dr. Franca Detele, je vladala na njem stroga, skoro pretirana disciplina in takratni profesorji so bili zelo zahtevni.

Gimnazijsko poslopje poleg samostanske cerkve, zgrajeno še v dobi cesarice Marije Terezije, je bilo že ob prelomu 19. stoletja zelo staro in je s svojimi ozkimi koridorji in majhnimi, borno opremljenimi učnimi sobami vzbujalo videz, da ne bo več dolgo kljubovalo zobu časa, a stoji še dandanes, in služi kot vojašnica.

Sredi meseca septembra 1896 je dospel Dragotin Kette v Novo mesto v spremstvu svojega protektorja, rodoljubnega pesnika Ivana Resmana. Z malce zibajočo se hojo je stopal droben in majhen, košatih brk in s pšenično rjavo bradico ob strani zajetnega Ivana Resmana, čigar obraz je krasila dolga črna brada. Ivan Resman, sošolec gimnazijskega ravnatelja dr. Detele, je menil, da bo mlademu Ketteju njegovo spremstvo in priporočilo, da je njegov varovanec že mnogo obetajoč pesnik, ki objavlja svoje pesmi v »Ljubljanskem Zvonu«, pri gimnazijskem direktorju nemalo koristilo. Bil je v usodni zmoti. Dr. Fran Detela je bil sicer odličen, izredno prefinjen poznavalec rimskih in grških klasičkov, ki jih je citiral, da ga je bilo veselje poslušati; tudi mu je tekla beseda ne samo v slovenščini in nemščini, temveč tudi v klasični latinščini neverjetno gladko. Bil je duhovit, včasih ironičen in celo sarkastičen; za dijake pa, ki so se ukvarjali s pesništvo, ni imel razumevanja. Kar je le od daleč dišalo po svobodnem mišljenju, mu je bilo sumljivo in odvratno. Utesnjen v spone srednjeveškega dogmatizma in ves prežet s črnožoltim patriotizmom je preganjal

vse, kar je razodevalo svoboden polet in napredek. Iz lastne vednosti mi je znano, da je iz dna duše sovražil velikega pesnika Heineja, ker je bil svobodomiseln, strupen nasprotnik rimsko-katoliške cerkve, čeprav v svojih pesnitvah mestoma lasciven in frivolen. Kadar je gimnazijski direktor dijakom zaradi malenkostnih prekrškov razglašal karcerje ali izrekal stroge ukore, je zajahal visokega paradnega konja in obsul zakrknjene grešnike z votlo donečimi tiradami, glasečimi se n. pr.: »Mi smo maščevalci razžaljenih postav. Nam je zaupano in poverjeno vodstvo zavoda, ki je poklican, da vzgaja značaje.« Seveda ni ta nabuhla in osladna retorika niti najmanj ganila tistih, ki naj bi jih bila porazila in strla. Še skoro nedorasli smo bili že v toliki meri razviti in kritični, da smo z rahlim pomilovanjem zrli na gromovnika.

Po vsem tem je jasno, da je dobil študent in poet Dragotin Kette že ob sprejemu na novomeško gimnazijo veliko črno piko, ki je ni mogel izbrisati ves čas svojega precej lagodnega študija. Bil je namreč v vsakem pogledu tako nadarjen, da je šolske predmete za prvi red mimogrede in z lahkoto obvladal, zato pa je malone ves preostali čas posvetil pesniškemu ustvarjanju in pridobivanju znanja.

Ravnateljevo nerazpoloženje proti dijakom, ki so razodevali književne ambicije, se ni omejilo samo na Kettejev primer. Nekaj let kasneje sta postala deležna njegove nenaklonjenosti že pokojna pesnika in pisatelja Milan Pugelj in Jože Vandot. Slednji je v slovenski nalogi, ki jo je dal v 8. gimnazijskem razredu profesor Davorin Majcen, slavil zasluge Primoža Trubarja za razvoj slovenskega jezika in zapisal med drugim tudi stavek, da je bil protestantski duhovnik prepričan, da uči pravo vero. Ta stavek, ki je nanj naletel dr. Detela ob prebiranju dijaških nalog o božičnih počitnicah, je tega tako zbudel, da je zvezek konfisciral in ga nemudoma poslal na deželni šolski svet. Slednji pa je kmalu ustavil preiskavo. Državni zaklad pa je plačal Jožetu Vandotu dva avstrijska krajcarja za nabavo novega zvezka, ker se je prejšnji v teku disciplinskega postopka izgubil!

Dragotin Kette se je kmalu vživel v novomeško ozračje. Tovariši so ga cenili, priznavajoč mu kot pesniku neko izjemno stališče. Dijaki nižjih razredov so ga občudovali in prežali nanj na hodnikih gimnazijskega poslopja, da bi ga videli. Med profesorji ga je zelo cenil profesor slovenščine Ivan Poljanec. V drugih razredih je večkrat omenil, da je velik in resničen talent na gimnaziji samo pesnik Dragotin Kette. S tem njegovim priznanjem pa se ni skladalo dejstvo, da mu je dal v slovenščini samo red »pohvalno« in ne »odlično«, ki ga je bil po svojem, ostale sošolce daleč nadkriljujočemu znanju slovenščine brezdvomno zaslužil. Kettejeve slovenske naloge niso bile navadni suhoparni šolarski izdelki, temveč so se odlikovale od drugih po svoji lah-

kotni diki, svojstvenem slogu, ustvarjajoči domišljiji in tehtnih mislih. Ko je prinesel nekoč profesor Poljanec v razred zvezke in je v Kettejevi nalogi popravil neki, po njegovem mnenju nepravilno napisan stavek, se je vnel med učencem in učiteljem spor, ki se je končal tako, da je dal profesor prav dijaku. Po vsem tem se mi tudi ne zdi verjetno, da bi se bil izrazil profesor Ivan Poljanec, kakor poroča Kettejev prijatelj Fran Sešek kot izveščitelj tedanjemu uredniku »Juga«, dr. Niku Zupaniču, da mu Kettejevi soneti ne ugajajo.

Že nekaj dni po njegovem prihodu sem se seznanil z več let starejšim Kettejem. Prišel je na naše stanovanje v spremstvu Frana Govekarja. Od takrat sem mu redno prinašal »Ljubljanski Zvon«, ki je bila nanj naročena moja sestra, na njegovo stanovanje v Žabjo vas. Bila je menda novembrska številka letnika 1897, ki sem mu jo nesel nenavadno toplega popoldneva pred mrakom. Kakih sto korakov pred seboj sem zagledal proti mestu stopajočega profesorja veronauka dr. Josipa Marinka. Srečanje je bilo neizogibno. Ročno sem zataknil zvezek »Ljubljanskega Zvona« pod suknjič zadaj na hrbet, suknjič pa tesno zapel. Ustavil me je, prijazno nagovoril in vprašal, kam sem namenjen. Hitro sem se zlagal, da grem po naročilu svoje matere v Žabjo vas k ženski, ki nam je donasala mleko na dom. »Ljubljanski Zvon« in liberalni »Slovenski Narod« sta bila namreč na novomeški gimnaziji že nekaj let dijaštvu strogo prepovedana po vsej priliki na pobudo takratnega ljubljanskega knezoškofa dr. Jakoba Missie. Razkol med klerikalno in liberalno stranko je postal po letu 1892 po nekaterih ponesrečenih slogaških poskusih neizbežen. V sledečih letih se je vnel najostrejši boj med »Slovincem« in »Slovenskim Narodom« in se razbesnel do nezaslišane ogorčenosti. »Slovenski narod« je pod uredništvom Miroslava Malovrha z naslodo objavljal pikantne zgodbe in škandale iz farovškega zatišja, ki jih seveda dijaki nismo smeli čitati. »Ljubljanski Zvon«, ki je veljal kot napredna in svobodomiseln revija, je perhorešcirala in z vso zagriženostjo preganjala struja dr. Antona Mahničiča.

Kettejevo razmerje do sošolcev in dijakov nižjih razredov je bilo tovariško ljubeznivo. Čeprav je bil takrat že upoštevan pesnik, ni bil prav nič ošaben in domišljjav. Ni jih gledal z viška,

Novo mesto — Breg

dasi jih je znatno prekašal ne samo v znanju slovenščine, marveč tudi po svojih trpkih življenjskih izkušnjah in znanju tujih jezikov ter svetovne literature. Bil je šegav, šaljav in dovtipen. Ako je prišel v »Narodni dom«, tedanja »Citalnico«, in se pridružil v ozadju dvorane tovarišem, jih je že s prvimi besedami, ki jih je izpregovoril, spravil v dobro voljo in smeh.

Kmalu je vzljubil v obliki polkroga na polotoku Krke ležeče Novo mesto, ki se je odlikovalo po svoji starinski patini. Privlačeval ga je Glavni trg in leta 1861 na njem postavljeni železni vodnjak, izdelek železarne na Dvoru.

Ta vodnjak je bil pri tleh obrobjen krog in krog s stopniščem, obstoječim iz štirih krožnih stopnic. Na stopnišču se je dvigala šesterkotna, iz železa vlita kotanja. Iz nje se je vzpenjal širok steber s ploščadjo, na katero so bile postavljene štiri konjske glave, bruhajoče iz odprtih žrel v curkih vodo v kotanjo. Nad konjskimi glavami je bila manjša okrogla kotanja s fontano, ki je iz nje pršela voda v višino in padala zopet nazaj. Ta monumentalni vodnjak je bil znamenit okras trga in tesno povezan z njim leta in leta v nerazdružljivo celoto, da si tisti, ki so živeli v takratni dobi, niso mogli misliti trga brez njegovega vodnjaka. Na žalost so občinski očetje brez razumevanja za njegov arhitektonski urbanistični pomen prodali vodnjak nekaj let pozneje na novomeški gimnaziji nameščenemu profesorju dr. Gašperju Pammerju za borih 50 goldinarjev. Vodnjak je dal kupec prepeljati v Avstrijo nad Anižo in ga tamkaj poklonil svojemu rojstnemu kraju. Istotako zanimiv je bil na trgu stoječi, z umetniškim okusom zgrajeni starinski rotovž, pod čigar oboki je tiste čase pekel in prodajal kostanj kočevski rojak Gliebe.

Znameniti sta bili tudi obe novomeški cerkvi, na najvišjem mestu polotoka ležeči, daleč na okoli vidni Kapitelj s starim gotskim prezbiterijem, krypto in Tintorettovo sliko Nikolaja v glavnem oltarju, in frančiškanski samostan s cerkvijo. V to so zahajali dijaki gimnazije k strogo obveznim šolskim mašam. Dragotin Kette, ki ga najbrž večkrat ni bilo k nedeljski šolski maši, je imel nekoč smolo. Zalotil ga je gimnazijski katehet, ki je neposredno po maši klical študente v zakristijo. Posledica je bila, da je izglasoval profesorski zbor na konferenci 18. junija 1897 zoper njega in njegovega sošolca, pokojnega ljubljanskega odvetnika dr. Franceta Kandareja, dveurni karcer, ki ga je slovesno oznanil in diktiral sam gimnazijski ravnatelj in persona. Zadevni zapis, napisan v protokolu, seveda v nemščini, slove v slovenskem jeziku: »Učenca 7. gimnazijskega razreda, Kandare in Kette, se zaradi zanemarjanja božje službe kaznujeta z dveurnim karcerjem.« V istem zapisniku je tudi zabeleženo, da se prepove dijakom 7. in 8. gimnazijskega razreda zahajanje v Jakčevo gostilno zaradi raznih neprilicnosti.

Ozke, tu in tam strmo vzpenjajoče se ulice, slikoviti Breg s svojimi hišicami, prilepljenimi kakor lastovičja gnezda na skalnatih, prepadno

h Krki padajočih stenah, prijazne in vesele krčme, novomeški drevored s svojimi košatimi kostanji, ki ga je Kette tako rad in pogosto obiskoval, vse to je pritezalo mladega pesnika in nudilo nekaterikrat snov njegovim pesnitvam.

Zlasti rad je zahajal h Krki, ki v vijugi loči mesto od Kandije, ležeče na nasprotnem bregu, in mu daje svoj posebni čar. Nekajkrat sem ga videl, kako je naglo hodil ob njenem bregu pod železniškim nasipom, se hipoma zamišljen ustavil, zrl na nje gladino in se nato kakor vzbujen iz sanj pognal dalje.

V gostilne je rad in često zahajal, popil eno, kvečjemu dve četrtinki vina, se zabaval in šalil s tovariši in podvoril natakari. Obiskoval je znano Windischerjevo gostilno v Kandiji, ki mu je bila, stanujočemu v bližnji Žabji vasi, pri roki in v kateri se je gostom poredno smehljala cvetoča natakarica Fani. Pogosto je bil tudi gost gostilne, ki jo je imel Anton Jakac, kjer je kraljevala polnogrudna Pepina z žametnimi očmi. Njej je za god 19. marca 1898 posvetil pesem šaljivo-prijazne vsebine. Dijaštvo je takrat zahajalo tudi v znano gostilno »Pri Tučku«. Tam je Dragotinu Ketteju kakor tudi drugim dijakom-nabornikom tik pred vojaškim naborem pripela na prsi šopek hčerka gostilničarke Regina.

O Kettejevem bivanju v Novem mestu bi bilo omeniti še naslednje, kolikor vem, doslej še nezabeleženo in nezapisano dejstvo. Ko se je namreč pesnik vrnil jeseni leta 1897 z velikih počitnic v Novo mesto, smo vsi njegovi znanci in prijatelji ostrmeli, ko smo zagledali njegov do golega obriti obraz. Navajeni na njegove brke in bradico, ga prvi hip skoro nismo spoznali. Ključ do take presenetljive spremembe njegovega obličja nam nudi z vsjo verjetnostjo njegovo pismo, napisano prijatelju Franu Šešku dne 4. avgusta 1897. V njem piše, da se drži po farško, se ponorčuje v dveh naslednjih nemških verzih, da vodi strica za nos, in nadaljuje slovensko, da mu stric verjame, da pojde v lemenat, in zdaj ne ve, ali on jaše strica, ali stric njega, kdo bo pa novo mašo pel, ali stric njemu, ali on stricu, je vprašanje. Prej ko ne si je pesnik na ljubo stricu, ki se mu je želel prikupiti, dal v velikih počitnicah obriti brke in brado, da bi tako že s spremembo svoje zunanosti vzbudil v stricu nado, da bo postal duhovnik. Na vprašanje, čemu je dal brke in brado proč, se je samo zvito nasmehnil, rekel pa nič. Kmalu so mu zrastle spet brki in bradica, ki jih je nosil ves čas do svoje prezgodnje smrti. Ta metamorfoza je bila samo kratka epizoda, ki ji pesnik sam ni pripisoval nobenega pomena. Nikdar več ni proti nikomur omenil semenišča. Vse njegovo kasnejše ponašanje izpričuje, da je sleherni tako misel dokončno zavrgel. V raznih pismih po zrelostnem izpitu, opravljenem 5. julija 1898, govori enkrat o študiju zgodovine, drugič omenja, da si bo izbral na vseučilišču kot stroko klasične jezike, tretjič pravi, da bo študiral jus, to je tako kakor pribito. Silno ga je vabil in mikal Dunaj, kjer sta že bila njegova prijatelja Ivan Cankar in Oton

Zupančič. Na stričevo podporo sploh ni več računal. Da mu je postala misel na duhovniški stan odvrtna, izhaja tudi iz njegovega predpredzadnjega pisma z dne 18. januarja 1899, poslanega Franu Šešku, iz stavka namreč, da ga bodo rade brale mlade devojke, visokošolci in naprednjaštvo, a grdili farji, profesorji in filistri.

Neizčrpen vir naših razgovorov z Dragotinom Kettejem nam je nudila lepa književnost. Razpravljali smo o svetovni literaturi in nje velikanih, kolikor smo jih poznali. Od Francozov nam je bil tedaj znan Flaubert, naturalist Zola, ki ga Kette ni posebno čislal, in novelist Maupassant. Kette je čital v izvirniku in prevajal pesnika dekadenta Paula Verlaina, morda tudi Baudelaira, istotako Maeterlincka. Na njegovem stanovanju v Žabji vasi je bil na vratih napisan Rousseaujev izrek: *Retournons à la nature, à la vie, à cause de la nature, à cause de la vie.*

Od Angležev smo poznali samo Dickensa in čitali Shakespeara, seveda v prevodu. Največ so nas profesorji nemščine in tudi slovenščine seznanjali z nemškimi pisatelji in pesniki. Čitali smo večje ali manjše odlomke v berilih, a tudi njih drame, kakor Lessinga, Schillerja in Goetheja. Kette je visoko cenil Goetheja, Schillerja pa manj. O prvem se je izrazil, da ustvarja z olimpijskim mirom in prodornim razumom, Schiller pa mu ni bil pri srcu, ker sta ga preveč obvladala patos in fraza. Posebno smo se navduševali za najpomembnejšega nemškega lirika Heineja. Mnogo smo ga čitali, citirali in znali dokaj njegovih pesmi na pamet. Kette ga je priznaval v polni meri kot dovršenega liričnega pesnika. Najljubši so nam bili Rusi in čitali smo velike ruske realiste. Kette je poznal tudi velike ruske pesnike, ki jih je prebiral v izvirniku in deloma tudi prevajal. Po največ pa se je sukal pogovor o slovenski književnosti, zlasti o naši moderni, ki so jo predstavljali poleg Dragotina Ketteja še Ivan Cankar, Oton Zupančič in Josip Murn — Aleksandrov. Z njimi je bil Kette v stalnih in pristržnih stikih. Pošiljal jim je prepise svojih pesmi in prejemal od njih odgovore in ocene.

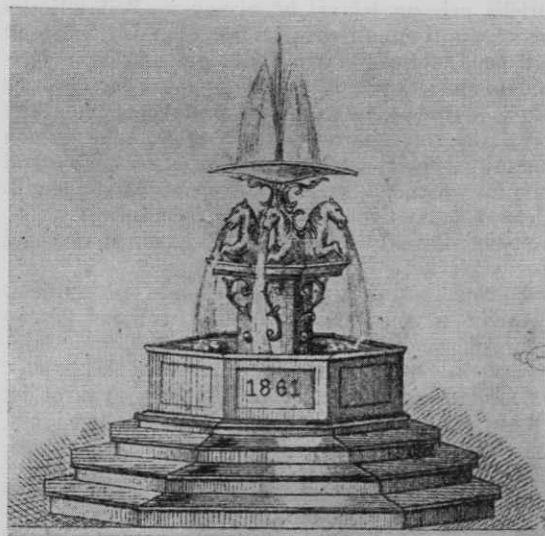
V debatah, ki so bila v njih mnenja seveda deljena, je Kette sobesednika v toku dialoga, včasih tudi s pomočjo sofizmov nadkrilil. Ljubil je šalo in dovtip. Bil je nagajiv, tu in tam tudi zbadljiv, nikoli pa surov ali žaljiv. Rad je imel razgovore o ženskah in o ljubezni, nihče pa ni čul iz njegovih ust banalne besede ali celo kvante. Njegov vpliv je bil v tem pogledu tolik, da so se tudi drugi v njegovi prisotnosti izogibali spolzkega govorjenja. To simpatično potezo Kettejevega značaja potrjuje tudi deseto in zadnje znamenitih pisem Ivana Cankarja, naslovljenih na Antona Aškercu z dne 11. maja 1900, v katerem očita Cankar prvi, od Aškercu prirejeni izdaji Kettejevih poezij, v glavnem: da so se pesmi iz Kettejeve ostaline popravljale, izbirale in izpuščale celo glede na decentnost. »Ketteja, najčistejšega med našimi pesniki, ki ni poznal umazanosti niti od daleč, ki mu ni

nikoli prišlo na misel, da bi pikanturil, Ketteja, grešnika, gredo čistiti! In kdo ga gre čistiti?«

V šolskem letu 1897—1898 se je Kette preselil iz Žabje vasi na skrajni konec takratnega Novega mesta, pod Kapiteljski hrib, k dimnikarju Štancarju. Njegovemu sinu edincu je bil mentor in učitelj. Na tej hiši je bila vzdana ob petdesetletnici Kettejeve smrti spominska plošča.

V Novem mestu je zahajal Dragotin Kette zlasti v prvem letu svojega bivanja (1897) tudi v hišo in gostilno Pavline Mogolič, rojene Vičič, ki je bila svakinja Kettejevega ujca Ivana Valenčiča, trgovca v Trnovem. Ujčeva žena je pisala svoji sestri Pavlini Mogolič, naj mladega Ketteja pritegne in povabi v hišo. Ker so mu tamkaj večkrat postregli, se je Kette, ki ni hotel zahajati v hišo, ne da bi se nekako oddolžil, ponudil, da bo učil hčerko Pavlo Mogoličevo francoščino. Ta je namreč nameravala iti za učiteljico, pa je potem to svojo namero opustila. Najstarejši hčerki Mimi je zapisal v njeno spominsko knjigo menda na vel. petek leta 1897 pesem. Vodilna misel je, da ji ne more voščiti sreče, ki je o njej nekaj sanjala, zakaj sreča je kot sonce, ki utone v brezdaljni ocean, kakor list v igri bistrih valov, hiteč na topli jug, želi ji pa srečo, ki jo rodi sočustvovanje s tujim trpljenjem, ali ljubezen in dejanje, samo v njih je nenehoma kipeč vir blaženosti.

Kette je rad ustrezal prošnjam novomeških gospodičen ter jim poklanjal v njihovih spominskih knjigah, ki so bile tedaj med mladim ženskim svetom močno razširjene, razne pesnitve. Ko je Kette zahajal k Mogoličevim, je tu in tam zapisoval pesmi v poseben zvezek, ki je ostal shranjen v Mogoličevi hiši. Takih priložnostnih pesmi se je nabralo lepo število. Zvezek je bil, žal, ob drugem nemškem bombnem napadu dne 3. oktobra 1943 s hišo vred uničen. Tudi sestrama Miri in Gizeli Wagner je poklonil za spomin vsaki po eno pesem. Za

Nekdanji vodnjak na novomeškem Glavnem trgu

Gizelo Wagner, ki jo je nekaj let po Kettejevi smrti častil in opeval pesnik Milan Pugelj, je še kot četrtošolec zložil na prošnjo sošolca Petra Hrovata sonet z akrostihom: »Gizelici Wagner«.

Prihod Bojana Drenika na novomeško gimnazijo je navdušil dijake za telovadne vaje. Drenik je v Ljubljani telovadil v veliki telovadnici sokolskega društva »Ljubljana«, ki mu je načeloval vzorni učitelj dr. Viktor Murnik. Kadarkoli smo mogli, smo se novomeški študentje vtihotapili v telovadnico Sokolskega društva v Novem mestu. Tudi Kette je bil vsaj nekajkrat med nami. Medtem ko se je večina urila v vajah na orodju, je Kette z očitnim veseljem izvajal skoke v višino z visoke odskočne deske. V poletnih igrah, ki so jih dijaki igrali kaj radi na trati ob stari vojašnici, kjer stoji sedaj poslopje okrožnega sodišča, se je udeleževal Kette balinanja.

Dragotin Kette je v letu 1898 in tudi že 1897 ustvarjal v dolenski metropoli svoja največja dela. Po smrti sta njegov pomen in veljava nenehoma rasla. Nikakor ne v skladu z njegovo rastočo veličino je naslednja reminiscenca. Trideset let po Kettejevi smrti je prišel kot inšpektor k veliki maturi v Novo mesto dr. Ivan Prijatelj. Z njim sva si postala dobra znanca in prijatelja že na Dunaju, kjer je bil nameščen v dvorni knjižnici, jaz pa sem opravljal takrat zadnji izpit in rigoroz. V Novem mestu sva se sestajala sleherni dan. Ko so zrelostni izpiti trajali dva ali tri dni, sva šla o mraku v okolico Novega mesta in prišla na vrt, ki je bil deloma zasajen z bori. Takoj sem se spomnil Kettejevih verzov: »Tudi tebe, moj gajek borovi, tudi tebe so danes odeli snegovi« in jih citiral. V meni vznikla asociacija idej je tudi pri njem sprožila spomin na dogodek, ki se je pripetil prejšnjega dne pri maturi: pri izpraševanju iz slovenske literature je bil posegel vmes in zastavil dijaku vprašanje o pesniku Ketteju, maturant pa je molčal kakor riba. Profesor slovenščine ga je skušal opravičiti s tem, da tako daleč še niso prišli pri predelavi učne snovi. Prijatelj je ogorčen pripomnil proti meni: »Pomisli, trideset let po Kettejevi smrti dijak pri maturi ne ve nič o njem, ki je bil vendar genius loci in za služi, da mu Novo mesto postavi spomenik!«

Mi, ki smo maturirali leta 1900, smo se seznanili s slovensko književnostjo prav do tega leta in smo po večini kolikor toliko poznali slovensko moderno, posebno pa Ketteja. Slovensko slovstvo je predaval v našem razredu Josip Wester.

V Novem mestu je Kette kmalu po svojem prihodu z Bojanom Drenikom, Julijem Železnikarjem in Franom Šeškom ustanovil po ljubljanskem vzorcu literarno »Zadrugo«, ki je narasla v drugem tečaju na 11 članov. Takrat je stanoval Kette v Žabji vasi pri finančnem respicientu v pokoju, Matevžu Juncu, v majhni hišici, poleg katere je bil vrt z utico. Spomladi leta 1897 nekega sončnega popoldneva smo sedeli trije, štirje v stanovanjski sobi, Kette pa je bil v utici na vrtu. Nenadoma je vstopil v sobo in vidno vesel vzkliknil, da so mu štirje

končni verzi pesmi, ki jo je takrat oblikoval, pravkar šinili v glavo. Prebral nam je najprej končne stihe, nato pa pesnitev v celoti. Že napisane pesmi je pilil in popravljaj in jih znova in znova redigiral.

V Zadrugi se je gojila beletristika in po imenu tudi govorništvo. V tej panogi ni bilo zabeležiti kakih omembe vrednih uspehov. Tudi Kette sam ni bil govornik v klasičnem pomenu besede, pač pa duhovit kramljač. Učili smo se tudi ruščine. Njen učitelj je bil Kette. V začetku ure je, hodeč po sobi okoli mize in gledajoč pišočim v zvezke, narekoval iz vadnice kratke sestavke.

V beletristiki je bil naš mentor seveda Kette, daleč prekašajoč vse združane. Vsi smo prisluhnili in zadrževali dih, ko je z malce pojočim glasom čital svoje pesmi, ki so nadkrilile vse, kar je v tistih časih vzraslo na slovenskem Parnasu. V Zadrugi je čital kakih 20 pesmi in tudi začetek novele »Organist«.

Na vso moč nam je bila všeč njegova »Podgorska svetnica«. Poslal jo je Cankarju, s katerim sta si bila nepretargoma v stikih kot verna in iskrena prijatelja. Temu ni popolnoma ugajala, češ da nima prave vsebine. Kette s Cankarjevo kritiko ni bil zadovoljen. V tej po videzu sicer epski, v bistvu pa pretežno lirični pesnitvi Kette ni hotel podati strogo epičnega dogajanja, marveč je skušal poudariti v prvi vrsti nepremagljivo emocionalno silo prve ljubezni, ki deklislo srce, vneta za češčenje lurske matere božje, na mah in popolnoma prevzame, in deklico, sanjajočo dotlej o samostanskem pajčolanu, z neugnanim hrepenenjem žene v objem mladeniča, ki ga je vzljubila. Da je pesnik prepletel pesem s prisrčno in osvajajočo šegavostjo, ji nikakor ni v kvar.

V tem času je nastala tudi pesem, natisnjena leta 1897 v »Novi nadi«, z naslovom »Misli starčeve«. Kakor marsikatero drugo je tudi to pesem poslal Murnu-Aleksandrovu. Kette mi je prebral Murnov odgovor, ki v njem piše, kako zelo mu pesem ugaja, hkrati pa nevoljen toži, da njemu kaj takega ne uspe.

V Zadrugi je poleg drugih čital Kette tudi pesem »Zaprta so njena okenca«, ki je v njej obrnjena ost proti pesniku samemu in njegovim nekoliko sentimentalno pobarvani bolesti. Četrta končna kitica se glasi:

»A da bi moja znali bol
bleščeči tisoči,
od smeha bi jim padale
solzice iz oči...«

Pred natisom pesmi v Ljubljanskem Zvonu je njega urednik profesor Viktor Bežek samovoljno nadomestil besedici »od smeha« z izrazom »sožalno«, s tem pa izmaličil glavno poanto in satiro izpačil v osladno svetobolje. Ko sem prinesel pesniku na dom tisto številko Ljubljanskega Zvona in je le-ta pesem prečital, je takoj s svinčnikom prečrtal besedo »sožalno« in pripisal ob strani »od smeha«, hkrati pa se je silno razhudil nad urednikovo nerodnostjo in nerazsodnostjo.

Čim bolj je pomlad prehajala v poletje, tem bolj je »Zadruga« hiralala. Sestanki, ki so bili dotlej na Kettejevem stanovanju, so se prenesli nekako meseca maja pod Andretovo kozolec, na najvišji hrib na desnem bregu Krke, nasproti samostanskemu vrtu. Radivoj Peterlin — Petruška je člane Zadruga oplašil nenadoma z vestjo, da so pristojni krogi »Zadrugi« in njenemu delovanju na sledi. Ali je bilo na stvari kaj ali ne, nismo dognali. Kake preiskave ni bilo. Dala pa je ta vest povod za preselitev Zadruga iz hiše Matevža Junca na Andretovo hrib. Seje so bile sprva ob sobotah popoldne, nato ob nedeljah dopoldne po nedeljski šolski maši, pa so se prenesle spet na soboto. Za to se je zlasti potezal Kette. Vsako nedeljo dopoldne je bila namreč v novomeškem, s košatimi kostanji zasajenem drevoredu velika promenada, ki je trajala od 10. ure naprej. Udeleževali so se je v obilnem številu novomeške gospodične pod varstvom svojih, v primerni razdalji stopajočih mater in gardedam. Na klopeh pa so posedali študentje in pasli svoje zaljubljene poglede po cvetočih obrazih in drobnih gležnjih mladenk. Dragotin Kette je brez ovinkov navedel kot glavni razlog za preložitve zadružnih sestankov, da so zanj nedeljske dopoldanske promenade tako privlačne, da jih bo na vsak način obiskoval. Samo ob sebi umevno je s svojo zahtevo prodril. Zamolčal pa je, da mu je obiskovanje drevoreda zlasti zaradi tega tako pri srcu, ker je stalno zahajala tjakaj tudi njegova izvoljenka.

Dne 14. julija 1897 je bil v poletni pripeki zadnji občni zbor »Zadruga« spočetka v nekoliko elegičnem razpoloženju, ki mu je dajal izraza zlasti Bojan Drenik, medtem ko je bil Kette ob tej priliki neverjetno razigran in hudomušno dovtipen. S svojimi ironičnimi medklici in opazkami je predsedniku Zadruga Bojanu Dreniku pokvaril malone ves koncept, tako da je začetna slovesna ubranost docela splahnela in prešla pod vplivom Kettejevih temperamentnih in prešernih utrinkov v skoro norčavo nastrojenje.

Prihodnjega dne je bil konec šolskega leta s slovesno mašo in z razdelitvijo spričeval. Bili smo na razstanku in zavedali smo se, da se »Zadruga« v prihodnjem šolskem letu ne bo obnovila. Navzlic nekoliko skaljenemu razpoloženju, ki ga je povzročil Kette iz neznanih vzrokov s svojim ponašanjem, je bilo pravilno, kar je naglašal tajnik Fran Šešek v svojem zaključnem nagovoru, da je namreč vse združane družila velika ljubezen do domovine, neobgljene in needine, boreče se pod sužnim jarmom za troho gospodarskih in nacionalnih drobtin, ki so zanjo tako poredkoma padale z vladine mize, sicer tako bogato obložene za gospodujoča naroda Nemcev in Madžarov.

Čeprav je delovanje »Zadruga« pojemale in končno usahnili, deloma zaradi naraščajoče brezbriznosti članov, deloma zaradi osebnih na-

sprotij, se ne more reči, da njeno delo v duhovnem pogledu ne bi bilo plodno. Udejstvovanje v »Zadrugi«, stoječi pod pretežnim vplivom Kettejevega duha, je obogatilo druge člane, da so vse svoje življenje ostali vdani in verni svoji domovini, navdušeni za lepoto blagolaznega slovenskega jezika in se še nadalje izobraževali v lepi književnosti.

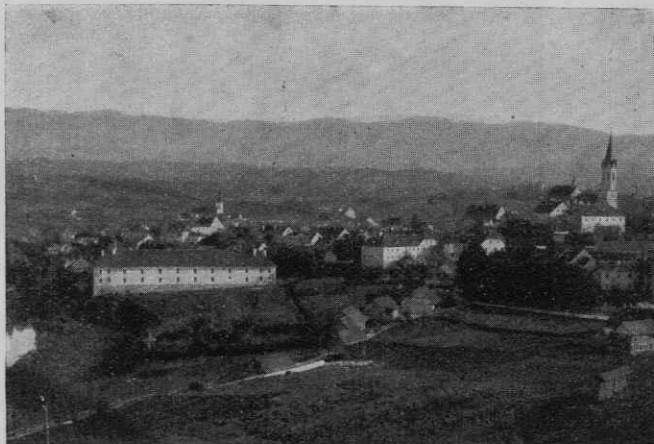
Dolenjska pokrajina z Novim mestom kot svojim središčem je bila do tedaj terra incognita — nepoznana deželica. Pokrajina zelenih brd, pisanih livad in dobrav, posejana s polno-rdečimi, neslišno in nevidno šumečimi žitnimi polji, zelenimi gaji in gozdovi, v dalji temnečimi lesovi, obložena s trsjem, vzpenjajočim se po položnih gričih, žuboreča v prelivajočih se studencih in potočkih. Kogar je prižela na svoje od sonca razpaljene grudi, ji je ostal zvest in vdan sin. Uzrlo jo je oko umetnika in poeta ter odkrilo njene prej nevidene lepote in neznan prelepi.

Kettejevih pesnitev, ki v njih s tako toploto in tolikim zanosom opeva priljubljeno Novo mesto in njegovo idilično okolico, ni mogoče ločiti od najusodnejšega pesnikovega doživljanja, ki je razburil vse njegovo čustvovanje in razviharil z neukročeno silo vse njegovo bitje. Pesnikovo srce se je užgalo spomladi leta 1897 v strastni ljubezni do Angele Smolove, hčerke sodnega svetnika. Bilo ji je takrat, rojeni 16. oktobra 1881 v Št. Vidu pri Lukovici, dobrih petnajst let, Kette pa je štel svojih enainvajset. Vsa znamenja kažejo, da je v njegovem srcu zagorela ta ljubezen »na prvi pogled«.

Ali se je porodila v pesnikovem srcu v novomeški kapiteljski cerkvi, se sicer z gotovostjo ne more reči. Iz prvega zapisa soneta z naslovom »Zakaj sem bil v kapiteljnu« in njega končne redakcije bi se dalo sklepati, da ga je prevzela ta ljubezen na mah in popolnoma ravno v kapiteljski cerkvi. Tudi v istočasno nastalem sonetu »V kripti« se pesnikove otožne refleksije o pokopani, križani mladosti porajajo v kapitelju, to pot ne v cerkveni ladji, temveč v kripti na pragu božjega groba. Kakor mu brani vstop v grobnico stražnikov razbojniški pogled, tako onemogoča vstajenje nove slajše mladosti večni stražnik, nepovratni čas. Kakor v drugih pesnitvah je ljubezenski motiv tesno povezan s krajevnim tudi v prelepi pesmi »Na trgu«, ki diha opojen čar pristne lirične ubranosti.

Novomeški Glavni trg se je Ketteju zelo priljubil, pogosto je hodil tja, opazujoč vrvenje

Novo mesto s Kapiteljskega hriba (okoli l. 1880)

študentov in mladenk. Kako je pesniku novo-meški trg prirastel k srcu, razodeva tudi pesem z naslovom »Prekrasni trg«. Prvi štirje verzi slovejo:

Prekrasni trg, čarobni trg
v dolenski metropoli,
pač mnogo jih na svetu je,
a tacega nikoli.

Poleg tega in kapitlja je navdihnila in oplodila pesnikovo nenehoma snujočo domišljijo tudi okoli mesta tekoča Krka. Posvetil ji je pesem »Na Krki«, primerjajoč tiho, vijočo se reko z objemajočo ga zvesto ljubico. To svojo pripodobo je mojstrsko razpredel v sonetni skupini z naslovom: »Slovo«. Verze:

»In ko že skorajda narazen gresta,
kako šumiš plakaje, njemu zvesta,
milijon ti solz blesti v očeh, ki v gaje,
domove zrla večno bi najraje.«

more v njihovem poetičnem čaru in plastiki točno dojeti le tisti, ki je videl in pozna zadnji zavoj reke med samostanom in Ragovim logom, ko Krka prehaja polagoma v ravno strugo in zapušča mesto. Tam se namreč pne preko reke prvi jez, nekaj sto metrov naprej pod tako imenovanim Strmim bregom pa drugi. Na levem bregu leži Novo mesto s svojimi domovi, na desnem pa zelenijo gaji Ragovega loga, ki je bil takrat košat in bujen, sedaj pa je od sekire italijanskega okupatorja, ki je v svoji blazni bojazni brezobzirno pustošil naše lesove, žal, zelo razredčen. Preko obeh jezov padajoča voda se iskri v tisoč in tisoč v soncu lesketajočih se kapljah — v solzah, ki se blešče v očeh od mesta in gajev poslavljajoče se, v soteski med obema bregovima polzeče Krke. Samo oko umetnika je moglo videti v takem okolju sliko, kakor so jo uzrle oči mladega pesnika, in le mojstrsko pero z razkošno fantazijo oblagodarjenega poeta jo je moglo oživiti v tako čudoviti pripodobi.

Drugi del soneta izzvani v poveličanje Angeline lepote, ki je tako očarljiva, da bi vzdrhtela celo hladna Krka do podzemeljskih izvirov, če bi poznala sredi teh domov bivajočo »devet

Stari most čez Krko konec XIX. stol. Pogled proti Kandiji

visokih korov angeljev kraljico, ki fra Angelico ji mojster ni«.

Tudi v tem sonetu se ljubezenski in krajevski motiv dopolnjujeta in spajata v zaokroženo pesniško strnjeno celoto.

Samo ob sebi umevno je pesnik, ki je rad prebiral Trdinove bajke in povesti o Gorjancih in se tolikokrat opajal nad lepoto novomeške okolice, vpletel v eno svojih zelo uspešnih pripodob tudi gorjanske vrhove in vinorodne trškogorske griče, pojoč, da ne žije toliko bajk v vrhah gorjanskih in da se ni v trškogorskih kleteh preganjalo toliko duhov, kot je njegovo srce sanjalo sladkih želja.

Vsi tako živo občuteni in romantično naddahnjeni krajevski opisi ustvarjajo, kakor zelo posrečeno pravi urednik Kettejevega zbranega dela, dr. France Koblar, v izdaji iz leta 1940, naš novi impresionizem, impresionizem prve krajine v poeziji, novo našo naravo, ki jo oblikuje in reproducira poetov osebni temperament.

Mladi pesnik ni z Angelo v svojem kratkem življenju niti enkrat govoril. Pisal ji je pismo, v katerem ji je razodel svojo ljubezen, odgovora ni prejel. Žal, se je pismo izgubilo. Njen brat, ki ga omenja pesnik v sonetu »Dejal je Vlah Elija«, v tretji kitici kot fantka, capljajočega z drobnimi nožicami, ga je kot šesto- ali sedmošolec s pristankom svoje sestre posodil profesorju slovenščine, ki ga je založil in — izgubil. Ponovni pozivi na vrnitev dragocenega pisma so ostali brezuspešni. Ta ljubezen je prevzela vse pesnikovo bitje, ga prepojila s sladkostjo in bolečino, navdušila do ekstaze in strla do obupa. Ta upajoča in zdvajajoča ljubezen je vzbudila v njem najvišjo stvariteljsko silo, ki je prišla do polnega izraza v njegovih sonetih.

To pesnikovo nihanje med upom in obupom je izraženo v verzu, ko išče pesnik »zdaj v upu rdeč, zdaj v strahu smrtno bled« v zapuščenem srcu z enim samim pogledom prižgano, a takoj na vekomaj ugašeno luč.

Sam sem bil, slučajno stoječ za kostanjem, priča, ko sta se pesnik in Angela v poletju leta 1898 srečala v drevoredu. Nenadoma in nepričakovano sta si prišla nasproti. Angela je hipoma zardela v lice kot mak, torej proti njemu le ni bila povsem hladna in brezčutna, pesnik pa je postal mrtvaškobled.

Zadnjič sem govoril s pesnikom kak dan po njegovem zrelostnem izpitu. Sedela sva na verandi znane Rozmanove gostilne »Na vratih« v razgovoru. Na neko mojo opazko je dejal: »Imam pač smolo.« Odvrnil sem: »Seveda, smolo imaš, smolo.« Takoj je razumel in se nasmehnil: »Ti si pa duhovit.« S to besedno igro sem seveda namignil na njegovo ljubezen do Angele Smolove. Od tedaj ga nisem več videl. Ko je dospel na jesen v Novo mesto samo za en dan, tako rekoč po zadnje slovo, mi ni bila dana sreča, da bi se bil z njim sestel.

Z instiktivno gotovostjo slutim, da svoje edine velike in nesrečne ljubezni tja do smrti ni prebolel, kaj šele pozabil. 16. julija 1898, dan ali dva pred odhodom v Trst, piše prijatelju Štancerju v Novo mesto med drugim: »Po Novem

mestu mi je dolg čas, pa kaj hočemo,« in v pripisu dostavlja: »Pozdravim Tvojega očeta i mamico, Šeška in ono, ki jo ne moreš pozdraviti. Hm! Wir werden versuchen Sie zu vergessen.« Morda je v zadnjih predsmrtnih dneh obledel spomin nanjo, gotovo pa te ljubezni za časa svojega bivanja v Trstu ni izruval iz svojega srca. Dne 18. januarja 1899 je pisal prijatelju Šešku — to je bilo 3 mesece pred njegovo smrtjo — da je njegova duša prazna in pušta kakor raztolčen klavir, odkar je šla Angelica s cocompokom iz nje in da bo napel na staro škatlo nove strune in zapel kaj italijansko okroglih o tržaški Veneri, polnogrudi čarodejki. V dopisu z dne 31. januarja 1899 je ponovil, da mu je ime Angelica samo še nepomemben zvok, ali že iz tona obeh dopisov in iz njegovega poziva, naj le pridno dopisuje o Angelici, če ni drugače, se da razbrati, da je nikdar ni jenjal ljubiti.

Srečen bi bil, ako mi je uspelo v pričujočem članku izkazati intimne in pristržne odnose, ki so vezali Dragotina Ketteja na Novo mesto, in obrazložiti, kaj in koliko pomeni njegova osebnost za Novo mesto in njega okolico, zlasti za dolensko metropolo, ki jo je pravzaprav prvi odkril in ožaril v svojih poezijah z romantičnim bleskom pretekle dobe. Proslavil in povečal jo je, kakor bi je ne bil nihče, in nikogar ni bilo pred njim, ki bi ji pridobil tak sloves in jo obdal s tolikim sijajem. Prav je, da se je Novo mesto ob petdesetletnici njegove smrti oddolžilo pesniku z odkritjem spominske plošče. Če le kdo, je gotovo on zaslužil, da mu Novo mesto zgradi spomenik, kakor ga je sam postavil mestu.

Ivan Vasič

OB NOVEM PREDLOGU GENERALNEGA NAČRTA ZA LJUBLJANO

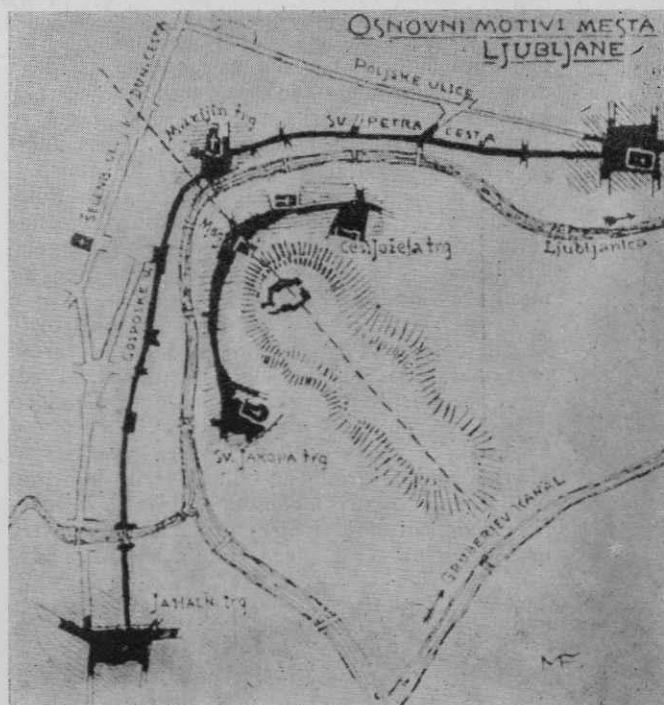
Ljubljana je med redkimi mesti v Sloveniji, kjer lahko od antike pa do danes sledimo urbanističnim načrtovanjem, ki so se večidel tudi uresničila. Seveda bi ne mogli govoriti v vseh časih o načrtnih zazidavah, kakor jih pojmuje danes.

Po pravilnem pravokotniku, ki je vanj bila vključena rimska Emona z obzidjem in obrambnimi jarki, znotraj razdeljena na pravilne bloke, imamo v srednjeveški Ljubljani realiziran za takratne čase veljavni urbanistični koncept. Srednji vek je gradil mesta ob posebnih pogojih, ki jih pozneje ni bilo več treba upoštevati. Predvsem se je moral ozirati na to, da v največji meri izkoristi strateški položaj terena, kjer je mesto nastalo. Prometna sredstva so bila za današnje pojme primitivna, zato praviloma ni bilo nujno graditi ravne in široke ceste, kajti vozna vprega tega ne zahteva. Mimo tega se je precejšnji del prometa odvijal po vodi.

Ljubljana je izredno značilen predstavnik takega srednjeveškega mesta. Osnovno strateško

oporišče je Grajski hrib z utrdbo, na ozkem pasu pod njim in med Ljubljano je nastala stara Ljubljana v podobi dolge ulice, ki se dvakrat razširi in je v bistvu le nadaljevanje Poljanske poti, ki nato zavije proti Karlovškemu mostu. Staro vprašanje, ali je Stari trg s Sv. Jakobom res najstarejši del mesta, je za urbanistični razvoj precej brezpredmetno, zakaj Mestni in Stari trg sta regulirana po enotnem načelu: sicer ožja ulica se razširi tam, kjer so jo uporabljali za tržni prostor, pravokotno nanjo so speljane ozke uličice proti Ljubljani in proti Grajskemu hribu. Posebno pozornost pa zasluži zasnova Novega trga, ki je parceliran v pravilne bloke. Ta parcelacija pa je naravna posledica tamkajšnjih razmer — zasnovani predel se namreč naslanja na obstoječe ostanke rimskega zidu (obenem kasnejše srednjeveško obzidje) in je zato Gospoška ulica speljana lahko samo vzporedno s tem zidom, pravokotne zveze pa podobno kakor v Ljubljani pod Gradom vodijo od te ulice proti obzidju in Ljubljani. Novi trg je s svojo lego ob reki služil kot urejeno pristanišče, v baročni dobi pa se je razvil v plemiško naselje za razliko od Starega trga, ki je ohranil značilno podobo meščanskih obrtniških in trgovskih hišic in Mestnega trga, kjer se je ob koncu srednjega veka nastanila mestna civilna in cerkvena uprava.

Parcelacija mestnega ozemlja in zazidava hiš v višino, kar oboje ustvarja podobo ulic in hiš, je nujna posledica gospodarskih in strateških ozirov. Največjo vrednost za meščana ima svet na ulico ali trg, zato je zemljišče razkosano v dolge in ozke parcele pravokotno na prometno magistralo, zaradi izkoriščanja stavbnega sveta pa so hiše nujno pozidane v višino. Od tod torej triosne ali celo dvoosne prvotne hiše v stari Ljubljani. Nekoliko več svobode v zazidavanju je nudila parcelacija Novega trga, ki pa je bil prvotno nedvomno podobno razkosan, v 17. in 18. stoletju pa so plemiči postavljali večosne hiše

Arh. Maks Fabiani: Osnovni motivi mesta Ljubljane (1899)

na parcelah, ki se približujejo kvadratu. Tloris meščanske hiše so diktirali navedeni pogoji parcelacije. Prvotne oblike hiš z zatrepi so še ohranjene v Gornjem trgu (Florjanska ulica). Celotno mesto je bilo vklenjeno v obzidje, prvotno vsak del zase, oba dela med Gradom in Ljubljano pa z zidom zvezana z grajsko utrdbo. Ta podoba srednjeveške Ljubljane se do konca 18. stoletja ni tlorisno v ničemer bistveno spremenila. Če bi izvedli obrambne načrte iz 17. stoletja, bi se zunanji oklep Ljubljane v marsičem predrugačil, toda Ljubljančani so obdržali srednjeveški obrambni sistem, ki so ga le stalno obnavljali in izpopolnjevali, po Valvasorjevem času pa je začel razpadati, ker ni imel praktičnega pomena.

Baročna doba tega tlorisa stare Ljubljane ni spreminjala, pač pa je dala ulicam v glavnem novo obleko in notranjščinam stavb novo ureditev. Opažamo pa vendarle dve spremembi znotraj mesta in bližnji okolici. Z zidavo nove stolnice je nastal ob cerkvi majhen trg po običaju sorodnih italijanskih rešitev, ki so se udomačile tudi severno od Alp. Fasada uršulinske cerkve pa je ustvarila arhitektonsko oporišče pozneje urejenemu Kongresnemu trgu. Že v Valvasorjevi dobi postavljeno Marijino znamenje pred Sv. Jakobom (vendar ne na sedanjem mestu) in Robbov vodnjak pred rotovžem sta poudarila oba najstarejša trga.

Ko so ob koncu 18. stoletja podrli mestno obzidje, se je začela v večji meri pozidavati bližnja okolica, kjer so stale pristave, in spreminjati mestno veduto. Vendar so do druge polovice 19. stoletja še veljale v vsej mestni okolici stare poljske poti, če odštejemo že obstoječe večje vozne ceste. Po ureditvi »Zvezde« nimamo v vsej tej dobi nobenih novih trgov. Pač pa nam karte iz 60-70tih let povedo, da so približno regularili Dunajsko cesto kot glavno magistralo ljubljanske okolice in poznejše moderne Ljubljane. Ves nezazidani svet med Kongresnim trgom in današnjim kolodvorom je na teh kartah označen kot park ali zelenica z značilnimi, v tlorisu simetrično speljanimi stezicami.

Popoln prelom pa je Ljubljana doživela po potresu 1895. leta, ki je Ljubljano močno prizadel, obenem pa dal povod za moderno zazidavo doslej le nesistematično zazidanih predelov. V konkurenci za projekt regulacije in zazidave Ljubljane je zmagal Maks Fabiani; njegov načrt je v bistvu obveljal pri uresničitvi te zamisli.

Po tem načrtu zazidana Ljubljana do kolodvora naj bi bila obdana s široko »obkrožno« cesto (Ring), v predelu med Kongresnim trgom, Tivolijem in kolodvorom razdeljena v več ali manj pravilne bloke, kar se je uresničilo do prve svetovne vojne, če izvzamemo pomanjkljivosti, ki jih je zagrešil mestni stavbinski urad zaradi nerazumevanja Fabianijevih predlogov. Predvsem so opustili perspektivno cesto na Grad od Ajdovščine do Prešernovega trga in cesto od Karlovskega mostu do Levstikovega trga. S »popravki« mestne gradbene oblasti je bil zabrisan tudi osnovni motiv moderne Ljubljane, v katerega simetrali stoji grajski hrbet, Prešernov trg in Ajdovščina. Kraka tega motiva naj bi ponav-

ljala zavoj Ljubljane in obeh trgov pod Gradom. Ta motiv ima paralelo onkraj Ljubljane v že obstoječi zvezi Prešernovega trga z uresničnim trgom pred Sv. Petrom in na drugi strani s projektiranim trgom v Trnovem (ki ni bil izveden). Tretja, projektirana ponovitev teh krakov bi potekala od prometnega središča na Ajdovščini zopet do Sv. Petra in Trnovega.

Še manj sreče pa je bilo s projektom za bežigranski predel, ki je bil izvršen le v nebitvenih detajlih in je ostal pereč problem med obema vojnama in vse do danes (Plečnikov načrt!).

S stališča spomeniškega varstva je treba ugotoviti, da novi predlog generalnega načrta za Ljubljano korektno upošteva zgodovinsko nastale urbanistične enote. Brez izpremembe pušča srednjeveški del Ljubljane, korigira iz prometnih ozirov cesto v Gradiškem predmestju, v celoti pa upošteva v secesijski dobi realizirano zazidavo s trgom pred sodnijo vred, ki je po zamisli Fabianija simbol gradbene dejavnosti te dobe v Ljubljani. Omeniti je tudi, da se v načrtu ponovno pojavlja cesta od Karlovskega mostu do znamenja na Levstikovem trgu, ki jo je predlagal že Fabiani, s katero bi se zadovoljivo rešilo prometno grlo na tem področju, hkrati pa bi cesta nudila staremu predelu Ljubljane nov zanimiv pogled na Levstikov trg.

V bistvu je torej spomeniško-varstveni interes v načrtu v celoti upoštevan in ga je treba s tega stališča samo pozdraviti. Pač pa moramo opozoriti na nekatere objekte, ki se jim spomeniško varstvo ne more odreči, leže pa izven kompaktne predela po načrtu nedotaknjenih urbanističnih enot. Predvsem gre za vprašanje zazidave uršulinskega vrta, kakor ga predvideva načrt. Zdi se, da je težko najti razloge, ki bi Ljubljančanom zadovoljivo pojasnili potrebo, da se ta, v tem predelu edini obzidani vrt opusti. Mimo križevniškega kompleksa, ki utegne biti letos kar dokončno urejen, je to edini tak miren kotiček v neposredni bližini modernega centra, ki ga je treba meščanom ohraniti.

Drugo takšno vprašanje se tiče že tolikokrat obravnavane Kozlerjeve hiše v Kardeljevi ulici, ki je ne bi kazalo podirati,* kajti baročna Ljubljana premore le malo tako kvalitetnih stavb. Sprejeti bi bilo treba že svojčas predlagan Plečnikov načrt, naj se ožina ceste razširi za pešce s predorom skozi pritličje hiše, s čemer bi sedanja širina ceste za avtomobilski promet pač zadostala, posebej še, če se razširi na nasprotno stran, kakor je v načrtu zarisano.

Prav tako bi bilo treba še preštudirati ureditev okolice Cekinovega gradu, kjer je zdaj muzej NOB. Lahko bi navedli tudi razloge, ki bi govorili za ohranitev bivše Nunske ulice. To pa bi bile domala vse bistvene pripombe s stališča spomeniškega varstva k novemu generalnemu načrtu za Ljubljano. Vrsta drugih vprašanj pa ne posega več v mestni tloris in je zato diskusija o njih na mestu drugeje.

Nace Šumi

* V načrtu je sicer zarisano, da se hiša ohrani, toda pojavili so se tudi projekti, ki predvidevajo njeno odstranitev.

URBANISTIČNA NAČELA ZA DIREKTIVNI NAČRT LJUBLJANE

Osnovna urbanistična načela za generalni načrt mesta Ljubljane, priložen tej številki, predstavlja predlog Urada za regulacijo Ljubljane, ki naj bi bil podlaga za razmotrivanje njenih urbanističnih problemov.

S postavljenim programom in risbo pojasnjena osnovna misel načrta zajema prav gotovo vsa pereča vprašanja, ki so se pokazala ob nastajanju načrta. V kakšni meri pa naj bi bili rešeni zastavljeni problemi s predložitvijo direktivnega načrta, je odvisno seveda, kot trde avtorji ing. arh. Bežek, ing. arh. Zupančič in ing. arh. Simčič, od vsakokratnih zahtev, predvsem pa od problemov in nalog, ki jih terjajo življenje mesta. Gotovo je, da so mesta živi organizmi, ki ne dovolijo in se ne dajo utesnjevati v šablonske in toge kalupe. Tako obravnavanje bi moglo namreč zatreči vsak razvoj. Posebno pri trajnem, dinamičnem utripanju nastajajočega mesta. Zamegljena in nejasna bi bila pot razvijanja, zatrpajo bi bilo ožilje, po katerem teče vsakdanje življenje; nastajajoči problemi pa bi pripravili načrtovalcu velike težave. Take pojave moremo opaziti, če poznamo zgodovino talnega načrta Ljubljane, ko je nastajalo mesto seveda pod drugačnimi pogoji in ko je raslo samovoljno in anarhično brez vsakršnega načrta. (Zgodovina talnega načrta Ljubljane. Kronika 1957.)

Nepravilna usmerjenost zazidav in nepravilna lokacija bodisi stanovanjskih predelov, bodisi razmeščenja industrije, zatre za dolgo dobo vsako pravilno in organsko rast mesta. Kolikor seveda niso neki pogoji po svojem značaju končni in nespremenljivi, mislim pri tem na tiste glavne elemente mestnega organizma, ki tvorijo po svoji naravi oblikovanje in tiste, ki so jih utrla stoletja ter nakazala njih končno upravičenost. V preteklih dobah nastale napake, ki so mogoče korektur, je treba seveda popraviti in jih uravnati ter usmeriti skladno s razvojem. Ne prištevam pa k temu tistih s tradicijo po kulturnih ali zgodovinskih vrednostih, ki so vsedlina in jih je treba obdržati. Tem je seveda treba puščati mesto tam, kjer so, pripraviti jim pa pravo okolje. Gre predvsem za vse tiste elemente, ki jih zapuščajo posamezne dobe, kot so to stari predeli mesta, in imajo tako po nastanku kakor po arhitekturi svoje končne oblike. Kolikor bi taki elementi pri gradbi mesta ovirali razvoj in onemogočali obdelavo celote, se morajo spretno vplesti v nov koncept, kar gotovo ne bo v škodo novim in morda boljšim rešitvam.

Reševanje urbanističnega problema Ljubljane moremo zaslediti v načrtnih predlogih pravzaprav le malo. Dokončno izdelanih in oživiljenih pa skoraj da ne. Za prvo zazidavo na tleh današnje Ljubljane je morda le rimska Emona imela enoten zazidalni načrt, tako vsaj trdi Walter Schmidt. Sama naselitev mesta in graditev stare Ljubljane pa ne kaže načrtnega zidanja, raste brez njega. Skladno se prilaga naravnim oblikam tal ter potrebam svoje dobe. V kasnej-

ših dobah nastali načrti so le risbe obstoječih stanj (razen talnega načrta G. Pieroni l. 1650 — utrdbeni načrti). Sele po potresu 1895. leta načena vprašanje urbanizma mesta Ljubljane Camillo Sitte — Adolf Wolf in Maks Fabiani, med obema vojnama pa prof. Plečnik in prof. Vurnik.

Vse drugo načrtano gradivo urbanizacije Ljubljane je pa bilo le neko vrisavanje obstoječega in nastalega stanja, ki se je krojilo po vsakokratnih upravičenih in tudi neupravičenih željah in trenutnih zahtevah bodisi posameznikov bodisi institucij, ki so vnašale tako v glavne elemente kakor v zazidavo le neurejenost, skorajda zmedo.

S pravim urbanističnim prijemom in prvim poskusom enotne ureditve je izdelan načrt Ljubljane prof. Plečnika, ki se pa niti v celoti niti v podrobnem ni dokončno izkoriščal. Tudi od podrobno izdelanega načrta severnega dela mesta med magistralo in Vilharjevo dovozno cesto do železnice ob južni strani in severo-vzhodno do pokopališča ni sledu. Izdelane in izvršene so pa bile manjše ureditve mesta po načrtih prof. Plečnika, ki predstavljajo izredno in vzorno rešene urbanistične probleme. Res morda samo v arhitektonskem smislu, vendar take, da dajejo mestu pravi videz urejenosti in okolju značaj, v katerem diha le Ljubljana brez kakršnih koli vplivov izven nje.

Današnji predlog in načrt, ki naj bi dal bodočemu mestu organsko rast, si postavlja program, ki ga prikazuje v prospektu: s situacijo Emona, železniškim vozlom, prometno mrežo, načrt s celotnim območjem s porazdelitvijo ploščin za zazidavo, načrt za ureditev središča ter fotograf-skimi pogledi na obstoječe in nove predele Ljubljane.

V postavljenem programu se razčlenjuje le splošen direktivni plan, karakteristika in značaj mesta. Določitev velikosti s primerjavo sedanjega števila prebivalcev z mejno dobo 25 let in njenim prirastkom. Vpliv razvoja tehnike na elemente, ki naj omogočajo svobodnejše razmeščanje in sožitje posameznih mestnih edinic. Iznačenje periferije z mestom. Združevanje posameznih edinic in sosesk naj organsko zgradi mesto. Razmestitev industrije, morebitna preselitev. Razpostavljanje družbenih institucij v mestu za doseg kompleksne življenjske oblike ob novi družbeni ureditvi. Obravnavanje krajine in prirodnih lepote. Ostvaritev zelenih ploskev, mestni nasadi in vrtovi. Diferenciacija prometnega ožilja, cest in železnic, avtostrade. Problem poglobitve in elektrifikacije železnic. Obravnava zazidave, gostota naseljenosti zaradi merila novim objektom. Pridobitev novih zemljišč zaradi izvajanja vodilnega načrta in usmeritev načrtnega gradnje. Vpliv mestnega področja na širšo okolico.

Podani obsežni program pojasnjujejo omenjeni načrti z obrazložitvijo programa, ki naj bo podlaga za obravnavo. Podrobno načrtovanje, smatrajo avtorji pravilno, ne bi imelo pozitivne vrednosti. Iz na kratko opisanega razvoja načrtovanja ali regulacije v načrtih do danes v resnici mesto Ljubljana ni imelo dosti koristi.

Ustaljenost in izvajanje bi bilo mogoče le pri konsekventnem izvrševanju določenega načrta, ki — kakor vidimo — ni niti mogoč. Nenehno preobrazovanje družbenega življenja terja od generacij in dobe vedno nove posege v organizme mesta. Nujni so zato vedno dovolj obsežni rezervati, ki omogočajo korekture ob zahtevah napredka. Kolikor so pa elementi končni in mogoči definicije bodočega razvoja, jih je treba začrtati s preudarkom.

Odpirajo se nam zato vprašanja, o katerih bomo morali razmišljati, seveda ne da bi prezrli celoto in okvir, ki ga je mesto samo v razvoju zgradilo. Mesto, ki je zrastle med Gradom, Golovcem, Rožnikom, Barjem in reko Savo ter širokim Ljubljanskim poljem.

Pripominjam končno, da je bil direktivni urbanistični načrt izdelan in pripravljen predvsem zato, da bi bilo mogoče presoditi pravilnost postavljenega programa. Predvsem pa zato, da se dožene, ali je tak način priprave za obdelavo urbanističnega načrta pravilen ali ne. Ni pa, kot kaže, prišlo do končnih zaključkov kljub diskusijam v forumih, kjer je bil predlog obravnavan. Nedvomno pa je, da je tak način priprave pri načrtnem in sistematičnem delu za reševanje urbanističnega problema mesta zelo potreben.

Arh. Ivo Spinčič

JOSIP MRAVLJAK

(7. III. 1892 — 1. XI. 1953)

Podravje je zemlja kulturnih samorastnikov. Tod je bilo doma, je pisalo, pelo in budilo največ naših bukovnikov od Andreja Drabosnjaka nad Vrbskim jezerom do Dominika Čolnika v severnih Slovenskih goricah. Vse pa je zakril nastop samorastniškega velikana izpod Uršlje gore, Prežihovega Voranca, ki je udarno oznanil Slovincem, kje in kako živi ter kaj hoče njegov rod. Pri krepkem odmevu hotuljskega zvonarja ni bilo slišati majhnih in manjših samorastnikov iz preteklosti ter sedanjosti: pesnika in muzikanta Jurija Vodovnika, tkalca s Skomra; Filipa in zlasti njegovega brata Petra Miklavca-Podravskega, revnega kočarja z visokega Hudega kota, ki je prvi med Slovenci prevajal H. Sienkiewicza ter znal vse slovanske jezike; narodnega buditelja Davorina Grizolda, kmeta s Smolnika, ali še živega rezbarja s Tolstega vrha, volarja filozofa iz Vuhreda ter klasičnega filologa s Kumna. V vrsto podravskih samorastnikov spada tudi Josip Mravljak.

Mariborsko gimnazijo je končal (prim. SBL I.) 1912, služil vojsko, prebil prvo svetovno vojno in koroške boje, dovršil abiturientski trgovski tečaj na Dunaju ter se vrnil domov v Vuzenico. Od mladosti je sledil izročilom svoje rodbine ter stražil severne mejnike slovenstva in varoval v javnosti poštenost slovenske besede. Živel je na majhnem posestvu ter bil cirilmetodar, sokol,

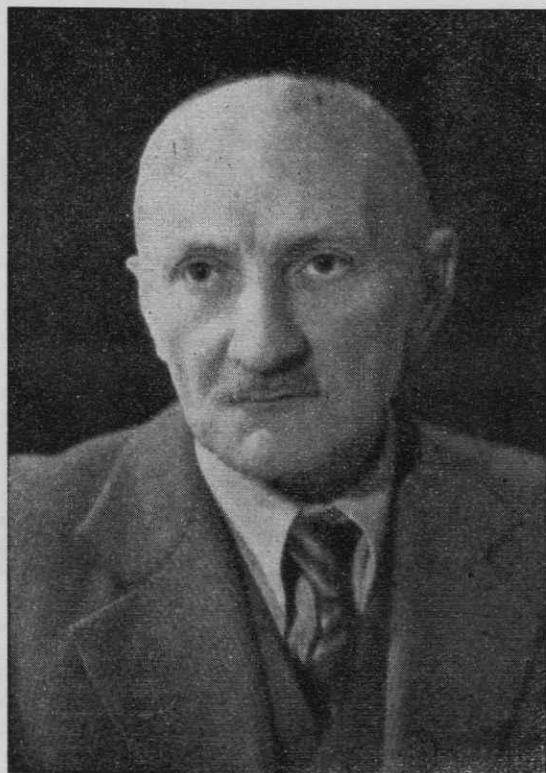
gasilec, planinec, posojilničar, občinski tajnik, župan in zgodovinar. V društvenem delu je združeval nesebično rodoljubje obmejnega severnega slovenstva z modernim aktiviziranjem množic. V svojem kmetskem okolišu je gledal prvenstveno nalogo Slovencev, da zajamejo z društveno organizacijo vse panoge gospodarstva in kulture, ki je bila pred 1918 še zelo pomanjkljiva, ter da s prevzemom starejših organizacij končajo dozdevno narodnostno nevtralnost, ki je pod zunanji, zlasti gospodarskimi gesli zavirala slovensko narodnostno opredelitev ter ohranjela s štajerskim regionalizmom podrejenost slovenstva nemštvu. S trdno voljo, doslednostjo, vztrajnostjo in požrtvovalnostjo se je pripravljajal za vodilno vlogo v življenju domačega kraja in njegove okolice in v zvezi s tem tudi začel študirati krajevno zgodovino.

Zgodovinsko šolo je našel v domačem nadzupniškem arhivu, kjer ga je zlasti težko čitljiva rokopisna zapaščina A. M. Slomška dobro pripravila za poznejše črpanje srednjeveških pisanih virov v arhivih Gradca, Št. Pavla in Celovca. Pri zgodovinskem delu se je naslonil naravnost na najstarejše arhivske vire, jih zbiral ter vsebinsko obnavljal v krajevnih monografijah za daljše ali krajše dobe o Vuzenici, Dravogradu, Radljah, Muti, Ravnah in Slovenjem Gradcu. Izhajajoč iz obnove arhivskih virov je ugotavljal predvsem, kdo je vladal in deloval pri nas, kdo in kje je imel zemljo ter oblast, in manj iz problematike časa. Tako je nadaljeval delo krajevnih kronistov, ki jih pozitivno predstavlja Ig. Orožen, ter za srednji vek postavil trdno izhodišče za vsako prihodnje zgodovinsko delo o navedenih krajih. Mravljakovo zgodovinsko delo pa moremo pravilno ceniti šele, če vemo, da je kljub skromnim dohodkom potoval trajno na lastne stroške študirat v Celovec, Št. Pavel in Gradec ter da je nekaj krajevnih monografij založil sam. Te krajevne monografije predstavljajo pomemben doprinos k naši krajevnazgodovinski literaturi.

Najdba žičkega rokopisa češke velikonočne pesmi v graškem arhivu ga je povezala z Zgodovinskim društvom v Mariboru in s Časopisom za zgodovino in narodopisje ter je to tovariško povezanost končala šele Hitlerjeva invazija v Jugoslavijo 1941 in njej sledeče pregnanstvo Mravljaka in njegovih v Srbijo. Po lastni iniciativi je osebno prepisal za ZDM fevdne knjige celjskih grofov (1436—45), opozarjal na nove knjige in revije, ki jih je spoznal na študijskih potovanjih in jih pogosto tudi daroval; zbiral ali vsaj sodeloval je pri zbiranju gradiva na področju Vuzenice za Pokrajinski muzej v Mariboru; poročal o svojih opažanjih v avstrijskih arhivih in daroval prepise biv. Banovinskemu arhivu v Mariboru. Ta trajna povezava je razširila njegove poglede od krajevnih kronik na posamezna pokrajinska vprašanja iz zgodovine kmetijstva Dravske doline, ki jih je tudi samostojno nadaljeval v preglednih zgodovinskih slikah kmetskega stanu, kmetskih uporov in gasilstva na Slovenskem. Z živo iniciativnostjo ter z

zanimanjem za vse, kar bi moglo kakor koli osvetliti preteklost Dravske doline, je postal Mravljak pomemben krajevni zgodovinar svoje dobe ter vsestranski zastopnik interesov zgodovinske vede in zgodovinske organizacije v svojem kraju ter njegovi okolici.

Po vrnitvi iz pregnanstva je v svobodni domovini posvetil svoje sile novi gimnaziji na Ravnah

Josip Mravljak

in nato v Vuzenici, zraven tega pa tudi novemu glasilu jugoslovanske Koroške, Koroškemu Fužinarju. Zaokroženi zgodovini Mute in Slovenjega Gradca kažeta Mravljaka v zreli podobi, ko združuje vsebino arhivalij s širšimi dognanji o posameznem vprašanju v zgodovinskem slovtvu ter s toplino ljubitelja, ki poskuša to, kar ceni sam, bralcu tudi približati. Obenem z metodničnim vzponom podajanja pa je prodiral v podrobnosti domače kulturne zgodovine in pred smrtjo napisal kot ljubitelj glasbe oris življenja Slovenjgradčana, glasbenika Huga Wolfa.

Zgodovina je bila za Mravljaka uvod v sodobno krajevno problematiko. Osebo resen, stvaren, vztrajen in skromen je izvršil zgodovinsko delo, ko je — brez poprejšnjih del, daleč od znanstvenih zavodov in sam — obravnaval preteklost domačih krajev in jih po 1918 obenem s svojim organizacijskim delovanjem po svojih monografijah vključeval v slovensko kulturno skupnost. Prav v tem je tudi Josip Mravljak podravski samorastnik.

B.

O Mravljakovem literarnem delu prim. Koroški Fužinar 1954, str. 27.

ARHIVI PRIPOVEDUJE JO

Leto 1653

OBICAJI IN NRAVI Ena, dve drobni beležki o
MESCANOV običajih in nravi Ljubljancanov pred tri sto leti: Mestni svet dovoljuje mestnim stražarjem petje na predvečer treh kraljev, to je koledovanje, a vedejo naj se skromno in trezno in naj bodo zadovoljni s tem, kar dobe. Mesarjem in čolnarjem pa se koledovanje prepoveduje, ker so pri tem presurovi (MALj Cod I 28,2). Prastari in še predkrščanski običaj koledovanja se nam tu kaj prozaično predstavlja v vsej značilni luči tiste dobe: odrasli možje, ki jih družijo skupen poklic, se zberejo in pojo stare koledniške pesmi, da bi si od hiše do hiše nabrali kak priboljšek k svojim skromnim dohodkom. Privoščijo si pijače tudi čez mero, skušajo po potrebi izsiljevati tudi večje darove, postanejo tudi nadležni in surovi. Vse prej kot romantika starih običajev!

Popivanje ključavničarjev in »drugih zlih ljudi« naj sodnik prepreči. Nočno igranje navadnim meščanom in drugim ljudem ni dovoljeno in se bo kaznovalo (Cod I 28, 190). Bogati meščani, ki imajo v rokah mestno upravo, se hočejo strogo razlikovati od obrtnikov in »navadnih« meščanov. Z odporom gledajo navade teh ljudi, da celo prepoved nočne igre naj bi veljala samo za te »navadne« zemljane.

Leto 1753

OKROG NOVEGA Baročna Ljubljana se nam
VODNJAKA predstavlja v vsej svoji pestrosti. Mojster Robba prejme v začetku leta precejšen znesek za vodnjak pred rotovžem. Skozi vse leto se vlečejo njegove pravde pred mestnim svetom. Delavci, ki so delali pri postavljanju vodnjaka, se pritožujejo, da jih ni plačal. Matej Franc Peer je zapadel svilo-rejski mrzlici in bi rad kar vse mestne jarke in nekaj mestnih travnikov posadil s pet sto murvami, a ne dobi dovoljenja. Jurij Galšek, čigar poklic je v nemškem zapisniku označen s zuuay (čuvaj) in ki je služboval na Visoki bastiji za gradom, je prejel posebno nagrado, ker je v tem letu pridno streljal proti nevihti v oblake. Jože Vehovec prosi za službo piskača na stolpu in obenem za učiteljsko mesto. Mestni svet ga namesti na poskušnjo do Jurjevega naslednjega leta kot učitelja na špitalski šoli, mu v špitalu nakaže brezplačno stanovanje v stanovanju pokojnega učitelja, čigar vdovo zaenkrat utesni, za pozneje pa ji stanovanje odpoveduje. Obenem se Janez Kolenc, »moralista absolutus« namešča za učitelja na Starem trgu (Cod I 92).

v.

SOLA TOLMINSKEGA Pred sto leti je bila v Vol-
UCITELJA PETRA čah le zasilna šola. Nemščine se v njej niso učili. Da
KOGOJA bi se priučil tega jezika, je moral mali Volčan Jožef Kragelj, ki so ga starši namenili šolati, v šolskem letu 1853-54 v tolminsko šolo. Kragelj je bil pozneje dolgo

let dekan v Tolminu. Spisal je »Zgodovino tolminske šole«, katere prvi del je še ohranjen v tolminskem dekanijskem arhivu. V njej se spominja tudi lastnega šolanja v Tolminu.

V šolskem letu 1853-54 sta bila na tej šoli dva učitelja. Voditelj je bil Peter Kogoj (1825—1889), doma iz Solkana. V Tolminu je učiteljeval okrog 37 let. Njegov pomočnik je bil podučitelj Tomaž Mozetič iz Bilj. Kragelj se je tisto leto šolal pri učitelju Kogoj, ki mu je ostal v lepem spominu.

Učili so se štiri ure na dan, dopoldne od 8. do 10. in popoldne od 2. do 4. ure. Tedanji pouk opisuje Kragelj takole:

»Kar smo brali, smo morali pripovedovati z lastnimi besedami, kakor smo vedeli in znali. Neznane besede so nam razlagali. Gledali smo na ločila in vedeli povedati, zakaj je tu dvo-pičje, tam vprašaj ali klicaj. Urili smo se v razločni pisavi. Paziti smo morali posebno na

snažnost lepopisnih zvezkov. Kdor je lepopisnico zamazal in je bil tega sam kriv, ni ušel kazni. Imeli smo večinoma prav čedne zvezke. Še danes mi hodi na misel, koliko časa je izgubljal Kogoj z urezovanjem gosjih peres in pa kako težko smo čakali, da nam jih je urezal.

Koliko na boljšem so učitelji, odkar pišemo z jeklenimi peresi!

Učitelj je zahteval od nas znanje osnovnih štirih načinov računanja. Ravnali smo se po šolski knjigi dr. Franca Močnika »Anleitung zum Rechnen für die zweite und dritte Classe der Pfarr- und Hauptschulen in den k. k. Staaten«, izdani v Trstu leta 1846.

Vadili smo se po malem tudi v sestavljanju najnavadnejših pisem, ki se rabijo v vsakdanjem življenju.

Taka je bila v mojem času Kogojeva šola,« zaključuje Jožef Kragelj. A. S.

MUZEJSKE NOVICE

GORISKI MUZEJ

Dve vojni, ki jima pravimo svetovni, sta se razbesneli po goriški deželi, pobrali in uničili sta premnogo kulturnih spomenikov, največ v Posočju, v goriški okolici in na Spodnjem Krasu. Pa še poprej, v desetletju 1880—1890, po arheoloških izkopavanjih in po odkritju nekropole pri Sv. Luciji so prenesli v Trst, v muzej za zgodovino in umetnost, in tudi na Dunaj bogat arheološki plen (vaze, prstane, uhane, bisere iz stekla in brona, nože, sulice, igle, zapestnice). Italija je po aneksiji Goriške dobila v restitucijo mnogo teh arheoloških vrednot z Dunaja.

Imeli smo deželni goriški muzej, ustanovljen v Gorici 1861, nameščen v Attemsovi baročni stavbi na Kornju v Gorici (iz 1745), ki se je ponašal z bogatimi zbirkami vseh vrst. V te prostore je odlagalo naše ljudstvo svoje svetinje, ki so pričale o izvoru izkopanih, narodopisnih zanimivosti in prirodoslovnih posebnosti (Gore, Vipavsko, Kras, Brda, goriška okolica, Trenta, Trnovski gozd, Furlanija), vendar muzej ni izpričeval duhovne vsebine v kulturno-političnem razvoju Slovencev ob Soči in Vipavi in spomeniško varstvo takrat še ni zajelo tiste širine, ki je svetlo znamenje naše socialistične do-

be, ko navajamo ljudstvo k spoštovanju in ohranitvi njegovih kulturno-zgodovinskih vrednot, ko hočemo, da se v muzejskem prostoru zrcali svojstvena podoba, življenje zemlje in ljudska umetnost, ki zaduha iz tople domače grude.

Ob okupaciji so Italijani leta 1916 prenesli vse vrednejše muzejske predmete v notranjost svoje države, a po aneksiji so leta 1924 zbrali vojaške rekvizite ter v starem muzejskem poslopju odprli »Museo della Redenzione« s prikazi vojnih prizorov za mesto Gorico, a deželo so popolnoma izločili. Etnografske, arheološke in druge ostaline so namestili na Grad brez najmanjšega sledu o slovenski preteklosti ali o slovenskem značaju pokrajine. V muzeju na Kornju so obdržali vsaj malo galerijo slikarja Josipa Tominca (30 del), goriškega rojaka slovenskega porekla.

Ko se je na Goriškem znašlo »ljudstvo brez mesta« in je začasno prenehala povezanost med središčem in deželo, je pretilo njegovo kulturno zaostajanje, ki ga je prej fašizem tako načrtno vsiljeval. Kulturna raven zahodnih Slovencev se je znašla v kritičnem položaju, dasi se je še oplajala v preteklosti iz sokov žlahtne veje na slovenskem deblu. Odkar je skupščina bivše goriške oblasti v Postojni odločila in je za njo to potrdila okrajna skupščina v Gorici, da se namreč v Gorici zgradi kul-

turni center, od tedaj postavljamo v ta okvir tri glavne znanstvene prosvetne ustanove, ki so: študijska knjižnica, goriški muzej in pokrajinski arhiv.

Na zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1948 v Solkanu so vrgli prvo seme na komaj zorano goriško njivo. V Šempetru pri Gorici, kjer je nastala prva goriška gimnazija na svobodnih tleh, so ustanovili leta 1949 okrajno študijsko knjižnico.

Junija 1949 je pri prosvetnem oddelku tedanje goriške oblasti v Postojni pričelo delovati poverjenišvo za spomeniško varstvo s širokim delokrogom v štirih okrajih (Gorica, Tolmin, Sežana, Idrija). Podpisani kot poverjenik je obhodil vse glavne kraje zlasti v goriškem in tolminskem okraju ter je po svojih raziskovanjih sestavljal krajevno kartoteko kulturnih spomenikov, objektov, predmetov, opuščenih knjižnic, o tem dajal mesečna poročila ter obenem zanesel med širše ljudstvo smisel in zavest o pomenu spomeniškega varstva.

Muzejski svet, ki je zboroval v Ljubljani od 22. do 25. maja 1950, je s polnim razumevanjem priznal izredne razmere v goriškem okraju ter je izglasoval resolucijo: »Novo snujočemu se muzeju v Novi Gorici je treba dati formalne osnove razvoja v organizacijskem pogledu kakor tudi v pogledu prostorov«.

Ko se je sredi leta 1950 razpustila goriška oblast, so razdelili preostale kredite na posamezne okraje. Tedaj se je spomeniški poverjenik, premeščen v goriški okraj k oddelku za prosveto in kulturo, spočetka zaman prizadeval za dosego kreditov, potrebnih za goriški muzej in njegov ustanovitev.

Muzejsko delo se je omejilo na najnujnejše potrebe: na registracijo in zaščito spomenikov; ni bilo muzejske ustanove ne pisarne ne kredita, poverjenik sam je bil tri mesece še zaposlen v gimnaziji v Kanalu, vendar se je kljub tem nedostatkom želja po ustanovitvi muzeja obdržala še nadalje.

V aprilu 1951 so redki kulturni delavci (največ profesorji) ustanovili zgodovinsko društvo za Goriško (podružnico), ki naj bi bilo glavno torišče za muzej in arhiv in ki naj bi prevzelo dediščino po starogoriškem Zgodovinskem društvu, vendar pa se naša podružnica ne more uspešno udejstvovati, ker so njeni člani razkropljeni po raznih krajih. Z namestitvijo gimnazije v Novi Gorici si ometamo živitev društva, ki se bo usmerilo po navodilih že ustanovljenega centralnega Društva muzealcev in konservatorjev v Ljubljani.

Slovenski zgodovinarji so sprejeli na svojem zborovanju v Ljubljani 5. in 4. maja 1951 resolucijo: »Opozarjamo na že na zadnjih dveh zborovanjih slovenskih zgodovinarjev izraženo in doslej neuresničeno željo, da se reši vprašanje muzeja, študijske knjižnice in pa pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, ki je kot temeljna kulturna potreba novoosvojenih krajev splošno slovenski problem.«

Zgodovinsko društvo v Gorici je na razstavi lokalnega gospodarstva od 1. do 10. maja 1951 v Solkanu aranžiralo uspel prikaz iz zgodovine NOB na Primorskem.

Ob razstavi štiristoletnice slovenske knjige v Solkanu konec septembra 1951 je sodelovala tudi muzejska uprava s starejšimi rokopisi, zemljevidi in starejšimi literarno dragocenimi knjigami.

Po triletnem vztrajnem prizadevanju sta muzejstvo in arhivistika v goriškem okraju uresničila lastno ustanovo in tako prejela tudi formalno potrditev svojega obstoja v organizacijski enoti: Okrajni muzej in arhiv v Gorici pri OLO Gorica — oddelek za prosveto in kulturo.

Ob primorskem festivalu v Ajdovščini dne 29. junija 1952 sta Študijska knjižnica in Okrajni muzej odprla razstavo primorskega tiska v prostorih gimnazije v Šturjah pri Ajdovščini, ki je trajala do 8. julija 1952. Razstava je bila nameščena v dveh prostorih, v prvem je nudila prikaz primorske knjige v vsem njenem razvoju, v drugem v glavnem prikaz NOB na Primorskem, kar vse je prišlo do širokega izraza v sliki, v besedi in v stvari.

V dneh 21. do 25. julija 1952 je Študijska knjižnica premestila svoj sedež v Solkan, v prvo nadstropje šolskega poslopja, od koder se je izselila nižja gimnazija. Istočasno je tudi muzej dobil tu svoje dolgo pričakovane prostore. Obe ustanovi imata skupno pisarno, a ločeni upravi ter vsaka po dve večji sobi, kar je sicer tesno, vendar po geslu »začeti je treba«, začasno zadovoljivo.

S 1. januarjem 1952 je bil podpisani imenovan za upravnika Okrajnega muzeja in arhiva. Administratorka Študijske knjižnice pomaga tudi v muzejski pisarniški upravi. (Ravnatelj knjižnice je tov. Ivan Bidovec.) Ker odhaja dosedanji upravnik muzeja v pokoj, je začetek februarja 1953 bil sprejet v muzejsko službo Andrej Pavlovec kot kustos pripravnik in je s 15. marcem 1953 prevzel posle kot v. d. ravnatelja ustanove, ki mu še do nadaljnjega pomaga njegov prednik.

Ob prvomajski proslavi maja 1953 predpoldne smo poleg Študijske knjižnice odprli Okrajni muzej, recte prvo muzejsko razstavno zbirko. Ob tej priliki so spregovorili tov. Slavko Kreti, predsednik Sveta za prosveto in kulturo, dr. Ciril Žižek za Turistično društvo in oba upravnika Bidovec in Zorzut za ustanovi.

Zbirka je razstavljena v enem prostoru in na hodniku, v zbirki so pomešani predmeti, še ne sistematično znanstveno urejeni, vendar so tu okamenine, arheološke izkopanine, numizmatična zbirka, nekaj predmetov iz narodopisja, iz fevdalne dobe, vse to originalnega izvora goriške zemlje. V depoju (v delavnici) je še dragocen material iz NOB goriškega predela, ki se sedaj urejuje in mu je potrebna posebna razstavna soba. Tu so še arhivalije (urbarji, spisi, dokumenti, starejše knjige), dalje kvadri, podobe iz grajskih zapuščin, svetniški kipi, pa tudi podobe, izdelki goriških risbarjev, ljudsko-obrtnih umetnikov, podobarjev. Na terenu imamo še mnogo etnografskega materiala. Tudi se nam obeta arheološko izkopavanje na Vipavskem. In tako bo kmalu nastopila, kakor povsod, kriza za prostore.

Ludvik Zorzut

TEHNIŠKI MUZEJ NA JESENICAH

Gorenjski kot spada med najstarejša železarska ozemlja na Slovenskem. 24. avgusta 1381 je izšel ortenburški rudarski red z navodili o obratovanju posameznih rudnikov, plavžev in kovačnic tudi v povirju Save in Slovenskem. 24. avgusta 1906 so porušili zadnji zgodovinski plavž na Javorniku. Zgodovinska železarska dejavnost je dala pečat vsemu življenju v dolinah obeh Sav in utemeljila današnjo jeseniško železarno, ki je dejanska naslednica zgodovinskih rudnikov in fužin Bohinja, Radovne, Mojstrane, Javornika ter obrobni pobočij. Vendar je šele osvoboditev s preходом jeseniške železarne v ljudsko last omogočila smotno muzejsko zbiranje železarskih spomenikov, ki naj vodi k proučevanju in ponazarjanju nedanje železarske proizvodnje na Jesenicah in v jeseniškem železarskem okolišu.

Pobudo za ustanovitev železarskega muzeja na Jesenicah je dal minister za industrijo Fr. Leskošek, prve organizacijske prijeme pa je izvršil predsed. Tehniškega muzeja Slovenije prof.

inž. C. Rekar do pomladi 1950, ko je bil iz tovarišev Avg. Kuharja, Fr. Torkarja st., Fr. Torkarja ml., Sl. Smoleja, L. Višnarja in Mat. Sušnika sestavljen pripravljalni odbor za ustanovitev železarskega muzeja na Jesenicah, ki ga je na predlog Tehniškega muzeja Slovenije ministrstvo za znanost in kulturo LRS potrdilo 17. maja 1950. Delovni načrt je pripravil prvi predsednik pripravljalnega odbora Avgust Kuhar. V smislu tega načrta je odbor pričel z delom kot zbirni urad za železarski muzej, oskrbel najnujnejši prostor za zbirke v Kosovi graščini, namestitev tajnika Matije Sušnika po železarni, se zlasti v zadevah o varstvu tehniških spomenikov ozko povezal z železarno, v organizacijskih pa s Tehničkim muzejem Slovenije, ki je kril glavne materialne izdatke ter pritegnil k delu lepo vrsto novih sodelavcev. Po odhodu A. Kuharja v Ravne na Koroškem 1. novembra 1950 je bil izvoljen za predsednika inž. Janko Torkar, ki mu je po njegovi premostitvi v Ljubljano sledil predsednik Fr. Torkar mlajši. V zvezi z napredkom v začetnem zbiranju gradiva na Jesenicah in s porastom sodelavcev je nastala potreba po razširitvi odbora, ki je pod predsednikom Fr. Torkarjem ml. 3. julija 1951 preimenoval dotedanji zbirni urad v Tehniški muzej Jesenice. 20. januarja 1953 je upravni odbor železarne na Jesenicah v smislu osnutka za bodoči muzejski zakon LRS sklenil, da prevzame muzej v svoj sestav in je v zvezi s tem imenoval muzejski odbor, ki ga tvorijo: Slavko Smolej (upravnik), Janko Smolej, Miloš Magolič, Ant. Grošelj, Fr. Treven, Matevž Kalan in Marjan Dolinšek. Prvi obračun o svojem delu je podal jeseniški muzej 26. junija 1951 ob desetletnici ustanovitve OF z razstavo zbranih železarskozgodovinskih predmetov v organizaciji Sl. Smoleja in Fr. Torkarja ml. Razstava, ki jo je obiskalo v 14 dneh nad 4500 ljudi, je pokazala domače rude, njihovo taljenje in predelovanje, pota in vrste izvoza izdelkov ter delno jeseniško železarstvo v umetnosti. Odprla je vprašanje

muzejskih prostorov; za te je bila prvotno namenjena Zoisova graščina na Javorniku, za katero pa se je izkazalo, da je za Jeseničane preveč oddaljena. Po uvidevnosti železarne z glavnim direktorjem V. Ropretom, ki je upoštevala muzejske potrebe tudi v načrtih za tekoče in bodoče novogradnje, sta bili določeni za muzej graščina nekdanjih železarskih podjetnikov Ruardov in sosednja železarska cerkev na Savi; zadnja je bila predana muzeju poleti 1952, namestitev muzeja v Ruardovi graščini pa se pripravlja.

Potrebo po prostorih je utemeljila načrtna zbirna delavnost. Ko je bilo do razstave 1951 pregledano spomeniško železarsko gradivo v prvi vrsti na Jesenicah, Javorniku, Koroški Beli in pri Sv. Križu, so šle delovne zajednice 1951 na Bevšco in v Bohinj, kjer so bile poleg pregleda železarskih zgodovinskih predmetov v skupnosti z jeseniškim društvom inženirjev in tehnikov zavarovane tudi razvaline plavža v Nomnju. Nadaljnje zbirno delo poleti 1952 v Bohinju je vodilo k spomeniški preučitvi nekdanjega železarskega naselja Stare Fužine in pomembnim zbirkam za zgodovino bohinjskega tovarništva in kovaštva. Za topografijo železarskih spomenikov važno je bilo 1952 raziskovanje rudarskih jam in fužin na Bevšci, pobočju Stola, Savskih Jamah in Lepenah nad Javorniškimi rovtom z razvalinami nekdanje pražilne peči.

Tehniški muzej je v sestavu Tehniškega muzeja Slovenije pripravil zbirke, ki so ustrezni temelji za prihodnje znanstveno razstavno delo. Največje priznanje za njegove uspehe je mlademu muzeju izkazala jeseniška železarna, ki ga je kot prvo podjetje v Sloveniji prevzela v svojo upravo in tako pokazala pot, po kateri morejo postati naši muzeji ustanove za ponazarjanje izsledkov znanstvenega dela v korist posebnega izobraževanja in splošne ljudske omike.

Jasno pa je, da muzej ne bo mogel opravljati svoje funkcije, dokler ne dobi obljubljenih prostorov.

IZ NASIH REVIJ

Junija letošnjega leta je izšel šesti in sedmi zvezek »Zgodovinskega časopisa«, ki ga je Zgodovinsko društvo za Slovenijo poklonilo vodilnemu slovenskemu zgodovinarju prof. Milku Kosu ob 60-letnici njegovega rojstva kot Kosov zbornik. Iz izredno bogate in pestre vsebine tega zvezka, v katerem so poleg slovenskih sodelovali tudi številni srbski in hrvaški ter nekateri inozemski znanstveniki, navajamo le članke, ki se tičejo slovenskega ozemlja in obravnavajo probleme politične, pravne in gospodarske zgodovine. — France Grivec izpodbija v svojem članku »Prepir o Metodovih ječah« (str. 159 do 170) mnenje nekaterih zgodovinarjev in slavistov, da je bil Metod l. 870 prijet v Panoniji in zagovarja stališče, da je Metod odšel tega leta na Moravsko, kjer ga je ujel passauski škof Hermanrich, ki je prišel na Moravsko po zmagi Svetopolka nad Rastislavom. Metod je bil zaprt najprej v Nideraltaichu, nato pa v Ellwangenu na Švabskem. — Bogo Grafenauer je pod naslovom »Vprašanje konca Kocljeve vlade v Spodnji Panoniji« (str. 171—190) prispeval nekaj novih dokazov, da se dogodki, ki jih opisuje Konstantin Porfirogenet v 50. pogl. De administrando imperio, tičejo upora Ljudevita Posavskega proti mejnemu grofu Kadalaju in pokristjanjenja Hrvatov v začetku IX. stol. — Vasilij Melik je po proučitvi virov in analiz imen, navedenih v zvezi z bitko pri Ljubljani v času madžarskih navalov, potrdil pravilnost trditve Franca Kosa, da viri o omenjeni bitki niso verodostojni. Vest o bitki pri Ljubljani pri Simonu de Kezi in v Madžarski kroniki je izmišljena. Vsa sklepanja in razpravljanja na podlagi poročila »o bitki pri Ljubljani so torej prazna in ničeva, za znatno brez vsake koristi«. (Vprašanje bitke pri Ljubljani v dobi madžarskih navalov str. 202 do 217.) — Metod Mikuš razpravlja o vprašanju »Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu«

(str. 735—767). V začetku sept. 1941 je bil Hitlerju sicer predložen v podpis načrt o priključitvi Sp. Štajerske, Koroške in Gorenjske, toda Hitler ukaza ni podpisal, ker se je prav tedaj okrepilo partizansko gibanje na Štajerskem in Gorenjskem. V zvezi s temi dogodki je Müller-Haccius na štabnih razgovorih v Graciu 1941 22. dec. izjavil, da po vsem tem na priključitev Gorenjske in Štajerske ni misliti, kajti Nemci so hoteli priključiti le »pomirjeno«, za priključitev »godno« deželo. Nobe- nega dvoma ne more biti, da je prav NOB naših narodov in slovenskega še posebej toliko vplivala na dokončno odločbo Berlina, da ne čas ne obe deželi nista bili »godni« za priključitev. — France Škerl poroča o »Nacističnih deportacijah Slovencev v letu 1941« (str. 768 do 797). Smernice za odstranitev slovanskih elementov, ki bi mogli ovirati ponemčenje Sp. Štajerske in Gorenjske, je izdelal šef civilne uprave za Sp. Štajersko, Überreither. Po prvotni njegovi zamisli naj bi bilo izseljenih 260.000 Slovencev v Srbijo na ozemlje med Donavo in Kragujevcem. Na zagrebški konferenci 4. VI. 1941 je bilo število izseljencev znižano na 170.000 in izselitev usmerjena razen v Srbijo tudi v NDH, ki bi zato izselila ustrezno število Srbov v Srbijo. Sistem izseljevalnega načrta je na Štajerskem predvideval 4 valove. Z Gorenjske naj bi bilo po Himmlerjevem konceptu izseljenih sto tisoč ljudi in sicer v treh valovih. Prvi val bi zajel inteligenco, drugi val osebe, ki so se priselile na Gorenjsko po l. 1919, tretji val pa prebivalce 20 km širokega pasu med Št. Vidom in Litijo. Ta izselitveni načrt ni bil v celoti izveden zaradi razvoja partizanskega pokreta na Gorenjskem, zaradi nesporazuma med Himmlerjem in Göringom glede števila izseljencev z Gorenjske in zaradi splošnega neugodnega položaja Nemčije 1941. Povsem je bil spremenjen načrt glede preselitve prebivalstva v obsavskem in obsotelskem pasu. Ker NDH teh izseljencev ni hotela sprejeti, so jih Nemci poslali na Saško in v Šlezijo, v njihove domove pa

naselili Kočevarje. Končni rezultati tega preseljevanja so bili precej drugačni, kot so si jih Nemci sprva zamislili. — V razpravi »K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh« (str. 218—245) obravnava Fran Zwitter pomen izrazov civitas in urbs v virih do vključno XII. stol. in ugotavlja, da pomeni civitas razvaline rimskega mesta ali srednjeveškega gradu, urbs pa utrdbo, medtem ko je izraz burgum ali burgus sinonim za forum, torej tržno naselje. Dotika se tudi vprašanja odnosa vasi do trga oz. mesta in zaključuje na osnovi primerjave tlorisov in analize pisanih virov, da so se le redki pomembnejši trgi (oz. mesta) razvili iz vaških naselij. — Ljudmil Hauptmann proučuje »Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize XV. stol.« (str. 270—284). Zaradi geografske osamljenosti radovljiškega kota se je nemško gospostvo tu izražalo le v organizaciji kraljeve domene, katere glavno oporišče je bil Blejski grad s pristavo. Toda ta kraljeva domena je bila že v XI. stol. razdeljena na tri dele: briksenško gospostvo Bled, brižinsko Dovje in domeno mejnega grofa, ki je v XII. stol. pripadla Ortenburžanom. Vmes so ležali manjši alodi, ki so bili v rokah svobodnih slovenskih plemičev, ki v XII. stol. izginejo iz listin, v XIII. stol. se njihovi potomci javljajo kot kmetjekasazi. Ko je v XIII. stol. izbruhnila borba za Kranjsko, je militarizem zahteval povečanje produkcije. Fevdalci so zvišali dajatve, ki so jih poslej zahtevali predvsem v žitu, za 100 do 300 %, kar je bilo zaradi nizkih dajatev l. 1255 mogoče. — Pavle Blaznik je prispeval »Doneske k historični topografiji ljubljanske okolice« (str. 391 do 397). S pomočjo urbarjev, rektifikacijskih dominikalnih aktov in franciscejskega katastra je lokaliziral več krajevnih imen, na katera je naletel pri obravnavanju zemljiških gospostev v ljubljanski okolici. — Sergij Vilfan priobčuje razpravo o »Zgodovini neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani« (str. 417 do 442). S pravnozgodovinskim

obravnavanjem privilegija iz l. 1320 in pritegnitvijo drugih večinoma srednjeveških virov analizira glavne vrste srednjeveških davkov v Ljubljani, njih značilnosti in razvoj, v drugem delu razprave pa ugotavlja, da drugi člen privilegija uzakonjuje tako imenovani arestni postopek, s katerim je upnik na dolžnikovem premoženju zavaroval svojo terjatev. Ferdo Gestrin prikazuje »Gospodarska in socialno strukturo gornjegrajske posesti po urbarju l. 1426« (str. 473 do 514). Prevladujoča gospodarska panoga je bilo kmetijstvo. Sejali so predvsem pšenico, oves, rž, proso, fižol in lan. Drobница, posebno ovce, ki so jih gojili v znatno večji meri kot danes, govedo in prašiči so bile najpomembnejše vrste domačih živali. Pod vplivom prehoda iz naturalnega gospodarstva v denarno so tudi v Gornjem gradu podložniki plačevali svoje služnosti v vedno večji meri v denarju. Prevedba naturalnih dajatev v denarne se je izvršila v področjih kasnejše kolonizacije, torej v goratem predelu, medtem ko so se v ravninskih predelih ohranile dajatve v naturalijah. — Marija Verbič opisuje »Položaj idrijskega delavca v XVI. stol.« (str. 551 do 551). Že v XVI. stol. je bil v Idriji pomemben delavski sloj z vsemi značilnimi potezami modernega proletariata. Prvi rudarji so prišli iz Schwaza in drugih nemških rudnikov, pozneje pa so služili v rudniku slovenski kmetje iz idrijske okolice. Rudarji so se delili v mezdne delavce in pogodbene kopače. Mezdni delavci so prejeli tedensko plačo, deloma v žitu deloma v denarju. Podjetniki in njihovi upravitelji so zaračunavali cene žitu in drugim najnujnejšim življenjskim potrebščinam višje kot bi smeli. V drugi polovici XVI. stol. so cene življenjskim potrebščinam stalno rasle, medtem ko so ostale mezde delavcev neizpremenjene. Tako delavci pri izplačevanju mezd niso prejeli nikakega denarja, ostali so celo dolžniki podjetja. To se je ponavljalo leto za letom in povzročilo upor vseh delavcev l. 1579. Pogodbeni kopači so bili združeni v skupine, katerim so podjetniki

oziroma vladar odstopili v zakup določen del rudnika oziroma jašek. Pogodbeni kopači so morali na svoje stroške izločiti iz rude živo srebro. Tudi z živežem so se morali sami oskrbeti. Pogodbenim kopačem so pri delu pomagale njihove žene in otroci, zlasti tistim, ki so bili za delo nesposobni. Ob koncu XVI. stol. je bila že tridesetina delavcev za delo nesposobna. Vendar je šele Marija Terezija leta 1747 izdala odlok o sprejemu idrijskih rudarjev v ljubljansko zavetišče. — Razprava Modesta Golie »Razvoj cestnega omrežja na Kranjskem in Primorskem v XVI. in XVII. stol.« (str. 612—618) prikazuje slabo vzdrževanje cest v XVI. in XVII. stoletju ter razne v glavnem brezuspešne poskuse za njih popravilo. Šele Karel VI. se je energično lotil izgraditve cestnega omrežja. — Ignacij Vojse se ukvarja s problemom »Kajžarstva v logaškem gospostvu« (str. 620—622). Proučevanje vicedomskih urbarjev iz l. 1496, 1515 in 1527 in logaškega urbarja iz l. 1718 ga je dovedlo do zaključka, da se kajžarji, ki jih istoveti s podružniki (Untersassen) in rotvarji, pojavljajo v logaškem gospostvu v večjem številu že konec XV. stol., vendar ne v vseh županijah enakomerno. Zelo zgodaj in v velikem številu so se kajžarji pojavili v županijah, ki leže ob cesti Ljubljana—Trst in je v njih cvetelo tovorništvo, nadalje v županijah, kjer je bila mlajša kolonizacija. Logaški urbarji navajajo tri vrste kajžarjev: podružnike, lastnike domcev in take, ki imajo koče. — Jože Šorn postavlja v razpravi »Začetki sukarne kranjskih deželnih stanov« (str. 665—685) trditev, da je nastala sukarne zaradi obveze kranjskih deželnih stanov, da bodo Vojni krajini dobavili letno 5000 vatlov sukna. Privilegij za ustanovitev sukarne so stanovi dobili l. 1724. Manufaktura je začela poslovati 1725 v kapucinskem predmestju v Ljubljani, od leta 1727 pa na Selu. Vodstvo podjetja je bilo v rokah inšpektorja, ki je bil podrejen stanovskemu odboru oziroma njegovemu predsedniku. Glavni ravnatelj podjetja je bil vsakokratni dežel-

ni glavar. Delavci so bili nastanjeni po večini v poslopih sukarne. Delovna disciplina je bila zelo stroga zlasti po procesu l. 1729 proti delavcem, obtoženim sabotaže in nedopustne prilastitve materiala. Uvedena je bila osebna odgovornost delovodij za vsak kos sukna, pogodbeni meza, 15 ½-urni delavnik, globa za vsako zamudo. — Josip Zontar prikazuje nastanek in bistvo deželsko-sodnega reda za Kranjsko z dne 18. februarja 1535. (Kranjski sodni red za deželska sodišča iz l. 1535, str. 566—587.) Sodni red obsega splošna načela o izvrševanju deželskega sodstva, določitev pristojnosti kranjskih deželskih sodišč, kazenskoopravne in kazenskoprocesne določbe. Red je omejil delovanje deželskega sodnika pri aretaciji in torturi. Deželski sodnik je upravičen do »krvavega denarja« v znesku 1 funta in 1 feniga kot pristojbine za ogled mrtvecev. Krvavi denar je bil v starejši fazi razvoja sodna globa, ki je zapadla v primeru ranitve in se razširila na vse telesne poškodbe z ubojem vred. Ko pa je prešlo na Kranjskem in Štajerskem sodstvo glede ranitev na nižja sodišča, se je dajatev omejila na primere uboja in samomora ter postala končno deželsko-sodna pristojbina za ogled mrtvecev. — Janko Polc obravnava »Uvedbo občin na Kranjskem 1849/50« (str. 686 do 732). Prvi načrt za uvedbo upravnih občin na Kranjskem je bil izdelan že v drugi polovici XVIII. stol. leta 1768, toda čas in razmere za izvedbo tega načrta še niso bili zreli. Šele revolucionarna preobrazba uprave v francoski Iliriji je ustvarila za to potrebne pogoje. Kranjska je bila razdeljena v 124 komun kot najnižjih upravnih instanc. Avstrijske oblasti so to razdelitev obdržale. Komune so postale glavne občine z višjim občinskim načelnikom na čelu in so obsegale po več katastrskih občin ali podobčin z občinskimi načelniki na čelu. Tudi Stadionov provizorični obč. zakon z dne 17. III. 1849 je določil kot osnovo za najnižjo upravno enoto katastrsko občino. Združitev več katastrskih občin v eno krajevno

občino naj se izvrši le tam, kjer si to prizadete občine same žele, oziroma nimajo sredstev, da bi vršile posle, ki spadajo v kompetenco upravne občine. Zakon so izvedli okrožni uradi oziroma okrajna oblastva do junija 1850 ter ustanovili 497 kraj. občin.

V letnik »Borca« prinaša nekaj zanimivih prispevkov k zgodovini NOB v različnih predelih naše ožje domovine. Ob pričakovanju zloma Italije se je GSS reorganiziral. Razdelil se je v tri oddelke: operativni, organizacijski in obveščevalni ter vzpostavil lastno radijsko zvezo z Vrhovnim štabom. Njegov komandant je postal Franc Rozman-Stane. 5. aprila 1943 je GSS poslal namestnika komandanta Jako Avšiča na Primorsko, da je z Gregorčičevo in Gradnikovo brigado prodrl v Beneško Slovenijo. Po vrnitvi iz Beneške Slovenije sta obe brigadi vršili le bataljonske akcije. Pozneje sta bili združeni v III. SNOUB Ivana Gradnika. V začetku avgusta je ta brigada krenila na Notranjsko in se skupno s Prešernovo vključila v XV. divizijo. V Slov. Primorju je ostal le Primorski odred z dvema bataljonoma, ki sta operirala na Vipavskem in v Trnovskem gozdu. — 15. jul. 1943 je bila z ukazom GSS ustanovljena v Davči VIII. Gorenjska udarna brigada Franceta Prešerna, ki se je po borbah z Nemci pozneje prebela v ljubljansko pokrajino. Mesec dni pred Prešernovo brigado, 14. jun. 1943, je bila po ukazu GSS ustanovljena Štajerska brigada, ki je bila kot VI. brigada vključena v sklop II. divizije NOV in PO Slovenije. Imenovala se je tudi Šlandrova brigada. Takoj po ustanovitvi je morala kreniti na Dolenjsko v sestavi XV. divizije. To se ji je posrečilo šele po težkih bojih na položajih med Moravčami, Trojanami in Savo. V XV. divizijo se je vključila na položajih pri Trebelnem. (Franček Saje: Ustanovitev novih brigad in prvih divizij, št. 6/7 str. 179 do 185; št. 8 str. 235—237.) — 6. okt. 1943, ko je divjala sovražna ofenziva čez Istro, je Operativni štab za zahodno Slovenijo osnoval v Slov. Primorju tri divizije: Triglavsko, Tržaško in Goriško. V obdobju od

sept. do okt. je v Slovenskem Primorju nastalo 7 novih brigad (1., 2., 3. Soška, Goriška, Tolminska, Janka Premrla-Vojka in Srečka Kosovela). (Ivo Juvančič: Nastanek primorskih brigad, št. 8 str. 227—230.)

Začetke delavskega gibanja na Slovenskem osvetljuje članek Ferda Gestrina »Prvi koraki delavskega gibanja in odmevi pariške komune na Slovenskem« v kulturno-prosvetni delavski reviji »Socialistična misel« (I. 1953, št. 5, str. 295—301, št. 6, 360 do 368). Po revolucionarnem letu 1848, ko so odpravili v Avstriji fevdalne vezi, se je pospešil razvoj kapitalizma tudi na Slovenskem. Tudi pri nas se je razširila kapitalistična proizvodnja in se poglobljali kapitalistični odnosi. Izkoriščanje delavcev je bilo vedno hujše. Delovni čas je trajal, kakor v času manufakture, 12—16 ur dnevno. Plače niso dosegale niti življenjskega minuma. Pod vodstvom rokodelskih pomočnikov, katerih položaj ni bil nič boljši in ki so se v tujini seznanili z delavskim gibanjem, so začela v 60. letih XIX. stol. nastajati po večjih industrijskih središčih delavska strokovna in izobraževalna društva. Predsednik in ideološki vodja ljubljanskega društva je bil v prvih letih po pariški komuni krojaški pomočnik Matija Kunc, Mostov in Wagnerjev učenec, ki je ljubljanske delavce vodil po poti razredne borbe, mednarodne solidarnosti in internacionalizma. Višek socialistične miselnosti v prvem razdobju slovenskega delavskega gibanja pod vplivom pariške komune pa zaznamujemo v delu Franca Železnikarja. Prispevek k zgodovini delavskega gibanja je tudi članek Rudija Kyovskega »Prva prvomajska proslava slovenskega delavstva« (Socialistična misel I. 1953 št. 7 str. 445—464). Glede na priprave delavskih strank za proslavo 1. maja in na nasprotno priprave kapitalistov je bil 1. maj 1890 osrednji dogodek v svetovni politiki tega leta. Tudi avstrijsko delavstvo, ki se je 1889 pod Adlerjevim vodstvom združilo v avstr. soc. dem. stranko, je kljub odporu buržoazije, ki je praznovanje 1. maja razglasila za nezakonito kršenje

delovne pogodbe ter mobilizirala vojsko, žandarmerijo in policijo, izvedlo prvomajske proslave. Slovenski delavci niso zastajali za svojimi stanovskimi tovariši v Avstriji. Prvomajske proslave so se vršile v Ljubljani (dopoldne zborovanje v hotelu »Evropi«, popoldne zabava v gostilni »Pod Rožnikom), v Trstu, rudarskih revirjih in drugih industrijskih središčih na Štajerskem. 1. maj pa ni bil samo slavnosten, temveč tudi borben dan delavstva. Sledile so mu stavke v vsej Avstriji in tudi na slovenskem ozemlju.

V članku »Književnost in gospodarstvo« (Nova obzorja VI. 1953, 2—6) prikazuje Te ply Bogo, kako kapitalistični razvoj in meščansko življenje odsevata v naši književnosti v stoletju pred marčno revolucijo. Pohl in Vodnik se navdušujeta za industrijski in kapitalistični napredek. Volkmer, Dajnko in Drabosnjak opisujejo podeželsko rokodelstvo. Njihove pesmi so zanimive z etnografskega stališča, ker nas poučujejo o načinu proizvodnje ter vsebujejo domače izraze za različno orodje in izdelke. Prevozištvu, splavarstvu in čolnarstvu opevajo Žemlja, Dajnko, Lipold. Socialni problemi pa zanimajo Linhart, Čbeličarje (Prešerna, Kastelica, Zupana) Drabosnjaka, Slomška, Volkmerja in tudi druge.

»Gozdarski vestnik« (IX/1953, št. 6/7, str. 185—195) prinaša Valenčičev članek »Vloga steklarn pri izkoriščanju gozdov na Kranjskem«, v katerem opisuje nastanek, razvoj in propad steklarn na Javorniku, v Dolžu pri Stopičah pod Gorjanci, v Dragi na Kočevskem ter v Špitaliču in povzema, da so steklarne na Kranjskem nastajale le v tistih krajih, kjer gozdovi niso bili dovolj izkoriščeni in da so pustile v gozdovih sledove, ki se deloma poznajo še danes; kočevske gozdove so z izsekavanjem »nekoristnega« bukovega lesa načrtno spreminjali v iglaste gozdove, ki so obetali večje koristi. Vse tri kranjske steklarne, ki so istočasno obratovale in so uporabljale drva kot kurivo, so prenehale z obratovanjem pred 100 leti.

Majda Smole

IZ NASIH KRAJEV

(I. IV. — 31. VII. 1953)

Krajevno časopisje je v tej dobi objavilo precej prispevkov za poznavanje domače preteklosti. Večina člankov je še vedno nastala iz aktualnih potreb (proslave, obletnice in pod.), manj je opaziti načrtno delo. Nekateri časopisi posvečajo prav malo ali nič pozornosti popularizaciji poznavanja domače zgodovine, čeprav bi bile možnosti za to. V večji meri kot doslej bi morali pritegniti k sodelovanju v tej smeri zlasti strokovne moči n. pr. učitelje in profesorje na podeželju.

Zgodovinske pregledje od najstarejših časov do danes za mesto Slovensko Bistrico podaja Daniel Omerzu v obširnem sestavku v nadaljevanjih v Glasniku delovnih ljudi občine Slovenska Bistrica št. 1, 1. I. — št. 14, 15. VII. Ob sedemstoletnici mesta Kostanjevica prinaša Posavski tednik (št. 29, 25. VII. — št. 30, 1. VIII.) pregled zgodovine tega mesta v teku stoletij. Isti tednik objavlja v št. 28—32, 18. VII. — 15. VIII. pregledni članek Olafa Lavrenčiča o Krškem in Krškem polju v luči zgodovine. O zanimivi zgodovinski preteklosti mesta Kamnika in o njegovih najvažnejših kulturno-umetniških spomenikih ter problematiki kamniškega mestnega muzeja izvemo iz daljšega članka v Ljudskih novicah št. 14, 3. IV. Ob pripravah za Okrajni festival v Mozirju daje nekaj zgodovinskih črtic o Mozirju od najstarejše dobe do danes Savinjski vestnik št. 25, 27. VI. Kratek oris zgodovine Slovenskih Konjic dobimo v Tovarišu št. 26, 26. VI. V številki, posvečeni I. ljubljanskemu festivalu, prinaša Tovariš (št. 27, 3. VII.) Josipa Mala poljuden pregled zgodovine ljubljanskega mesta in življenja v njem »od stavb na koleh do nebotičnika«. Pregled zgodovine Dolenjske in njenih mest podaja Tovariš št. 25, 19. VI. Peter Pavlovič (Lavo Čermelj) objavlja pregled o preteklosti mesta Koprca (Tovariš št. 22, 29. V.). Tržiški vestnik št. 8, 9. IV. obravnava preteklost in bodočnost Ljubljanskega

prehoda. Črtice iz zgodovine obrtniške dejavnosti v Novem mestu in na Dolenjskem sploh daje Obrtnik št. 10, 20. V., Bogo Teply pa opisuje razvojno pot mariborske obrti skozi stoletja (ravno tam št. 13, 5. VII.). O zgodovini odnosov Vatikana do Slovencev od VII. stoletja dalje je prispeval daljšo razpravo Franček Saje (Dolenjski list št. 15—50, 17. IV. do 31. VII.).

Arheološke najdbe vzbujajo zanimanje in pozornost ljudstva in zato je v naših časopisih objavljenih vedno precej poročil o raznih izkopavanjih. Glas Gorenjske št. 18, I. V., prinaša poročilo o zanimivi najdbi naših naravoslovcev, ki so pri izkopavanju v Laznikarjevi zijalki, nedaleč nad Golnikom odkrili ostanke ognjišča z ogljem in pepelom ter kostmi jamskega medveda. To je prva odkrita lovska postaja fosilnega človeka na Gorenjskem. Marko Aljančič poroča (ravno tam št. 27, 4. VII.) o najdbi ostankov ledenodobnega slona, na katere so naleteli delavci pri kopanju gline v opekarni v Bobovku pri Kranju. V Dobovi so pri arheološkem izkopavanju odkrili žarno grobišče, enako v Dobah pri Kostanjevici, kjer so našli devet žar (Posavski tednik št. 20, 23. V.). V Velikem Obrežu pri Dobovi so našli arheologi doslej najstarejše žgano grobišče v Sloveniji z najdbami skeletov in pridevkov, ki bodo obogatili zbirke Posavskega muzeja v Brežicah (ravno tam št. 26, 4. VII.). Zanimivo reportažo z obiska pri arheoloških izkopavanjih v Šempetru objavlja Mladina št. 29, 28. VI. Alojzij Bolta obnavlja ob začetku letošnjih izkopavanj v Šempetru najvažnejše rezultate lanskoletnega dela (Savinjski vestnik št. 21, 30. V.) ter poroča o arheoloških najdbah na Rifniku pri Sentjurju, v Laškem in Mozirju (ravno tam št. 23, 13. VI.). V Kranju so pri urejanju parka okoli novega Prešernovega spomenika odkrili prve zanesljive staroslovanske sledi v tem mestu. Poleg skeletov in predmetov iz XVIII. stoletja so našli tudi najdbe iz X. stoletja — iz t. im. ketlaške periode — in sicer štiri

bronaste polmesečne uhanе, prstane, obsenčnike, igle in odlomke keramike (Glas Gorenjske št. 15, 11. IV.). V daljšem članku s fotografijami glavnih najdb prikazuje dr. Jože Kastelic najvažnejše rezultate kranjskih izkopavanj (ravno tam št. 18—19, 1. V. — 9. V.). Cene Avguštin opisuje nadaljnje uspehe teh izkopavanj, ko je bilo odkrito 180 staroslovanskih grobov (ravno tam št. 24, 13. VI.) ter podaja končne rezultate ob končanem izkopavanju. Odkopano je bilo skupno nad 300 skeletov s številnimi najdbami predmetov. Najpomembnejšo najdbo predstavljajo trije srebrni uhanj najstarejše slovenske kulture — kestelske, ki dokazujejo obstoj slovanske naselbine v Kranju že v VII. oziroma VIII. stoletju (ravno tam št. 29, 18. VII.). V zapuščeni gramozni jami v vasi Sela pri Brežicah so našli grobišče, verjetno staroslovansko (Posavski tednik št. 28, 18. VII.).

V srednji vek nas vpelje pregled zgodovine Beneške Slovenije od naselitve Slovencev do tja v srednji vek, ki ga je sestavil Ivan Trinko (Matjur št. 64—65, 1.—15. V. do 16.—31. V.). Zgodovinski opis srednjeveških cerkv v Beneški Sloveniji, pomembnih umetnostno-zgodovinskih spomenikov in njihove slikarske in kiparske opreme nam dokazuje, da je Beneška Slovenija živela nekoč v živih kulturnih stikih z ostalim slov. ozemljem (ravno tam št. 66—69, 1.—15. VI. do 16.—31. VII.). Ob 500-letnici ustanovitve prve slovenske zavarovalne ustanove, bratovščine Slovencev v furlanskem Vidmu, ki je bila ustanovljena 17. septembra 1452 in je uspešno delovala nad 340 let, objavlja članek Tovariš št. 14, 3. IV. To bratovščino lahko štejemo za predhodnico slovenskega in sploh jugoslovanskega zavarovalstva. Člani te bratovščine so bili namreč zavarovani za primer bolezni in drugih življenjskih neprilik, za pogrebne stroške in celo za doto. V Vidmu hranijo statut te bratovščine iz leta 1479. Pregled zgodovine gradu Socerba pri Trstu in njegove slovenske okolice od srednjega veka dalje objavlja Slovenski Jadran št. 50, 22. VII.

Iz *novejše dobe* prinaša Savinjski vestnik št. 18, 19. V., ob otvoritvi novega gledališča v Celju odlomke G. Grobelnika iz zgodovine celjskega gledališkega doma od časov stare Avstrije do danes. Ob stoletnici celjske gimnazije objavlja dr. Pavel Strmšek spomine dr. R. Brenčiča iz življenja na tej gimnaziji pred 50 leti (ravno tam št. 22, 6. VI.). Hrastniški grad je bil dograjen leta 1894 v slogu gradu Miramara pri Trstu. Grad je dala zgraditi hči Franca viteza Gossletha, ustanovitelja hrastniške kemične tovarne, ki je začel kariero kot mizarski mojster ter izdelal opremo za grad Miramar, kar mu je prineslo plemiški naslov. Zato je dala njegova hči zgraditi grad v stilu Miramara (Zasavski vestnik št. 16, 23. IV.). Gozdarski vestnik XI (1953), str. 147—150 prinaša v rubriki »Iz zgodovine slov. gozdarstva« sestavek inž. V. Mikuletiča o zgodovini trnovskega gozda »edinstvenega objekta z izredno gospodarsko važnostjo ne le za Goriško, temveč za vso našo republiko«. Viri za proučevanje njegove preteklosti so bili na žalost v veliki meri uničeni, ko sta med II. svetovno vojno zgorela arhiva gozdnih uprav v Lokvah in Predmeji. V Ajdovščini odkrite votivne table in nagrobni napisi pričajo, da so imeli tu že Rimljani organizirano gozdarsko službo. Za srednjeveško in novejšo zgodovino daje mnogo podatkov delo C. R. v. Czoerniga: Das Land Görz und Gradisca iz leta 1873. Ti kraji se prvič omenjajo l. 1001, ko so prišli pod oglejski patriarhat. Kasneje so bili tod deželni gospodje goriški grofje, od leta 1500 pa Habsburžani. Leta 1533 se omenja tu nek Hieronim iz Zadra kot »vrhovni mojster gozdov«. Sedem let kasneje, leta 1540, je velikanski požar uničil velik del gozda, ki se je takrat zmanjšal na današnjo površino. Kasnejši gozdarji so skušali omejiti uničevanje gozda in divjačine, kar je marsikateri plačal z življenjem. Prvi ureditveni elaborat je iz leta 1770, kasneje jih je bilo izdelanih še več, zadnji je iz let 1931/1940. O zgodovini gradu Štatenberga ob Dravinji, ene od na-

ših najlepših baročnih umetnin, ki je bil po osvoboditvi temeljito obnovljen in preurejen v udobno in moderno letovišče, prinaša članek Ptujski tednik št. 25, 19. VI. Leta 1635 je bil v Šaleški dolini kmetijski upor (Velenjski rudar št. 6, 10. VI.). Ravno tam najdemo kratko zgodovino »Velenjskega jezera«, ki je nastalo zaradi odkopavanja premoga pod zemljiščem, zaradi česar se je to pogreznilo in je nastalo kadunjo zalila voda. O pohorskih coklah, prastari vrsti domače obutve, prinaša Kmečki glas št. 27, 8. VII. zanimiv etnografski zapisek od dr. F. Mišiča. Ivo Pirkovič se znova dotika pozabljenega punta dolenjskih kmetov leta 1809 proti Francozom (Dolenjski list št. 20, 22. V.). Viktor Pirnat objavlja epizodo z Uskoki slavnega izumitelja ladijskega vijaka Resslera, ki je v letih 1817—1821 kot c. kr. gozdar služboval v pleterskih gozdovih (ravno tam št. 25, 26. VI.). Jože Zamljen piše ob 80-letnici Vajenske šole v Novem mestu o zgodovini te šole. Delovati je začela s šolskim letom 1872/1873 kot Obrtno-nadaljevalna šola. Prvo obdobje traja do leta 1906, ko začno mojstri zavestno pošiljati vajence v šolo in ko se prične razvijati res prava strokovna šola (ravno tam št. 10, 20. V.). Leta 1868 je bilo ustanovljeno Katoliško društvo rokodelskih pomočnikov v Novem mestu, ki je izobrazilo cele generacije obrtnih pomočnikov. Kasneje je bilo ustanovljeno še mojstrsko rokodelsko društvo in napredno Obrtno društvo, ki je imelo svoj pomočniški odsek. Vsa ta društva so znatno prispevala h kulturno-prosvetnemu življenju novomeških obrtnikov (Obrtnik št. 11, 5. VI.). Ljudske novice so objavile nadaljevanje zgodovinskih črtic A. Potočnika iz zgodovine ljubljanskega mesta: Vodnikov trg (št. 14, 3. IV.), Krekov trg (št. 15—18, 10. IV. — 1. V.), Ljubljanski potres pred 58 leti (št. 17, 24. IV.), Mestni trg (št. 19—24, 8. V. — 12. VI.). Miroslav Pahor obravnava odnose med Trstom in Benetkami v XVII. stoletju, ko so skušale že propadajoče Benetke ovirati vzpon Trsta (Slovenski Jadran št. 19, 8. V.). Življenjepis Gori-

čana Edvarda Rusjana, prvega jugoslovanskega letalca, prinaša Soča št. 298—299, 25. IV. — 1. V.). Pregled trpljenja in borbe slovenskega ljudstva v Istri od leta 1918 in za časa fašizma daje članek v Tovarišu št. 22, 29. V.

Nekaj podatkov iz zgodovine vinogradov in vin daje Kmečki glas št. 15, 1. IV., obširnejšo zgodovino vinogradništva v Goriških Brdih od rimskih časov, ko je bila Akvileja center trgovine z vinom, preko srednjega veka z močnim razvojem vinogradov in ko se že omenjajo nekatere še danes znane vrste vin, do novejših časov, ko so briški vinogradi po uničenju v I. svetovni vojni znova oživeli, pa objavlja Soča št. 306, 20. VI.

Vladimir Bonač poroča v Večeru št. 123, 24. V. na podlagi drugega povojnega štetja, ki je bilo 1953, o prebivalstvu Slovenije. To je od leta 1948 naraslo za 70.775 in doseglo število 1.463.961 ljudi. Prirastek je znašal 5,09% ali letno 1%. Glavna demografska tendenca je izredno hiter dvig števila prebivalcev zaradi visokega števila rojstev in manjše umrljivosti dojenčkov. Glede sorazmerja med moškimi in ženskimi prebivalstvom je omeniti, da je prišlo l. 1948 na 100 moških 113 žensk, l. 1953 pa le 111. Najbolj je naraslo prebivalstvo v mestih, nato v industrijskih središčih, najmanj pa na podeželju. V Ljubljani, Mariboru in Celju živi četrt milijona prebivalcev ali šestina vseh prebivalcev LRS. Najvišji porast ima Ljubljana, kjer je število prebivalstva od leta 1948 naraslo za 16.719 ljudi. Od teh je 9000 rojenih v mestu, 8000 pa je doseljenec. Na deželi se je najbolj povečalo število prebivalstva na Gorenjskem in Štajerskem tam, kjer je v bližini možnost nekmečke zaposlitve, ter na Kočevskem, kjer teče kolonizacija po Nemcih zapuščene zemlje. Padec pa izkazuje pasivni okraj Sežana (za 32%) in okraj Murska Sobota (za 0,7%). Na Dolenjskem in ostalem Primorskem je število prebivalstva sicer naraslo, a zelo malo.

Od člankov, ki se bavijo z zgodovino industrijskih podjetij, je omeniti kratek prikaz nastanka tovarne »Plamen« v

Kropi, ki se je razvila iz leta 1894 ustanovljene žebeljske zadruge (Glas Gorenjske št. 19, 9. V.). Pri Smihelu nad Laškimi kopljejo premog že 163 let, ker so tam domačini začeli izkoriščati nahajališča že l. 1790. Deset let zatem je posegla vmes takratna rudarska oblast, ki je položila kasneje t. im. jamske mere. Miloš Ulrich piše o nastanku in razvoju rudnika Zabukovca, ki je začel obratovati leta 1799, ko je bila podeljena prva jamska mera »Ana« v območju sedanjega III. revirja. Tudi rudnik Litija ima za sabo že daljšo preteklost (Zasavski vestnik št. 26, 1. VII.). Jože Vrabič opisuje rudno bogastvo Šaleške doline in borbo velenjskih rudarjev, da si ga osvojijo (Velenjski rudar št. 4/5—6, 1. V. — 10. VI.). Zgodovinski pregled železarstva v Mežiški dolini od XVIII. stoletja dalje in uvod iz monografije Ivana Mohoriča o Mežiški dolini in njeni zanimivi zgodovinski problematiki prinaša Tovariš št. 16, 17. VI. Dr. F. Mišič poroča o pohorskih glažutih, od katerih so prve nastale konec XVII. stoletja, ter obravnava na kratko nastanek in razvoj glažut ob Sp. Lobnici, pri Stari Glažuti, Glažuta ali Geltnarica, Stari Benediktov dol in Novi Benediktov dol, Jospidol, Langerswald, v Rakovcu in Oplotnici. Ena od največjih je bila glažuta Benedikta Vivata Novi Benediktov dol, ki je bila ustanovljena leta 1837 in je zaposlovala 200 do 250 delavcev (Kmečki glas št. 22, 3. VI.).

Prispevki za zgodovino delavskega gibanja bi bili članki kot na pr. opis praznovanja prvega maja idrijskih rudarjev pred petdesetimi leti (Primorske novice št. 18, 1. V.). Stane Terčak objavlja pregled zgodovine naprednega gibanja v Celju od časov stare Jugoslavije do uničenja prve celjske čete 27. avgusta 1941 (Savinjski vestnik št. 28, 18. VII.). Zasavski vestnik št. 20 do 28, 20. V. — 15. VII. prinaša odlomke iz zgodovine delavskega gibanja v Zagorju (po spominih starih rudarjev) od XIX. stoletja do leta 1939. Ravno tam št. 20, 20. V. najdemo prispevek k zgodovini delavskih izobraževalnih društev »Svobode« in

»Vesne« v Zagorju. Ob 29. obletnici dogodkov v Trbovljah, ko je dne 1. junija 1924 padlo pod strel domačih fašistov-Orjunašev 5 trboveljskih rudarjev in bil zažgan Rudarski dom, opisuje te dogodke Zaslavski vestnik št. 21, 27. V. Koroški fužinar št. 4, 1. V. objavlja iz arhiva Prežihovega Voranca pregled ustanovitve in dela organizacije komunistov na Ravna h v letih 1920—1950. To organizacijo je ustanovil Lovro Kuhar 1. maja 1920 še pred kongresom KPJ v Vukovaru, kamor je šel od šestih delegatov iz Slovenije tudi eden iz Raven. V Podkrajju je bila ustanovljena celica KP septembra 1939. O tem in o nadaljnjem delu in borbah piše spomine Beno Kotnik-Hostnik (ravno tam).

Mnogo člankov zajema snov iz obdobja *narodnoosvobodilne borbe*. V obširnem sestavku pod naslovom »Rojstvo Kokrškega odreda« obravnava Franc Štefe-Miško dogodke in dejstva iz zgodovine narodnoosvobodilnega gibanja na Gorenjskem, ki so v zvezi z nastankom in razvojem Kokrškega odreda (Glas Gorenjske št. 16—30, 18. IV. — 25. VII.). Karel Plestenjak opisuje v zvezi z 11. obletnico ustanovitve Kokrškega odreda zgodovinske spomenike iz NOB, delavnice in bunkerje tega odreda (ravno tam št. 24, 15. VI.). Primorske novice št. 14, 3. IV. dajejo nekaj podatkov o prvih pogankih osvobodilnega gibanja v Vipavi leta 1941, daljši pregled Borbe Kobariške za svobodo in priključitev k FLRJ, od časov prve svetovne vojne do osvoboditve pa v številki 29, 17. VII. Dne 18. VI. 1942 so bili ustreljeni prvi talci v Celju (Savinjski vestnik št. 24, 20. VI.). Pred I. Koroškim partizanskim srečanjem v Mežici piše Okrogar Tone-Nestl ob deseti obletnici I. Koroškega bataljona o napadu na orožniško postajo v Beli (Večer št. 100, 28. VI.). Temu I. Koroškemu partizanskemu srečanju je posvečena cela številka Koroškega fužinarja (št. 4, 1. V.). V njej objavlja Bogdan Žolnir iz gradiva Muzeja NO v Slovenjem Gradcu obširen pregled razvoja NOB v Mežiški dolini od začetka okupacije leta 1941 do osvobo-

ditve. Beno Kotnik podaja iz kronike NOB na področju občine Ravne na Koroškem pregled dogodkov 1941 do 1945. Pregled prve faze razvoja NOB v občini Tržišče prinaša Posavski tednik št. 15, 18. IV. V rubriki »Kronika našega upora« prikazuje Ptujski tednik št. 15, 10. IV. razvoj partizanstva v Slovenskih goricah. France Šušteršič se spominja 11. obletnice ustanovitve partizanske čete na Rakeku, iz katere je izšel narodni heroj Ivan Turšič-Iztok (Slovenski Jadran št. 14, 3. IV.). Ob deseti obletnici velikih borb v Brkinih daje pregled dogodkov Janko Valentinčič (ravno tam št. 23, 5. VI.). Svoje spomine na Kosovelovo XIX. udarno brigado v prvi ofenzivi je prispeval Edo Kodrič (ravno tam št. 21—31, 22. V. — 31. VII.). Pregled NOB v Socerbskem okraju je objavljen ravno tam št. 29, 17. VII. O nastanku prvega letaka v Šentjernejski dolini proti izsekavanju gozdov na Gorjancih od strani fašističnega okupatorja piše Jože Zamljen-Drejče (Dolenjski list št. 14, 10. IV.). Še o prvem letaku in borbi proti ropanju naših gozdov na Dolenjskem daje nekaj dopolnil Ivo Pirkovič (ravno tam št. 25—26, 26. IV. — 3. VII.). Obširne sezname žrtev narodnoosvobodilne borbe okraja Kočevje in ostalih dolenjskih krajev, ki so padli kot talci, v internaciji ali v borbi, najdemo ravno tam št. 16, 24. IV.; št. 20, 22. V.; št. 22, 5. VI.; št. 25, 26. VI.; št. 26, 3. VII.; št. 28, 17. VII.; št. 30, 31. VII. Peter Romanič piše ob deveti obletnici o prvi novinarski konferenci, ki je bila 5. in 6. maja 1944 v Metliki. Konferenca je bila važna prelomnica v razvoju in krepitvi novinarstva, ki je imelo izredno važno vlogo v NOB (ravno tam št. 18, 8. V.). Ivan Pavlin poroča, kako je bil ohranjen novomeški most, da ga niso umikajoči se Nemci razstrelili dne 8. maja 1945 (ravno tam). O prvih talcih na Dolenjskem, ki so padli 28. aprila 1942 pri Radohovi vasi, in o dogodkih iz tega časa piše Janko Jarc (ravno tam št. 28—29, 17. VII. — 24. VII.). Tovariš št. 16, 17. IV. objavlja članek Pavla Zaucerja-Matjaža

ob deseti obletnici ustanovitve I. Koroškega bataljona, ki je odigral pomembno vlogo v NOB. Ravno tam objavlja Peter Tomazin svoje spomine na napad na Mežico 3. aprila 1943, ko so jo partizani zasedli, kaznovali štiri največje narodne izdajalce v tem okraju, nabrali mnogo orožja ter močno dvignili borbeno zavest ljudstva. Pregled osvobodilnega boja v Slovenski Istri od leta 1941 naprej najdemo v Tovarišu št. 22, 29. V., strnjen pregled razvoja NOB na Dolenjskem od Janka Jarca pa ravno tam št. 23, 19. VI. Pot Primorske v svobodo in pregled borbe primorskega ljudstva proti fašističnemu jarmu do osvoboditve je opisana ravno tam št. 29, 17. VII.

Vsi časopisi so ob prezgodnji in zato tragični smrti tovariša Borisa Kidriča objavili članke z odlomki iz njegovega življenja in udejstvovanja in osvetlili njegovo važno vlogo v narodnoosvobodilni borbi in povojni graditvi socializma.

Članki ob raznih *obletnicah* so objavljeni zelo pogosto v našem krajevnem časopisju. Ob 450-letnici idrijskega rudnika priobčuje Kmečki glas št. 21, 27. V. kratek pregled njegove zgodovine. Dr. Draško Vilfan se spominja v kratkem članku (Tovariš št. 24, 12. VI.) 200-letnice ljubljanske babiške šole, ustanovljene leta 1753, katere zgodovino je obširneje obdelal v posebni brošuri dr. Vito Lavrič. Letos smo praznovali 160-letnico rojstva Jos. Resslera, izumitelja ladijskega vijaka, ki je pretežni del svojega življenja deloval na Slovenskem in tudi leta 1857 umrl v Ljubljani (Tovariš št. 28, 10. VII.). Ob 150-letnici hrastniškega rudnika je izšla slavnostna številka Zaslavskega vestnika (št. 26, 1. VII.), v kateri je orisana zgodovina rudnika. Obenem praznuje hrastniška rudarska godba svoj 100-letni jubilej. Ob 100-letnici rojstva Ivana Vrhovca, zgodovinarja Ljubljane in Novega mesta, so v Ljubljani odkrili spominsko ploščo na njegovi rojstni hiši (Dolenjski list št. 22, 5. VI.). Šola v Gorenji vasi je praznovala 100-letnico svojega obstoja (Glas Gorenjske št. 22, 29. V.). V član-

ku z naslovom »Od Južnega Sokola do Partizana« se spominja prof. Drago Ulaga 90-letnice ustanovitve Južnega Sokola, ustanovljenega 1. oktobra 1863 v Ljubljani, ki je postal poleg že leta 1861 ustanovljene Čitalnice važna in za takratno dobo napredna organizacija, ki je zbirala okrog sebe zavodne Slovence. Savinjski vestnik, št. 26, 4. VII. prinaša članek, posvečen 80-letnici celjske cinkarne, ki jo je leta 1873 ustanovil avstrijski erar. Cinkarna je tedaj dobivala cinkovo rudo iz rudnika v Rablju ter iz Koroške in Tirolske. V teku let se je vedno bolj širila. Po I. svetovni vojni je postala last države, ki pa jo je prepustila delniški družbi Cinkarna d. d.; ta je precej izpopolnila proizvodnjo. Medtem ko ni okupator v drugi svetovni vojni nič gradil, je po osvoboditvi tovarna dosegla velik napredek ter deluje sedaj tam 9—10 destilacijskih peči. Proizvodnja se je od leta 1929 dvignila za približno 2,5-krat. Svojo 50-letnico je praznovala letos tudi tovarna čevljev Triglav (prej Peko) v Tržiču (Glas Gorenjske št. 18, 1. V.). Jože Košar opisuje ob 50-letnici Zgodovinskega društva in Studijske knjižnice v Mariboru razvoj in delo obeh jubilarov (Večer št. 132, 6. VI.). Leta 1903 — torej pred 50 leti — je bil ustanovljen Murski Sokol v Ljutomeru, ki je odigral pomembno vlogo v nacionalnem boju proti Nemcem (Obmurski tednik št. 24, 12. VI.). Bratko Rot se spominja ob 50-letnici smrti Simona Rutarja, velikega primorskega zgodovinarja, arheologa in zemljepisca (Slovenski Jadran št. 18, 1. V.). Rudarska godba na Senovem je letos praznovala 25-letnico obstoja (Posavski tednik št. 25, 27. VI.).

O muzejski dejavnosti v Kranju in o problemu kranjskega muzeja piše Cene Avguštin (Glas Gorenjske št. 30, 25. VII.) ter omenja predlog, da bi se muzej namestil v starem kranjskem gradu Kieselsteinu. Kmečki glas št. 26, 1. VII. opozarja bralce na muzej Gozdarskega inštituta Slovenije, ki je nameščen v Bistri.

ZGODOVINSKO BRANJE

Ptujski zbornik 1893—1953. Ptuj 1953. 111 str. 4°. Izdalo Muzejsko društvo v Ptuj. Uredil uredniški odbor. Tisk Celjske tiskarne v Celju. Broširano.

Zbornik je izdalo Muzejsko društvo, »da proslavi 60-letnico svojega delovanja in spomin ter delo mož, ki so si stekli pri odkrivanju preteklosti ptujskih tal od ilirskih preko rimskih in staroslovanskih do današnjih časov nevenljivih zaslug« in da z njim pozdravi VIII. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ki je bilo v teh dneh v Ptuj.

Naj podamo v tem kratkem prikazu le bežen pregled vsebine. Karel Šepec prikazuje v uvodnem članku delovanje društva v 60 letih njegovega obstoja in poudarja njegove zasluge za proučevanje ptujске preteklosti. Fran Alič nam oriše življenje in delovanje štirih lokalnih zgodovinarjev, »ki so pripravljali, ustanovili in vodili Ptujski muzej«: Simona Povodna (1753—1841), Ferdinanda Raispa (1818—1898), Franca Ferka (1844—1925) in Viktorja Skrabarja (1877—1938). Dr. Mihovil Abramič podaja kratek pregled zgodovine rimskega Poetovia od bakrene dobe do konca IV. stoletja, ko v zgodovini izginejo vesti o njem. Dr. Josip Klemenc opisuje bronasto zgodnjekršćansko svetilko, ki je bila izkopana leta 1951 na Zgornjem Bregu. Rudolf Bratanič piše o razvoju rimskega denarstva od najstarejše dobe do propada rimske države in obenem opozarja na bogastvo numizmatične zbirke Ptujskega uzeja, zlasti kar se tiče rimskih novcev. Josip Korošec poroča o stanju slovanske arheologije na področju Ptuja, od prve najdbe slovenskega grobišča na Hajdini leta 1907 do najnovjših izkopavanj in podaja glavne značilnosti najdb. Paola Korošec poudarja pomen slovanskega grobišča na Turnišću blizu Ptuja za slovansko arheologijo v Sloveniji predvsem zaradi izredno dragocenih pridevkov, ki so se našli v grobovih. Daljšo razpravo o ptujski mestni župnijski cerkvi — enem od najzanimivejših umetnostnih spomenikov Slovenije — je prispeval Marjan Zadnikar.

Po obravnavi dosedanje literature o njej ter proučevanju posameznih stavbnih delov prihaja do zaključka, da je morala prvotna romanska cerkev nastati v drugi polovici XII. ali v začetku XIII. stoletja. Emilijan Cevc razpravlja o konzolnih maskah v župni cerkvi na Hajdini, poprsju na ptujski mestni lekarni, maskah na ptujskem mestnem stolpu, v cerkvi na Ptujski gori ter na stopnišču ptujskega minoritskega samostana ter ugotavlja po primerjanju gradiva, da gre tu nedvomno za vpliv arhitekta in kiparja Petra Parlerja, graditelja praške stolnice sv. Vida v drugi polovici XIV. stoletja, ki je to stolnico okrasil s podobnimi maskami, v Ptuj in okolici pa kak njegov učenec. Anton Stupica podaja stilni oris plastične skupine Marijinega Oznanjenja iz celjskega oltarja na Ptujski gori z zaključkom, da je ta skupina nastala okrog leta 1440. Po zbirkah ptujске galerije slik, nameščene v Ptujskem gradu, nas vodi v svojem prispevku Jože Curk. Galerija obsega dela od gotike XIII. stoletja preko baroka, biedermeierja in slikarstva druge polovice XIX. stoletja do modernega slikarstva ter je nad vse poučno dopolnilo muzejskih zbirk. Tončica Urbas nam daje strnjen pregled narodnoosvobodilne borbe v Ptuj in ptujskem okraju z njenimi specifičnostmi. Slede mu odlomki iz dnevnika M. U. od aprila do julija 1941, prvih dni nacistične okupacije v Ptuj. Šentjunc—Glušič—Bračič opisujejo zadnje dneve narodnega heroja Jožeta Lacka, ki je umrl v ptujskih zaporih 18. avgusta 1942 po zverinskem mučenju od strani gestapovcev. Dominik Glušič se spominja junaške smrti zadnjega Lackovega aktivnega soborca Osojnika, ki je padel po podlem izdajstvu na Silvestrovo 1942. Franc Kotnik opisuje nastanek slovanske pravljice o Makalonci. Dr. Vladimir Murko objavlja svoje spomine na očetova potovanja po sledovih srbsko-hrvatske narodne epike. Končno podaja Janez Petrovič občiren pregled gospodarske strukture ptujskega okraja.

SLOVENCIM NAJSTAREJŠI SMUČARJI V SREDNJI EVROPI

Prvotno domovino smuči in smučarstva nam je iskati v Skandinaviji in najsevernejših predelih Rusije, kjer so si prebivalci zaradi ogromne oddaljenosti med posameznimi naselji in visokega snega že v pradavnini omislili za zimo posebno prometno sredstvo: smuči. Ne-

Vse smučarske potrebščine prodaja

SLOVENIJA ŠPORT

LJUBLJANA, TITOVA 18

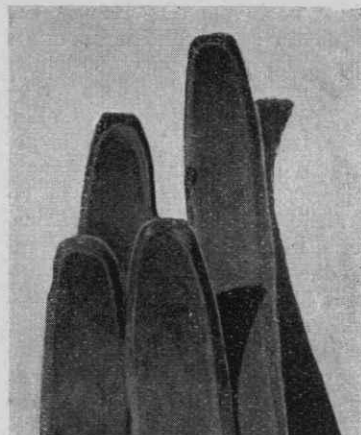
Podružnice v Mariboru,
Celju, Novem mestu,
Solkanu ter na Jesenicah

kateri zgodovinarji so mišljenja, da so smuči stare nad 4000 let, pri čemer se sklicujejo na kraj Balingsti na Švedskem, kjer so odkrili v skale vsekane podobe smučarjev. Med prvimi poroča o rabi smuči zgodovinar Pavel Diakon (okoli l. 800 po n. š.), ko piše med drugim, da imajo Scritobini na Lofotih smuči (shije). V 10. in 11. stoletju so bili nekateri norveški kralji prav dobri smučarji in o švedskem kralju Gustavu Adolfu je znano, da

je na svojih pohodih na Poljsko l. 1610 imel s seboj tudi 4000 vojakov-smučarjev.

Najstarejše poročilo o smučeh in smučanju v Evropi je Valvasorjevo iz l. 1684. V četrti knjigi svojega znamenitega dela »Slava vojvodine Kranjske« poroča Valvasor med drugim, da imajo kmetje ponekod na Kranjskem, zlasti okoli Turjaka nenavadno iznajdbo, na kateri se pozimi z neverjetno hitrostjo peljejo s hriba v dolino. Dalje govori Valvasor o dveh deščicah, ki sta četrta palca debeli, pol čevlja široki, pet čevljev dolgi, spredaj pa navzgor ukrivljeni. Na sredi deščice je usnjen jermen, v katerem se vtaknejo noge. Poleg tega ima kmet močno palico v rokah, s katero krmari po hribu navzdol. — Upravičena je domneva, da se Valvasorjevo poročilo o smučanju nanaša na staro ljudsko smučanje na Blokah na Notranjskem, kjer je bilo še do druge svetovne vojne pozimi zelo udomačeno.

V zadnjih desetletjih je ljudsko smučanje na Blokah zelo zaslovelo v mednarodnem kulturnem svetu. Švedski zgodovinar Wiklund mu je posvetil večjo razpravo, o njem je dalje pisal znani nemški športni pisatelj Carl J. Luther, ki je med drugim potrdil, da smo Slovenci najstarejši smučarji v Al-

Stare bloške smuči

pah in v Srednji Evropi. Kako ceni tujina naše staro ljudsko smučarstvo, o tem najbolje pričča dejstvo, da so bloške smuči razstavljene v muzejih mnogih evropskih mest, zlasti pa seveda v Skandinaviji. Kot pionirja v raziskovanju bloškega smučanja bi mogli imenovati Rudolfa Badjuro, ki je pred vojno zbral o njem mnogo gradiva in ga uporabil v svoji »Smuški terminologiji«. L. 1953 je pričel bloško smučarstvo temeljito raziskovati Etnografski muzej v Ljubljani in upati je, da bomo po njegovi zaslugi kaj kmalu dobili čim popolnejšo podobo te naše stare smuške kulture.

EXCHANGE: "Kronika", Ljubljana - Yugoslavia
Mestni trg 27/III.

THE CHRONICLE
The Review for Slovene
Local History

LA CHRONIQUE
Revue d'histoire
locale slovène

CHRONIK
Zeitschrift fuer Lokal-
geschichte Sloweniens

L j u b l j a n a 1953

Year I.No. 3
Appears annually three
times

Année I.No. 3
Paraît trois fois
par an

Jahrgang I. Nr. 3
Erscheint dreimal
jaehrlich

Summaries:

Resumés:

Zusammenfassungen:

The Meeting of Delegates of the Slovene People at Kočevje
(October 1st -3rd, 1943) - p.153

L'Assemblée des députés de la nation slovène à Kočevje. -
Die Tagung der Abgeordneten des slowenischen Volkes in
Kočevje.

Dr. Metod Mikuž

In the days from October 1st to 3rd 1943 a Meeting of the Delegates of the Slovene People was taking place at Kočevje, on the liberated territory, in the midst of Slovenia occupied by the fascists. There were 572 delegates present, elected throughout Slovenia. The author first discusses the development of the war for the national liberation up to the time of this meeting. Then he gives a detailed evaluation of the significance and place of this meeting in the history of the Slovene people. The significance of this meeting is based above all in the fact that the Slovene people for the first time in its history could elect its real political leadership and the democratic representation, the so called Slovene Committee for the National Liberation (SNOO), consisting of 120 membres. The second great significance of this meeting lies in the fact that here the delegates for the II session of the Antifascist Council for the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) have been elected. With this the delegates at the Kočevje Meeting stressed the desire of the Slovene people to bind still in the future the destiny of the Slovene people with that of other peoples of Yugoslavia. Furthermore the Kočevje Meeting accepted on basis of the given reports a large number of decrees and measures planned to lead the war of the national liberation to its successful end.

Les problèmes historiographiques du Littoral Slovène
p.159

The historiographical problems of the Slovene Littoral.-
Einige Probleme der Geschichtsschreibung im Slowenischen
Kuestenland.

Andrej Šavli

Dans son article, l'auteur expose les problèmes principaux
d'historiographie locale du Littoral Slovène (ancienne Vénétie

Julienne), territoire yougoslave, récemment libéré de la domination italienne. A travers des siècles, ce pays, en qualité de territoire limitrophe, a subi des changements les plus différents qui ont trouvé leur reflet aussi dans son histoire. L'historiographe local aura à rechercher des matériaux fort intéressants de l'époque féodale, absolutiste et napoléonienne, des temps où les relations commerciales et le trafic entre l'Autriche et les régions de l'Italie du Nord étaient très intensifs; il y trouvera des données abondantes sur l'exploitation économique du pays à l'époque du capitalisme croissant et sur le mouvement ouvrier slovène de Trieste et de Gorice. Mais il y aura aussi des problèmes spéciaux fort significatifs pour le Littoral: l'émigration des habitants (qui fut accentuée sous le régime fasciste) dans les pays les plus divers et les plus éloignés (l'Italie, l'Egypte, le Brésil, l'Amérique du Nord etc); les intrigues de l'irrédentisme et de l'impérialisme italiens; les combats acharnés entre les Autrichiens-Hongrois et les Italiens de 1915 à 1917 sur la rivière de Soča (Isonzo) et leur répercussion dans la vie des indigènes (la destruction, la disette, l'évacuation); l'occupation italienne du territoire de 1918 - 1943 et les changements nationaux et administratifs qui en furent la conséquence; l'histoire du pays au temps des combats pour la libération 1942 - 1945.

The Rebellion in the Bela krajina
p.163

Le soulèvement dans la Bela krajina. - Der Aufstand
in Bela krajina.

Janko Jarc

The author concludes with this article his description of the development of the resistance movement in Bela krajina, the region in the southern part of Slovenia. He deals particularly with the attack on a patrol of the Italian fascists on September 6th, 1941 near Griblje. This attack caused great alarm among the command of the Italian army, that enjoined on their soldiers the uttermost readiness during each of their movements. These measures, getting more and more severe, could nevertheless not intimidate the Slovene partisans; on the contrary: they ever and again with the always fresh power started the battles with the occupator. This first great attack was followed by new ones, that were by and by changed into an uninterrupted armed struggle, and got finally such proportions as not foreseen even by the command of the Italian army in the occupied Slovene territory.

Das Schloss Ptuj und seine Umgebung in der Neuzeit
p.171

Le Château de Ptuj et ses environs dans l'âge moderne.-
The Castle of Ptuj and its Surroundings in Modern Age.

Franjo Baš

Nachdem die Habsburger im Jahre 1511 als Nachfolger des Erzstifts Salzburg das Eigentum des Schlosses Ptuj angetreten hatten,

wechselte es im Lauf der Jahrhunderte sowohl seine unmittelbaren Besitzer als auch seine Eigentüemer. Seit es 1663 zum Leslie'schen Fideikomiss erklärt war, erlitt sein Besitz fast keine Veränderungen mehr.

Das Schloss Ptuj war durch lange Jahrhunderte ein Herrschaftssitz und dadurch sowohl ein Wirtschafts- als auch Verwaltungszentrum für seine Untertanen. Der Bereich dieses Besitzes wird durch die Karte auf Seite 171 veranschaulicht. Ausführlicher wird insbesondere die Robotpflicht der Untertanen beschrieben; weiters werden ihre Naturalabgaben angeführt. Fortwirtschaftlich ist die Herrschaft unbedeutend, ebenso ist die Viehzucht der Untertanen noch zu Beginn des XIX. Jahrhunderts recht primitiv. Die häufige Verpachtung der Herrschaft liess keine fortschrittlichen wirtschaftlichen Bestrebungen aufkommen. Das Schloss blieb eben nur ein veralteter Sammelpunkt für feudale Abgaben. Mit der Grundablosung fiel auch diese seine letzte Funktion.

L'importance des chroniques scolaires pour l'histoire de l'instruction publique en Slovénie - p. 177
Die Bedeutung der Schulchroniken für die Geschichte des Unterrichtswesens in Slowenien.- The Importance of the Schoolchronicles for the History of the public instruction.

France Ostanek

Dans les écoles primaires de Slovénie, l'habitude de noter tous les événements de quelque importance dans un livre spécial, nommé chronique scolaire, date depuis l'introduction de l'enseignement primaire obligatoire vers la fin du XVIIIe siècle. Ces chroniques renferment toute une foule de petits détails sur l'histoire de différentes localités et peuvent servir à la recherche d'un historiographe local. Ce sont les instituteurs eux-mêmes qui, les premiers, ont reconnu l'importance de ces notes modestes et qui, en 1898, ont fondé le Musée scolaire à Ljubljana sous le patronage de l'Union des associations des instituteurs slovènes. Ils y ont rassemblé entre autre une grande quantité de vieilles chroniques scolaires et de photographies des bâtiments où les écoles ont été installées. Mais faute d'argent, le musée fut aboli en 1910. Après la première guerre mondiale, le développement des écoles a réclamé le renouvellement de ce musée qui eut lieu en 1938. Depuis la libération, en 1945, il a fait des progrès sensibles. Dans le présent article, l'auteur cite toute une série de données historiques intéressantes, dépouillées de ces chroniques, qui contribuent à l'histoire de l'instruction publique de Slovénie.

Das Eisenwerk Gradac in Bela krajina
p. 183

La fonderie de fer de Gradac dans la Bela krajina.-

The Iron-Works at Gradac in Bela krajina.

Ivan Mohorič

Als in der Mitte des vergangenen Jahrhunderts die Anfrage nach Eisen wesentlich gestiegen war, bedurfte es nur noch der wirtschaftlichen Entfesselung, um nach dem Jahre 1848 die Tendenz zur Gruendung neuer Eisenwerke zu befördern. In Folge dieser Tendenz entstand in Bela krajina das Eisenwerk Gradac, welches in den Jahren 1856 - 1857 erbaut wurde. Ihre Rohmaterial - Basis war in der Hauptsache Bela krajina, wo die Eisenverarbeitung schon in vorgeschichtlichen Zeiten statt fand. Das Werk begann mit dem Betrieb am 1. Jaenner 1858. Nach den ersten kritischen Jahren, wurde die Erzeugung auf die Artillerieprojektilen umgestellt. In Folge mangelhafter Bahnverbindung des Eisenwerkes mit den Absatzplaetzen, weiters in Folge der Wirtschaftskrisis im Jahre 1873 und schliesslich wegen immer wachsender Konkurrenz, verkaufte der Unternehmer Friedau das Werk der Alpinenmontangesellschaft. In Ausfuehrung ihrer Konzentrationpolitik stellte letztere den Betrieb Gradac ein.

Eine Darstellung der ehemaligen Glashuette an der unteren Lobnica bei Ruše - p. 191

Le tableau de l'ancienne verrerie au bord de la Lobnica près de Ruše. -

The picture of the Former Glass - Works at Lobnica near Ruše.

Franc Minarik

Der Verfasser gibt auf Hand eines alten Gemaeldes eine umfangreiche Beschreibung der ehemaligen Glashuette, die nach ihrem Besitzer Benedict Vivat, "Novi Benediktov dol" genannt wurde. Die Glashuette wurde um das Jahr 1836 in Betrieb gesetzt und war in jener Zeit eine der groessten auf slowenischen Boden. Sie beschäftigte 200 bis 250 Arbeiter und hatte ihren Absatzplatz auch im Auslande, vor allem in Turkei und im Nahen Osten. Aus der vorliegenden Beschreibung bekommen wir ein gutes Bild ueber die Groesse und Arbeitsweise dieser Glashuette.

The Fate of the Miklošič Monument at Ljutomer.-

Le sort du buste de Miklošič à Ljutomer.-

Das Schicksal des Miklošič - Denkmals in Ljutomer. -
- p. 194.

Niko I. Vrabl

Le poète Dragotin Kette et la ville de Novo mesto.-
p. 194

The Poet Dragotin Kette and the town Novo mesto. -
Der Dichter Dragotin Kette und die Stadt Novo mesto.

- 2 -

Ivan Vasič

L'auteur publie ses mémoires sur l'une des figures les plus marquantes de la littérature slovène de la fin du XIXe siècle, Dragotin Kette. Il y esquisse les influences principales que le séjour dans la ville de Novo mesto a exercé sur ses poésies: la région pittoresque et idyllique, traversée de la Krka, rivière d'un vert profond et avec des régions mystérieuses, les châteaux romantiques et rêveurs, disséminés un peu partout sur les collines vinicoles, le milieu social et culturel d'une petite bourgade provinciale avec ses traditions réactionnaires et habitudes petites bourgeoises, la façon de vivre un peu gaillarde et étourdie du poète, mêlée de sentiments du désenchantement dans l'amour. Il y a aussi des matériaux très abondants pour l'explication de la poésie de ce poète qui compte parmi les plus aimables et philosophiquement les plus profonds de toute la littérature slovène.

Some Remarks on the Regulative Plan of Urbanisation for the town of Ljubljana. (p.201, 203).

Observations sur le plan régulateur général de Ljubljana.-
Einige Bemerkungen zum urbanistischen Regulationsplan fuer die Stadt Ljubljana.

N. Šumi - arch. I. Spinčič

In this review a proposal for a regulative plan of urbanisation for the town of Ljubljana is enclosed as an appendix. The accompanying explanations and notes to this plan are supplied by the Arts historian N. Šumi and by the architect I. Spinčič. The former explains the present appearance of Ljubljana on the basis of its historical background, the formation of the older, medieval part of the town in concord with some urbanistic rules valid at that time, and the formation of the more recent parts of the town. He calls our attention to the proposals made by the architect Fabiani who soon after the Ljubljana earthquake (1895) tried to fix the basic lines of the future development of the town, using an interesting combination of a natural central line and the three side-lines upon the former (page 201). Fabiani's proposals have been partly realized, especially in the part of the town built under the influence of the Viennese secession.

The architect Spinčič has a different opinion about the development of the old town, where he sees above all a certain lack of planning; furthermore he emphasises the influence exercised by the architect Plečnik upon the formation of the present appearance of Ljubljana. Finally he tries to give the basic traits of the principles used by the authors of the proposed regulative plan of urbanisation. The two reporters do not give essential observations about the plan itself - the plan has so far been only proposed, it is not yet accepted.

In memoriam + Josip Mravljak (p.204)

The Archives narrate (p.205)

Les Archives racontent

Die Archive erzaelen

The News form Museums (p.206)
Nouvelles de musées
Museums Nachrichten

Form our Reviews - Revue de nos revues - Aus unseren
Zeitschriften.
p.208

Form our Places - De nos localités - Aus unseren Orten
p.211

New books about the Local History - Oeuvres sur l'histoire
locale - Lokalgeschichtliche Neuerscheinungen
p.211

The picture on the cover: Maribor during the first half
of the 18th century.
Illustration d'enveloppe: Maribor dans la premier moitié
du XVIIIe siècle.
Umschlagsbild: Maribor in der ersten Haelfte des XVIII.
Jahrhunderts.

Priloga povzetkov za Kroniko I/3.1953. Izdaja Zgodovinsko društvo
za Slovenijo - Sekcija za lokalno zgodovino (predstavnik Jože Šorn).
Odgovorni urednik Zvone Miklavič.

Trgovsko podjetje

»UMETNINA«

LJUBLJANA, Resljeva c. 16, tel. 22-835

je odprlo novo poslovalnico »*Antika*« Ljubljana, Mestni trg 19

V tej poslovalnici prodajamo izrecno antikvarične predmete ter obveščamo cenjene stranke, da v ta namen sprejemamo v komisijsko prodajo sledeče predmete:

V lesu:

Stilno pohištvo vseh dob: renesanse, baroka, rokokoja, empira in secesije. Posamezne komade kot: sekreterje, tabernakelj-omare, kotne omare, podstavke za kipe, mizice, stole in podobno. Vse vrste kipov (tudi sakralnega značaja), starinske šatulje, lesoreze, okvire, svečnike, intarzije in podobno.

V kovini:

Kipce, okvire, cinaste posode in krožnike, pisalne pribore, ure, orožje, medalje, plakete, ordene, razne značke, sklepance ter razne starinske izdelke v železu, bakru, bronu, medenini in kositru.

V tekstilu:

Narodne noše, ornamentirane prte in druge izdelke ljudske umetnosti.

V steklu in porcelanu:

Kompletne starinske servise, posamezne šale, kipce, figure, podnose, svečnike, lestence in kristal.

Poleg gornjega posredujemo tudi prodajo raznih arhivalij, listin, rokopisov in podobnega. Ker je nova poslovalnica v dosedanjih prostorih naše poslovalnice »Pohištvo«, obveščamo cenjene stranke, da se je poslovalnica »Pohištvo« preselila na Jurčičev trg št. 2.

Use blago sprejema: Sprejemališče, Mestni trg 7, tel. 23-175

TRGOVSKO PODJETJE

IZIBIRA

LJUBLJANA, Wolfova 1

se priporoča za obisk v svojih
specialnih poslovalnicah

ROKAVIČAR, Titova 1
MODA, Nazorjeva 5
MANON, Prešernov trg 3
NOGAVIČAR, Nazorjeva 3
DOJENČEK, Cankarjeva 7
PERILO, Miklošičeva 12
OKRAS, Čopova 54
VRVARNA, Trubarjeva 31
GLASBILA, Wolfova 4

Obiščite nas!

Postregli vam bomo solidno
in strokovno!

KEMOSERVIS

Ljubljana

TRG REVOLUCIJE 15

Uvoz

in trgovina z laboratorijskimi
kemikalijami, aparati, steklovi-
no in drugimi potrebščinami.

Oskrbujemo

vse znanstvene, zdravstvene in
industrijske laboratorije po
dnevni najnižji ceni.

V primeru

večjih naročil dajemo poseben
popust.

umetniška
zadruga

V LJUBLJANI

KARDELJEVA ULICA 1
Telefon 20-045

prevzema, nudi in posreduje:
umetniške slike, zidno slikar-
stvo, kiparska in spomeniška
dela, keramiko, okvire, mavč-
ne odlitke za šole ter vse sli-
karske potrebščine. Nadalje
prevzema v lastni livarni odli-
vanje umetniških del v bron

STROKOVNO PREBARVAM

Vaš usnjeni plašč, površnik, aktovko,
kovček in vse usnjene prevleke!
Pošljete lahko po pošti in plačate
po povzetju.

Dobravec Ferdinand

Barvanje in obnavljanje
usnjenih predmetov

LJUBLJANA, STARI TRG 17

Kamnoseško podjetje

Naravni kamen

LJUBLJANA, KOLODVORSKA ULICA 32
Telefon št. 20-210, NB 604-T-321

Predelujemo vse vrste marmora in gra-
nita za oblogo sten, stopnic in tlakov ter
vršimo oblaganje, izdelujemo vsa graver-
ska, kiparska in ostala arhitektonska dela
v marmoru.

Za cenjeno naročilo se priporočamo.

Državni obrtni mojster

Rozman Slava

PLETILSTVO

Ljubljana, Gosposka ulica 4

Telefon 21-275

SLOVENIJALE

PODJETJE ZA IZVOZ LESA IN LESNIH IZDELKOV

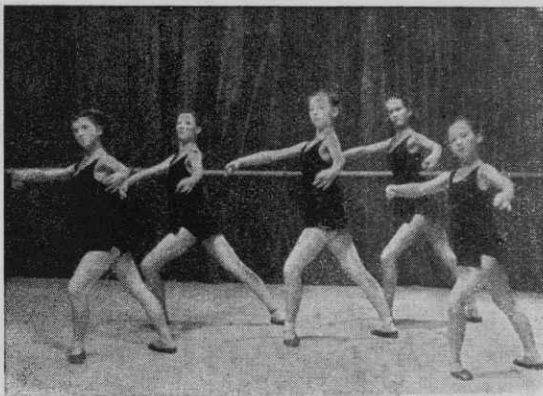
Ljubljana, Titova 1

IZVAŽAMO: MEHAK ŽAGAN LES
TRD ŽAGAN LES
ZABOJE

TESAN LES
ŽELEZNIŠKE PRAGE
DRVA ZA KURJAVO
OGLJE

FURNIR
VEZANE PLOŠČE
PANEL PLOŠČE
LESOVINSKE PLOŠČE
(LESONIT)
PARKETE

LESENE HIŠE
PISARNIŠKO IN
STANOVANJSKO POHIŠTVO
STOLE IZ UPOGNJENEGA LESA
LESNO GALANTERIJO

Državna srednja baletna šola

LJUBLJANA, GRADISČE 4/I
Telefon 23-142

Sprejema gojence in gojenke v starosti
10 do 12 let

Pogoji za sprejem:

1. Dovršena osnovna šola
2. Uspešno opravljen sprejemni izpit

Dijaki morajo poleg Srednje baletna šole
obiskovati gimnazijo ali kako drugo
srednjo splošno-izobraževalno ali stro-
kovno šolo.

PODJETJE ZA PROMET S TOBAKOM,

Tobak

VZIGALICAMI IN VREDNOTNICAMI

Ljubljana, Likozarjeva 8

Telefon 21-956 — poštni predal 356

Prodaja na debelo in drobno vse
vrste tobačnih izdelkov, vžigalic in
vrednotnic na vsem ozemlju
Ljudske republike Slovenije

V srednjem veku je bila Ljubljana —
kot vsa ostala mesta tega časa — uma-
zано mesto. Smeti so odmetavali kar na
ceste, ki jih ni nihče snažil. Še v XVIII.
stoletju so Mestni trg pometali le dva-
krat letno. Skrb za pometanje cest je
bila poverjena takrat delno zakupnikom,
delno pa raznim poklicem: sodarjem,
stolonošam, prevoznikom, sodnim slu-
gam in celo kaznjencem. Zato je razum-
ljivo, da je bila snaga še vedno zelo po-
manjkljiva. Smeti so morali odmetavati
v Ljubljano. Danes pa vzorno skrbi
za vzdrževanje snage v mestu podjetje

»Snaga«

Povšetova ulica 27

Telefon 21-925

Obiščite poslovalnice

TRGOVSKEGA PODJETJA

MANUFAKTURA

LJUBLJANA, TRUBARJEVA CESTA 1/II

- »Ciciban« Miklošičeva 18
- Čopova ulica 3
- »Pri vodnjaku« — Ciril Metodova 21
- Titova cesta 10
- Vodnikov trg 2
- Vodnikov trg 5
- Šmartinska cesta 15
- Titova cesta 51
- Trubarjeva cesta 11

Velika izbira vseh vrst tekstilnega blaga!

Kvalitetno blago,
vedno po najugodnejših cenah!
Postregli vam bomo najbolje!

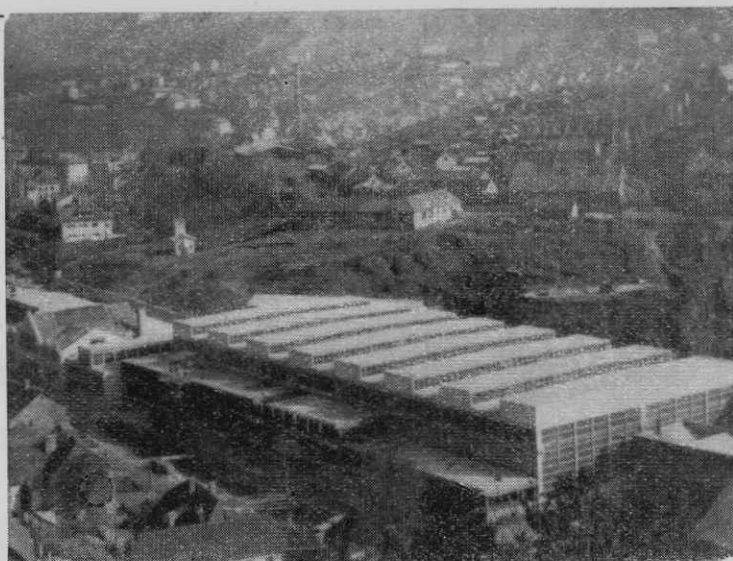
Priporoča se

TRGOVSKO PODJETJE
»MANUFAKTURA«
Ljubljana

STROJNA TOVARNA TRBOVLJE

v Trbovljah

(prej Strojna tovarna
„Miha Marinko“ Trbovlje)

Projektiramo, izdelujemo in montiramo kompletne transportne naprave za vse veje industrije, gradbeništva, metalurgije in rudarstva.

Kot specialna tovarna za rudarsko opremo izdelujemo kompletne šahtne in separacijske naprave z vsemi pripadajočimi stroji.

Izdelujemo investicijsko opremo po dostavljenih načrtih.

Zahtevajte specialne prospekte in ponudbe!

Tovarna
kovinske embalaže

Ljubljana

Proizvaja vse vrste litografirane embalaže, kot embalažo za prehransko industrijo, gospodinjsko embalažo, bonboniere za čokolado, kakao in bonbone ter razne vrste litografiranih in ponikljanih pladnjev. Razen tega izdelujemo električne aparate za gospodinjstvo, kot n. pr. električne kuhalnike, odprte in zaprte, električne likalnike in prenosne električne peči. Izdelujemo tudi pribor za avtomobile in kolesa, in sicer avtomobilske žaromete velike in male, zadnje svetilke, stop svetilke, zračne zgoščevalke za avtomobile in kolesa ter zvonce za kolesa. Poleg tega izdelujemo tudi pločevinaste litografirane otroške igrače itd.

Obersnel Pavel

Ljubljana, Kardeljeva 6

Telefon 22-156

SPECIALNA IZDELOVALNICA
VSEH VRST OKVIROV

**RAFINERIJA
DRAGIH KOVIN**

Ljubljana, Ilirska ulica 6

Telefon 21-620

Čiščenje zlata in srebra
Iz teh kovin izdelujemo
zobno zlato in srebro v
vseh zlitinah in velikostih

Podjetje za tuzemske in mednarodne
transporte

Špedicija

LJUBLJANA

Titova 33

Telefoni:

uprava podjetja št. 20-951,

676, 21-486, 20-081

disponenca kamionov št. 21-690

*Izvršuje vse posle
lokalne in mednarodne
špedicije, prevaža vse
vrste blaga s kamioni in
vprežnimi vozili, vskladiščuje
blago v lastnih skladiščih in
opravlja vse usluge v zvezi
s prevozom in oddajo blaga
v izvozu, uvozu, tranzitu
in lokalnem prometu*

Lastne poslovalnice
v Mariboru, Zagrebu,
Rijeki, Jesenicah, Celju,
Prevaljah, Novi Gorici in Beogradu

BRODOGRADILIŠTE

»Boris Kidrič« d.d.

Piran STO

UČNA DELAVNICA ZAVODA ZA GLUHO MLADINO

»Knjigoveznica«

Ljubljana, Ulica Toneta Tomšiča 2

*se priporoča
za vsa knjigoveška dela*

Veletrgovina
s prehranskim
blagom

Koloniale

MARIBOR JURČIČEVA ULICA 5/II

nudi svojim cenjenim odjemalcem
bogato izbiro prehranskega
in kolonialnega blaga
prvovrstne kakovosti
in po najnižjih dnevnih cenah

Pridite in prepričajte se!

Trgovsko podjetje

» Ž I T O «

LJUBLJANA, Parmova 33

Vsem cenjenim strankam sporočamo, da se je podjetje »Žito« centrala s svojimi podružnicami v Ljubljani, Mariboru, Celju, Kranju in Kočevju s 1. X. 1953 reorganiziralo tako, da so iz zgoraj navedenih podružnic osnovana samostojna podjetja, in sicer:

Trgovsko podjetje »MOKA« Ljubljana, Parmova ul. 33

Trgovsko podjetje »ZRNO« Maribor

Trgovsko podjetje »ŽITAR« Celje

Trgovsko podjetje »KLAS« Kočevje

Trgovsko podjetje »KLASJE« Kranj

Predmet njihovega poslovanja je nakup in prodaja žitaric, stročnic in mlevskih izdelkov za grosistično omrežje in maloprodajalce.

Bivša centrala »Žito«, ki je obdržala isto firmo, kupuje in prodaja v vagonih količinah vse vrste žitaric, mlevskih izdelkov, stročnic in slame.

Uvaža in izvažajo gornje blago po tozadevnih predpisih.

Kot stransko dejavnost prevzema v shranjevanje vagonске količine v to vrsto trgovine spadajočega blaga. Uskladiščuje v svojih silosih in mehaniziranih skladiščih.

Telefon:

Trgovsko podjetje »Žito« 23-141, 20-079 Uprava žitnih silosov 23-141 Direktor 20-877

Vsem delovnim kolektivom želimo mnogo uspeha v letu 1954

TOVARNA ZA ELEKTROTEHNIKO IN FINO MEHANIKO

Proizvaja in promptno dobavlja vsem odjemalcem:

TONSKI KINOPROJEKTOR NP 2

izpopolnjen eksportni tip — za normalni zvočni 35 mm — film za srednje in večje dvorane, z bobni za film dolžine 1200 m. Izpopolnjena konstrukcija naših kinoprojektorjev omogoča prikazovanje trodimenzionalnih filmov, če uporabimo dva v ta namen opremljena projektorja.

KINOPOJAČALNIK KO-04

je visoko kvaliteten pojačevalec, sestavljen od treh panelov.

PRENOSNA

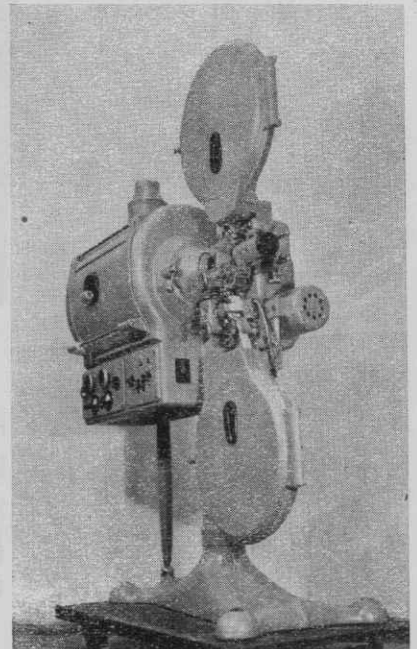
TONSKA KINOAPARATURA OP-2

za ozki film 16 mm v treh priročnih kovčkih s projektorjem, kinopojačevalcem in zvočnikom.

Zahtevajte naše ponudbe!

Izdelujemo vse načrte za opremo kinosalov in kino kabin.

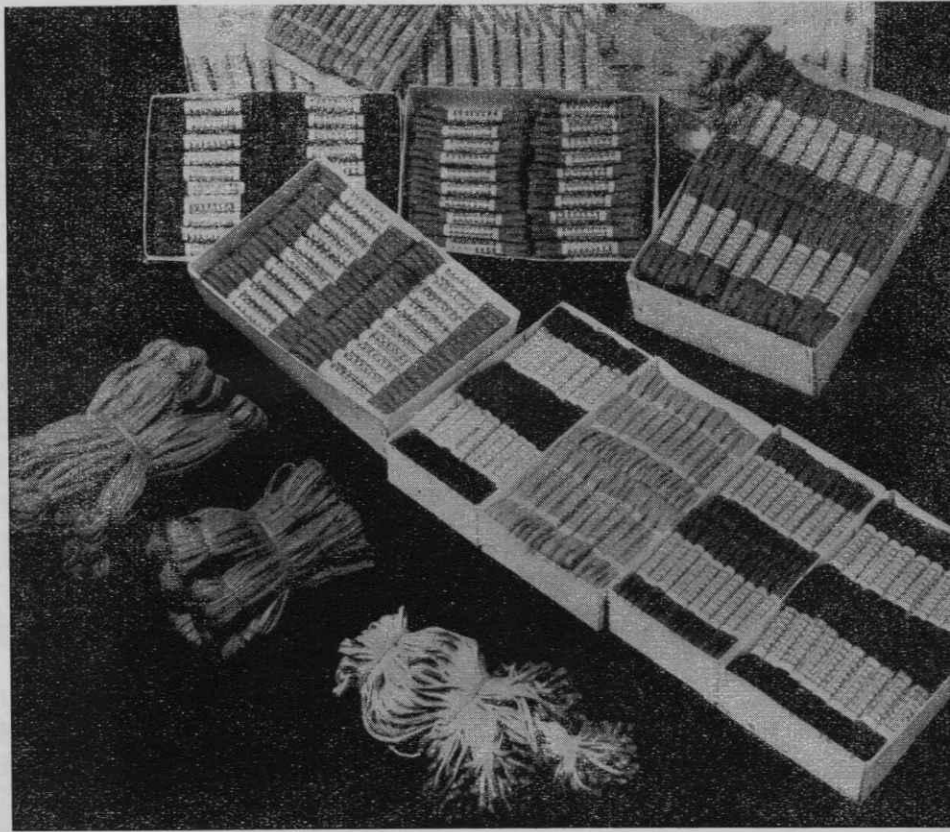
KRANJ
ISKRA
KRNJ

V VSAKO DVORANO KINOPROJEKTOR
TOVARNE »ISKRA«

"Lotra"

Telefon 22-935

TOVARNNA TRAKOV

LJUBLJANA, ZG. HRUŠICA 14

Izdeluje in nudi

- vse vrste vezalk.za čevlje:
- bombažne, športne, mako in svilene
- Bombažne in svilene trakove
- Bombažne in svilene vrvice
- Elastiko vseh širin
- Elastične mrežice za ženska kolesa

tovarna elektromateriala

Črnuče pri Ljubljani

POŠTA ČRNUČE
ZELEZNIŠKA POSTAJA ČRNUČE
TELEFON:
INTERURBAN LJUBLJANA 22-205
BRZOJAV:
ELMA ČRNUČE

Serijsko izdelujemo:

Instalacijski material:

Stikala N/o in P/o, vodotesna stikala, vtične puše, vtikače, natakala, lestene in wecco sponke, okove E 27 in E 40, varovalne elemente, oklopne varovalke, številne plošče, Pešel material in likalnike.

Izolacijski material:

Oljno platno in papir, bougier cevi, oljne trakove 10 do 30 mm širine.

Transformatorje:

Preizkusne transformatorje 220, 500 do 3000 V, zaščitne transformatorje prenosne in stabilne 220 24 V in 380 24 V; 80 VA — Aparate za točkasto varjenje: za varjenje pločevine do debeline 6 mm — Aparate za oblačno varjenje; do 200 A varilnega toka.

Po naročilu izdelujemo:

Specialne suhe transformatorje do učinka 100 kVA in napetosti 10.000 V. Suhe transformatorje za regulacijo razsvetljave v gledališčih. Neonske transformatorje 220 2 × 3000 V; 120 VA.

V popravilo in previjanje prevzemamo vse vrste generatorjev in motorjev.

Slaščičarna in pekarna Ledina

LJUBLJANA, POLJANSKA C. 11

Nudimo vam v svojih poslovalnicah:

I. »Jagoda«, Miklošičeva cesta 18
II. Masarykova cesta 14
III. Trubarjeva cesta 76
IV. Trubarjeva cesta 25

vedno sveže slaščičarske izdelke in dnevno sveži kruh

ORTOPEDSKO PODJETJE

SOČA

LJUBLJANA, VRAZOV TRG 4
Telefon 21-364

Izdelujemo vse vrste ortopedskih pripomočkov in medicinske bandaže iz domačega in uvoženega materiala za vojne invalide, zavarovance socialnega zavarovanja in privatnike.

TEOL TOVARNA TEKSTILNIH IN USNJARSKIH POMOŽNIH SREDSTEV

LJUBLJANA, Zaloška 54

Brzajavni naslov: TEOL Ljubljana
Telefon: centrala 20-064, direktor 20-642,
komerciala 23-108

PROIZVAJA:

Za tekstilno industrijo:

Sredstva za pranje, izkuhavanje in detaširanje
Sredstva za barvanje, egaliziranje in aviviranje
Sredstva za apretiranje in impregniranje
Sredstva za maščenje in valjanje
Sredstva za omakanje
Sredstva za mazanje tekalnih obročkov in Cotton strojev

Za usnjarsko industrijo:

Sredstva za maščenje usnja
Sredstva za mehčanje usnja

Za kovinsko industrijo:

Antikorotivno vrtno olje

Po želji odjemalcev dostavljamo podrobna navodila za uporabo, naš strokovni kader pa opravlja uvajanje izdelkov ali poskuse v laboratoriju

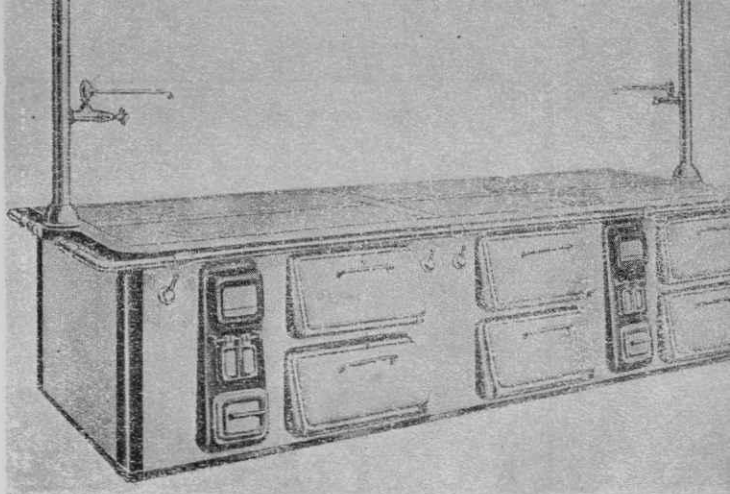
Državni obrtni mojster

Ciril Podržaj

KLJUČAVNICARSTVO

LJUBLJANA, Trubarjeva 65

Telefon 20-883

Hoteli, restavracije, internati:

Izdelujemo za vas vse vrste štedilnikov najnovejših konstrukcij in velikosti, ogrevalne mize, boilerje vseh velikosti, razne toplotne in ventilacijske naprave, razne kotle za kuho, pralne stroje in peči za slaščičarje.

Gradbena podjetja:

Izdelujemo stopniške ograje, polžasta stopnišča, balkonske ograje, železna ostrešja, tovarna dvigala, izložbe, železne portale, železna okna, okenska okrižja, strešna svetlobna okna, smučna vrata, cisterne, rezervoarje v poljubni velikosti iz železa in aluminija.

Kmetovalci:

Izdelujemo brzoparilnike, ročne in motorne gnojnične črpalke in popravljamo vse vrste poljedelskih strojev.

Trgovsko, gostinstično podjetje

TKANINA

Maribor, Glavni trg 7

Telefon 29-46 in 31-44

V interesu vseh trgovskih podjetij je, da si pred nakupom ogledajo naše bogate zaloge tekstilnega blaga iz vseh tovarn Jugoslavije

Vedno najnovejši vzorci!

Nizke cene!

Prvovrstna postrežba!

Projektantsko podjetje

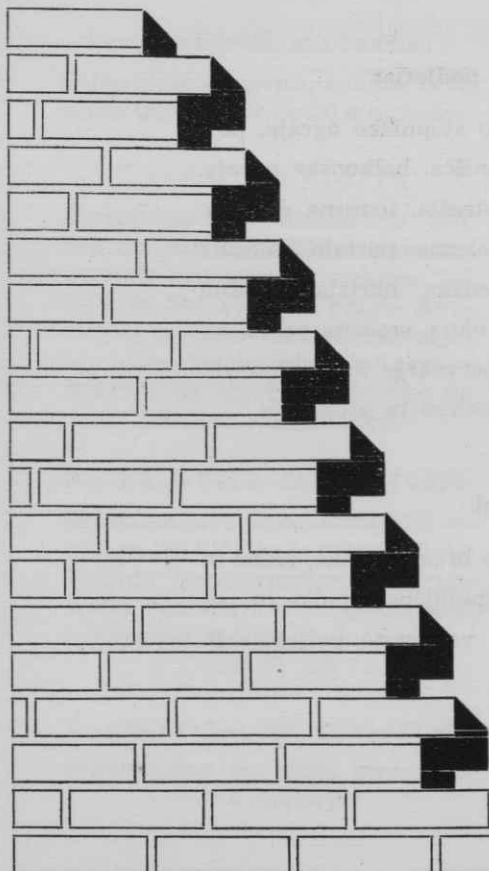
Projektivni atelje
Ljubljana

izdeluje urbanistične projekte za urejevanje obstoječih in izgradnjo novih mest in krajev (industrijskih, turističnih in ostalih centrov) in to regionalne, krajevne in zazi-dalne projekte — projekte splošne arhitekture — projekte za industrijske naprave — specialne projekte za mlekarno — projekte za kanalizacijo — statiko za vse vrste konstrukcij visokih in nizkih gradenj

Sedež podjetja je:

LJUBLJANA, TITOVA C. 1a/III

TELEFON 21-316 IN 23-062

GRADBENO PODJETJE

REMONT IV

LJUBLJANA, Kolezijska 4

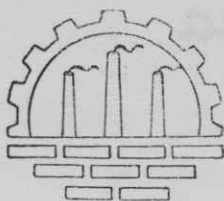
TELEFON 22-393

Gradimo stavbne objekte

Izvršujemo vsa tekoča popravila na stavbah

*V svojem sestavu imamo lastne delavnice:
ključavničarstvo, mizarstvo, zidarstvo, tesarstvo,
ter kleparstvo in instalacije*

*Med našimi deli je nova
servisna postaja „Jugopetrola“
ter novi „Figovec“!*

Ljubljanske opekarne

s svojimi obrati Vič, Brdo in
Opaka izdelujejo vse vrste
specialnih in kvalitetnih
Izdelkov

Ljubljanske opekarne

LJUBLJANA, Emonska 2/1.

Telefon števil. 20-733 in 20-965

ŠIMENC ANKICA

CVETLIČARNA IN VRTNARSTVO

LJUBLJANA - ŽALE

Nagrobni venci,
šopki, sveče
Saditev grobov

Pekarna „Gradišče“

L J U B L J A N A

s svojimi poslovalnicami

GRADIŠČE 5

VIŠKA CESTA 46

ROŽNA DOLINA C. II ST. 14

STARETOVA 18

CELOVŠKA C. 250

nudi dnevno sveže pecivo in kruh

Elektroprojekt

LJUBLJANA

HAJDRIHOVA UL. 2/III

Projektiranje
elektroenergetskih naprav

Hidroelektrarne

Kalorične elektrarne

Daljnovodi

Transformatorske postaje

Posvetovanje in nadzor

Mestno gledališče v Ljubljani

ima letos na sporedu naslednja dela:

V. Oevirk:

KO BI PADLI OŽIVELI (drama)

M. G. Sauvajon:

TRINAJST JIH BO (komedija)

R. Tagore:

CHITRA (drama)

J. Zemljan:

ODLOČITEV (drama)

M. Vilhar:

TRI ČITALNIŠKE ENODEJANKE

(komedija)

J. B. Priestley:

CAS IN CONWAYEVI (drama)

M. Chase:

HARVEY (komedija)

I. Sthaw:

POKOPLJITE MRTVE (drama)

S. Grum:

DOGODEK V MESTU GOGI (satira)

C. Fry:

GOSPA NE BO GORELA (komedija)

E. Filippo:

FILOMENA MARTURANO ali kaka
moderna komedija

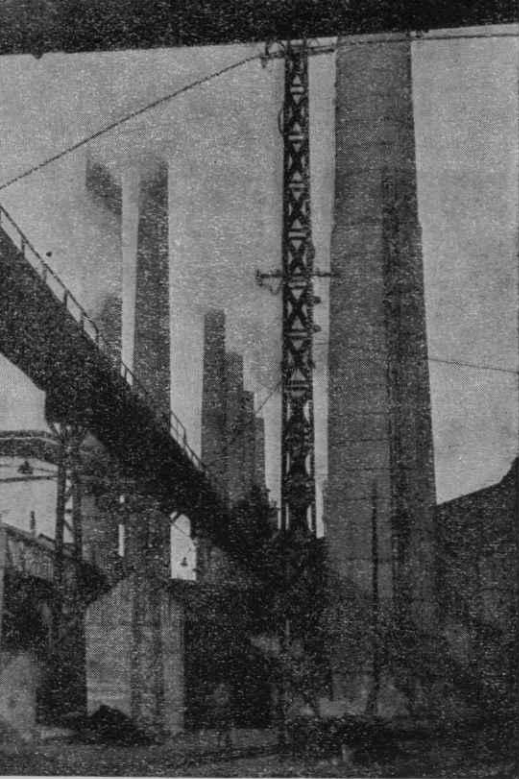
H. Bahr:

NEMOGOČ ČLOVEK ali nova avstrijska
komedija iz Trsta in Maribora

V načrtu je tudi posebna predstava
na prostem

Gostovalo bo Slovensko narodno gledališče iz Trsta in Maribora

Skupine imajo pri zaključnih predstavah znaten popust

Železarna Jesenice

JESENICE NA GORENJSKEM

izdeluje oziroma proizvaja za potrebe strojegradnje

Valjane profile	vlečeno žico
vlečeno jeklo	varjene cevi
pločevino (debelo, srednjo, tanko)	elektrode
hladno valjane trake	polfabrikate za nadaljnjo predelavo

V vseh sortimentih:

gradbenih in konstrukcijskih
nelegiranih in legiranih vrst jekla po DIN normah za
splošno strojegradnjo

Ogljikava in legirana orodna jekla za izdelavo ročnega
in strojnega orodja za obdelavo kovin, lesa in drugega
materiala

Specialne vrste jekla — za posebne namene

nadalje proizvaja:

Elektrode za elektro zavarjenje in navarjenje
kakor tudi

Žico za avtogeno zavarjenje različnih vrst konstrukcijskega jekla, strojnih delov, kotlov,
cevovodov in ostalih konstrukcij.

Podrobnejše podatke o sortimaju, posebnostih posameznih vrst jekla, načinu termične obdelave,
dimenzijah, tolerancah in načinu odpreme vam nudi

Katalog proizvodov Železarne Jesenice

UPRAVA

Cementarna TRBOVLJE

izdeluje znani portlandski cement

Trboveljski cement je visoko kvaliteten!

Ustanovljena
leta 1873

VELETRGOVINA

Prehitana

LJUBLJANA · TITOVA C. 15

- Koloniale
 - Špecerija
 - Delikatese
 - Pijače

Lastni projektivni
in konstruktivni biro

Moderno opremljene
in organizirane delavnice

Specialni oddelek za ročno
in avtomatsko varjenje

Jeklene konstrukcije

Kompletne naprave
za industrijo, rudarstvo in
pridobivanje
ter predelavo nafte

Vroče stiskani izdelki

Mednarodno
priznana solidnost
in kvaliteta izdelkov!

NAJVEČJE JUGOSLOVANSKO PODJETJE
ZA GRADNJO JEKLENIH KONSTRUKCIJ
USTANOVLJENO LETA 1920

Projektiramo — izdelujemo — montiramo vse vrste jeklenih
konstrukcij v zakovični in zavarjeni izvedbi

„METALNA“

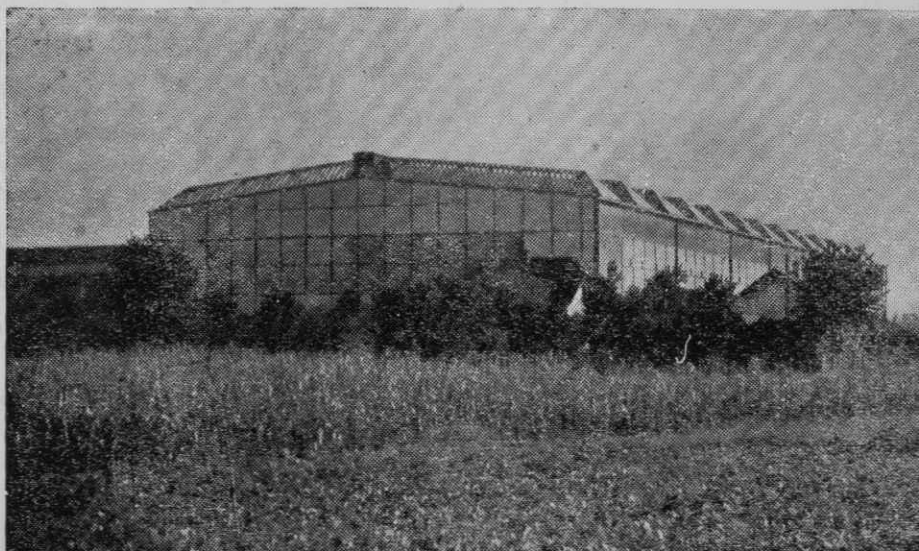
TOVARNA KONSTRUKCIJ IN STROJNIH NAPRAV
MARIBOR

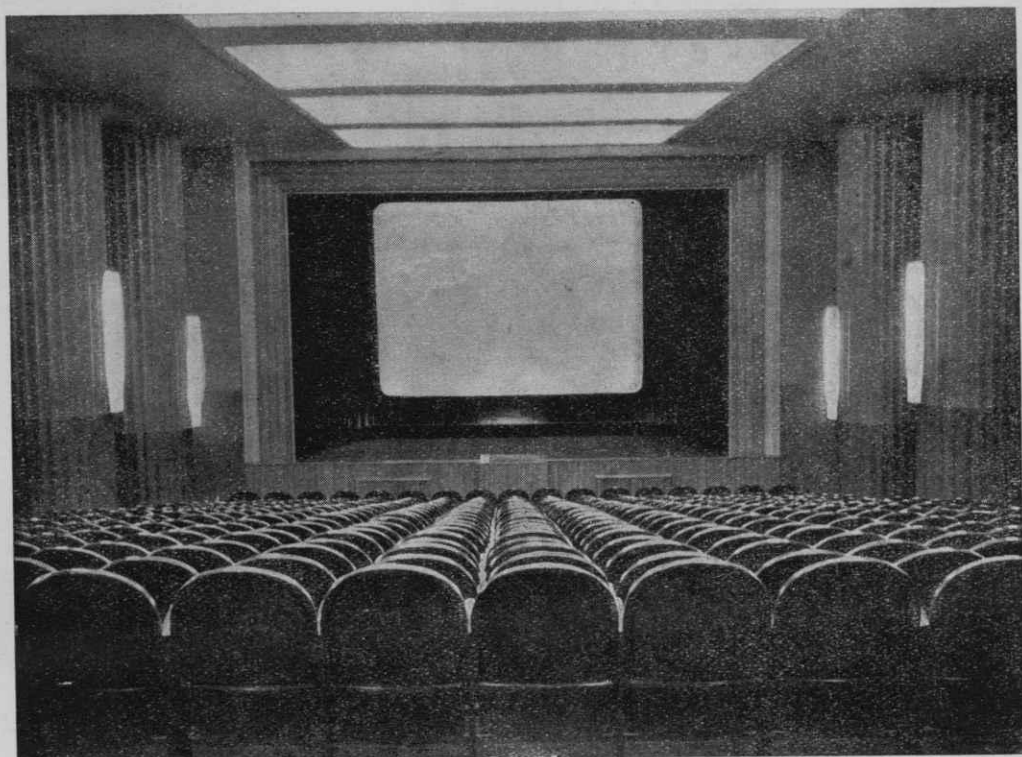
PREJ »FRANC LESKOŠEK«, TOVARNA METALNIH KONSTRUKCIJ

TELEFON: 20-57, 25-63, 31-76, 31-77

BRZOJAV: »METALNA« MARIBOR

TELEPRINTER: 03315

MODERNA KINODVORANA „SOČE“

Kine matografsko podjetje

LJUBLJANA

CANKARJEVA 1

Tel. 23-470

*Komuna * Union*

*Sloga * Soča*

Letni Livoli

Letni Bežigrad

bo v letu 1954
predvajalo sledeče filme:

nemški film SRCE LAŽNO BIJE

ameriški film ŠPIJON

ameriški film PREOBRAT

ameriški film DIVJI SEVER

ameriški film BOBNI IN TROBENTE

ameriški film ZMAGA ALI SMRT

ameriški film STEKLENA MENAŽERIJA

ameriški film NA NEBU NI CEST

ameriški film DOBRI VOJAK BUM

ameriški film SOLEDADIN ŠAL

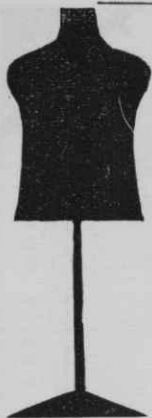
ameriški film NJENO ŽIVLJENJE

amer. film DVOBOJ NA SREBRNEM POTOKU

francoski film CYRANO DE BERGERAC

angleški film KRUTO MORJE

ameriški film VEČNA NEVESTA

Specialna
izdelovalnica
športnih oblačil

Valant Ivan

LJUBLJANA

Tržaška cesta 66

Strokovna popravila
radijskih sprejemnikov,
električnih kuhalnikov in peči ter
vseh ostalih električnih termičnih
aparatur

KLEMENC VIKTOR

LJUBLJANA, ČEVLJARSKA UL. 2
(pri Čevljarskem mostu)

Telefon 22-086

Postrežba solidna in hitra!

TOVARNA USNJA

Š O Š T A N J

POSTAJA: ŠOŠTANJ TEL.: ŠOŠTANJ 1

izdeluje:

vse vrste podplatnega usnja,
— komerčno, special in good-
year, telečji, junečji in goveji
boks v raznih barvah, kravi-
no, mastno-naravno in črno,
dullboks, likanec za konjsko
opremo ter razno tehnično
usnje.

Se priporoča za naročila!

Salvetti

SALVETTI - PIRAN

Proizvaja in nudi sledeča pralna mila: belo 'Palma',
rumeno 'Capra' in zeleno 'Istra' ter belo, rumeno in
zeleno neoblikovano milo, vse v različnih velikostih
do pol kilograma. Nadalje izdeluje pralno odišav-
ljeno toaletno in brivsko milo, pralni prašek odprt
in v zavitkih, kristalno sodo in parketni vosek

Trgovsko podjetje

Kurivo

LJUBLJANA

Masarykova cesta 5/II

Telefon 20-570 in 20-745

s svojimi poslovalnicami na:

DOLENJSKI CESTI 44, TESARSKI UL. 3,

TRŽAŠKI CESTI 22, RIMSKI CESTI 21,

VILHARJEVI CESTI IN V POLJU

nudi cenjenim odjemalcem prvovrstni visokokalorični rjavi premog vseh vrst za peči in centralne kurjave, velenjski lignit ter drva vseh vrst po najnižjih konkurenčnih cenah.

Zahtevajte ponudbe!

Solidna in točna postrežba!

Pogrebni zavod

ŽALE

LJUBLJANA

Telefon 21-961

Oskrbništvo pokopališča
telefon 22-082

Vrtnarstvo in cvetličarna
telefon 22-082

Pogrebi, prepeljave,
oskrba grobov, venci
in šopki

Mestno gradbeno podjetje Maribor

TELEFON

26-34 in 27-38

Kvaliteta del razjamicena

Izvršujemo vse vrste visokih gradenj
vključno z vsemi obrtniškiimi
storitvami po konkurenčnih cenah

OBRтна ZBORNICа

LRS

LJUBLJANA

Komenskega 12

Telefon 21-762

predstavlja obrtništvo Ljudske republike Slovenije in povezuje vse okrajne obrtne zbornice na področju Ljudske republike Slovenije.

Naloge zbornice so zlasti: sodelovanje z državnimi organi pri pospeševanju obrti, pri pravilnem izvajanju državne obrtne politike ter pri strokovnem, kulturnem in idejno političnem dviganju obrtniških kadrov; organizacijsko utrjuje okrajne in mestne obrtne zbornice; predlaga člane za mojstrske izpitne komisije; vodi razvid o obrtništvu v Ljudski republiki Sloveniji; zbira, obdeluje in analizira statistične podatke o stanju obrtništva in svoje izsledke priobčuje Državnemu sekretariatu za gospodarstvo Ljudske skupščine LRS.

Organi Obrtne zbornice Ljudske republike Slovenije so skupščina, upravni in nadzorni odbor.

Skupščino Obrtne zbornice LR Slovenije sestavljajo izvoljeni zastopniki okrajnih in mestnih obrtnih zbornic.

SPLOŠNO GRADBENO PODJETJE

direkcija Ljubljana

Titova cesta 38

POSTNI PREDAL 240

TEKOČI RAČUN NB LJUBLJANA ST. 604-T-34

BRZOJAVNI NASLOV: »SLOVENIJA-CESTE« — LJUBLJANA

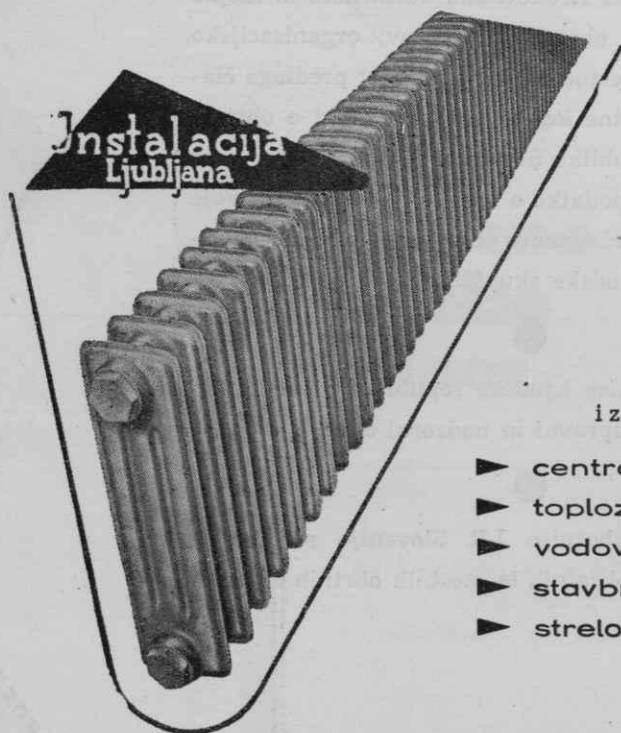
TELEFON: 21-807, 20-744, 23-505

Dejavnost:

Graditev vseh vrst nizkih, visokih ter vodnih objektov.
Dobavljanje porfirnega agregata v vseh granulacijah.

Specialnost:

Gradnja cest z različnimi sistemi vozišč, večjih mostnih konstrukcij in predorov. Polaganje litega asfalta in asfalt-betona.

Podjetje

INSTALACIJA

L J U B L J A N A

Slomškova ulica št. 4

izvršuje:

- ▶ centralne kurjave
- ▶ toplozračne in klima naprave
- ▶ vodovodne instalacije
- ▶ stavbno kleparstvo ter
- ▶ strelovode

TELEFON št. 20-933 in 22-965

TRGOVSKO PODJETJE

Tanin

MARIBOR, JURČIČEVA 8

TELEFON 28-77

Zelo ugodne cene!

Najboljša postrežba!

Usnje

VETRINJSKA ULICA 28
KOROŠKA CESTA 13

Obutev

GOŠPOSKA ULICA 25

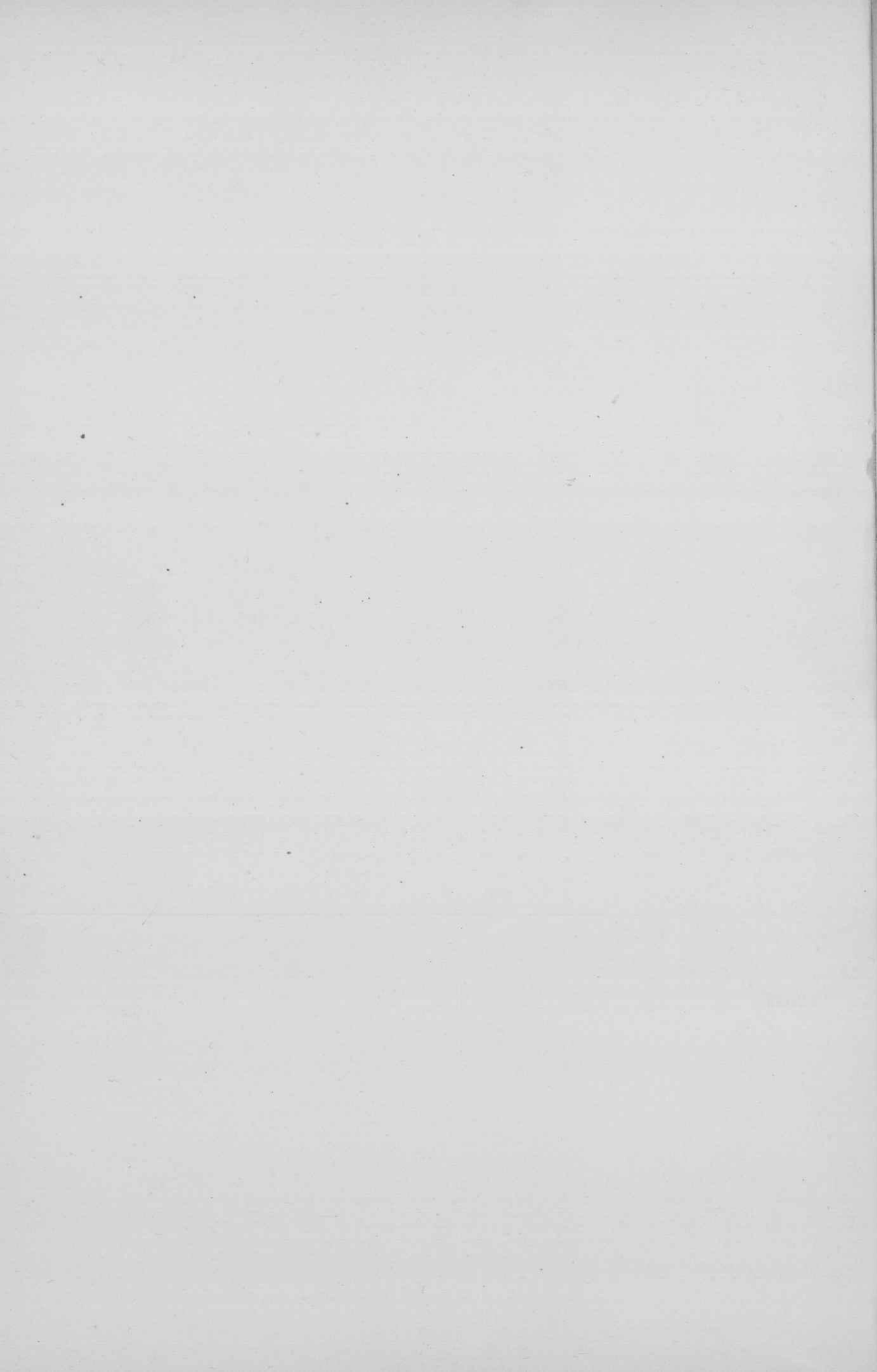
Barve - kemikalije

VETRINJSKA ULICA 28

Usnjarske,
sedlarske,
tapetniške
in pleskarske
potrebščine,
barve,
laki,
emajlni laki,
razne
kemikalije,
vrvarski
izdelki

Se priporoča

Kolektiv „TANIN“

Handwritten text in a cursive script, possibly a title or a date, located below the clouds. The text is partially obscured by the cloud's base and is difficult to decipher.

